

T.C.

SINOP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HEMEDÂN
(KURULUŞUNDAN 1194'E KADAR)

HAZIRLAYAN

HASANCAN MERAL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HEMEDÂN
(KURULUŞUNDAN 1194'E KADAR)

HASANCAN MERAL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TARİH ANABİLİM DALI

T.C.
SİNOP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HEMEDÂN (KURULUŞUNDAN 1194'E KADAR)

HASANCAN MERAL

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ŞAHİN

SİNOP – 2018

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Sinop Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Selçuklular Döneminde Hemedân (Kuruluşundan 1194’e Kadar)” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Sinop Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

30/03/2018

Hasancan MERAL

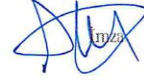
TEZ KABUL VE ONAY SAYFASI

Hasancan MERAL tarafından hazırlanan "Selçuklular Döneminde Hemedân (Kuruluşundan 1194'e Kadar)" başlıklı bu çalışma, 30.03.2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Mehmet Yavuz ERLER
Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

İmza

Üye Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ŞAHİN
Sinop Üniversitesi / Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

İmza

Üye Dr. Öğr. Üyesi Tuğba KARA
Sinop Üniversitesi / Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

İmza

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

30/03/2018

Dr. Öğr. Üyesi Faruk ÖZDEMİR
Enstitü Müdürü

İmza

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR DİZİNİ	VI
ÖNSÖZ	VII
1. FAYDALANILAN KAYNAKLAR	1
1.1. COĞRAFÎ KAYNAKLARI	1
1.2. TARİHÎ KAYNAKLAR	3
GİRİŞ	8
1. HEMEDÂN'IN COĞRAFÎ KONUMU, FİZİKÎ YAPISI VE İKLİMİ	8
2. HEMEDÂN'IN TARİH BOYUNCA ALDIĞI İSİMLER	12
BİRİNCİ BÖLÜM	14
1. KURULUŞUNDAN BÜYÜK SELÇUKLULARIN FETHİNE KADAR HEMEDÂN	14
1.1. HEMEDÂN'IN KURULUŞU	14
1.2. MEDLER DÖNEMİNDE HEMEDÂN	16
1.3. PERSLER (AHAMENİŞLER) DÖNEMİNDE HEMEDÂN	18
1.4. BÜYÜK İSKENDER DÖNEMİNDE HEMEDÂN	20
1.5. SELEVKOSLAR DÖNEMİNDE HEMEDÂN	21
1.6. PARTLAR (EŞKÂNİLER) DÖNEMİNDE HEMEDÂN	21
1.7. SÂSÂNÎLER DÖNEMİNDE HEMEDÂN	22
1.8. DÖRT HÂLİFE DÖNEMİNDE HEMEDÂN	23
1.9. EMEVÎLER DÖNEMİNDE HEMEDÂN	26
1.10. ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE HEMEDÂN	26
1.11. DÜLEFÎLER DÖNEMİNDE HEMEDÂN	31
1.12. ZİYÂRÎLER DÖNEMİNDE HEMEDÂN	31
1.13. SÂMÂNÎLER DÖNEMİNDE HEMEDÂN	33
1.14. BÜVEYHÎLER DÖNEMİNDE HEMEDÂN	34
1.15. GAZNELÎLER DÖNEMİNDE HEMEDÂN	36

İKİNCİ BÖLÜM	38
2. BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HEMEDÂN	38
2.1. SULTAN TUĞRUL BEY DÖNEMİ (431-455/1040-1063).....	38
2.2. SULTAN ALPARSLAN DÖNEMİ (455-465/1063-1072).....	47
2.3. SULTAN MELİKŞÂH DÖNEMİ (465-485/1072-1092)	49
2.4. SULTAN BERKYARUK DÖNEMİ (485-498/1092-1104)	51
2.5. SULTAN MUHAMMED TAPAR DÖNEMİ (498-511/1105-1118).....	57
2.6. SULTAN SENCER DÖNEMİ (511-552/1118-1157)	57
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	59
3. IRAK SELÇUKLULARI DÖNEMİNDE HEMEDÂN	59
3.1. SULTAN MAHMÛD DÖNEMİ (511-525/1118-1131).....	59
3.2. SULTAN DAVUD DÖNEMİ (525-526/1131-1132).....	61
3.3. SULTAN II. TUĞRUL DÖNEMİ (526-529/1132-1134)	63
3.4. SULTAN MESÛD DÖNEMİ (529-547/1134-1152).....	65
3.5. SULTAN II. MELİKŞÂH DÖNEMİ (547-548/1152-1153)	68
3.6. SULTAN MUHAMMED ŞÂH DÖNEMİ (548-554/1153-1159)	69
3.7. SULTAN SÜLEYMAN ŞÂH DÖNEMİ (554-556/1159-1161)	72
3.8. SULTAN ARSLANŞÂH DÖNEMİ (554-571/1161-1176).....	73
3.9. SULTAN III. TUĞRUL DÖNEMİ (571-590/1175-1194).....	75
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	84
4. SELÇUKLU DEVRİNDE EKONOMİK, SOSYAL VE MİMARÎ YÖNDEN HEMEDÂN	84
4.1. HEMEDÂN'IN EKONOMİK YAPISI	84
4.2. HEMEDÂN'IN ETNİK VE DİNÎ YAPISI	86
4.2.1. Şehirdeki Dînî Unsurlar	86
4.2.1.1. Müslümanlar	86
4.2.1.2. Yahudiler	88
4.2.2. Şehirde Yaşayan Etnik Unsurlar	89
4.3. HEMEDÂN'DAKİ MİMARÎ ESERLER	90
4.3.1. Saraylar ve Köşkler	90
4.3.2. Medreseler	92

4.3.3. Câmiler	94
4.3.4. Çarşı ve Pazarlar	94
4.3.4. Hankâhlar	95
4.3.5. Kümbetler ve Türbeler	95
4.3.6. Kaleler	96
4.3.7. Şifahâneler (Hastaneler)	96
4.3.8. Diğer Eserler	97
BEŞİNCİ BÖLÜM	99
5. HEMEDÂNLİ MEŞHÛR ŞAHSİYETLER	99
5.1. EBÛ'l-FAZL EL-HEMEDÂNÎ	99
5.2. İBNÛ'l-FAKÎH	99
5.3. İBN SÎNÂ	100
5.4. BEDÛZZAMAN EL-HEMEDÂNÎ	102
5.5. BABA TÂHİR URYÂN	103
5.6. AYNÛ'l-KUDÂT HEMEDÂNÎ	104
5.7. MUHEMMED B. ABDÛLMELİK HEMEDÂNÎ	106
5.8. ŞÎRÛYE B. ŞEHREDÂR DEYLEMÎ	107
5.9. ŞEHREDÂR B. ŞÎRÛYE DEYLEMÎ	107
5.10. YÛSUF HEMEDÂNÎ	108
SONUÇ	110
KRONOLOJİ	111
KAYNAKÇA	114
EKLER	132
ÖZGEÇMİŞ	159

ÖZET

Sadece İran'ın değil, dünyanın da en eski şehirlerinden biri olan Hemedân, XI. yüzyılda Tuğrul ve Çağrı Beyler önderliğinde Horâsân'da kurulan Büyük Selçuklu Devleti'nin devamı niteliğindeki Irak Selçuklularının son başkentidir. Şehir, tarıma elverişli bir iklime sahip olması ve tarihi ticaret yolları üzerinde bulunması dolayısıyla Selçuklular'dan önce de birçok devlet için önemli bir yerleşim merkezi olmuştur.

“Selçuklular Döneminde Hemedân” adlı yüksek lisans tezimizde, şehrin Selçuklu hâkimiyeti altına girmeden önceki tarihi hakkında bilgi verilerek şehrin tarihi önemi ortaya çıkarılmıştır. Daha sonra şehrin, Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları dönemindeki tarihi, ayrıntılı olarak işlenmiştir. Şehrin sadece siyâsî tarihi değil, aynı zamanda askerî, iktisadî, ilmî, mîmârî ve sosyal yapısı da araştırılarak şehrin tarihine ışık tutulmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda, imkânlar dahilinde ana kaynaklar ve şehrin tarihini ilgilendiren eserlerden istifade edilmiştir.

Anahtar kelimeler: İran, Hemedân, Selçuklular, Irak Selçukluları.

ABSTRACT

Hamadan, one of the oldest cities in not only Iran but also the world, was the last capital of the Iraqi Seljuks, the continuation of the Great Seljuk State established in Horasan under the leadership of Tuğrul Bey and Cagri Bey in the 11th century. Due to its location on historic trade routes and the convenient cultivation of agriculture, Hamadan city has been an important centre of population for many states before the Seljuks, too.

In the our graduate dissertation named "Hamadan in the period of Seljuks", the history of the city is revealed by giving information about the history before the city was under Seljuk rule. Later, the history of the city during the Great Seljuks and Iraqi Seljuks rules is studied in detail. Not only the political history of the city, but also the military, economic, scientific, social and social structures of the city was sought to shed light on the history. In our work, we benefit from primary sources and other various works which are related to the history of the city.

Keywords: Iran, Hamadan, Seljuks, Iraqi Seljuks.

KISALTMALAR DİZİNİ

b.	: Bin
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
E.B.E.	: Eğitim Bilimleri Enstitüsü
Ed.	: Editör
F.B.E.	: Fen Bilimleri Enstitüsü
H.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
Hız.	: Hazreti
İA	: İslam Ansiklopedisi
km.	: kilometre
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.	: Milâdi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
MÜİFV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Neş.	: Neşreden
ö.	: Ölüm
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
S.B.E.	: Sosyal Bilimleri Enstitüsü
SGAD	: Sahabeden Günümüze Allah Dostları
T.A.E.	: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
thk.	: Tahkik Eden
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TEKE Dergisi	: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi
Vol.	: Volume
Yay.	: Yayınları

ÖNSÖZ

Ülkemizde Selçuklu tarihi üzerine yapılan çalışmalar genel itibariyle Büyük Selçuklu veya Anadolu Selçuklu tarihi olarak yapılmış, vasal devletlerin tarihi ise hep ikinci plânda kalmıştır. Özellikle Büyük Selçuklu Devletinin devamı niteliğinde olan Irak Selçukluları tarihi hakkında yapılan çalışmalar yetersiz kalmıştır. Ülkemiz dışında yapılan çalışmalara bakacak olursak yok denecek kadar azdır. Hatta bulunduğu İran coğrafyasında, Irak Selçukluları tarih kitaplarında göz ardı edilmiştir. Selçuklulara başkentlik yapmış şehirler hakkında yapılan çalışmalarda ise Hemedân şehri bugüne kadar araştırılmamıştır. Hemedân hakkında ülkemizde ansiklopedik maddeler dışında yapılmış herhangi bir çalışma bulunmazken, yurt dışında ve özellikle İran’da şehrin tarihi ile ilgili yapılmış çalışmalarda Selçuklu dönemindeki durumuna hiç değinilmemiş veya çok kısa bir şekilde geçiştirilmiştir. Bu durum özellikle Selçuklu tarihi için göz ardı edilemez bir eksiklik. Böylesine önemli bir eksikliği bir nebze olsun kapatmak çalışmanın amacı olmuştur. Türkiye’de bu şehir üzerine yapılmış ilk çalışma olması yönünden de ayrıca önem arz etmektedir.

“Selçuklular Döneminde Hemedân (Kuruluşundan 1194’e Kadar)” adlı Yüksek Lisans tezimiz giriş hariç beş bölümden oluşmaktadır. İlk olarak çalışmada yararlanılan ana kaynaklar hakkında kısaca bilgi verildi. Giriş kısmında Hemedân şehrinin coğrafi konumu, iklimi, fizikî yapısı ve tarih boyunca aldığı isimler açıklandı. Birinci bölümde şehrin kuruluşu, Selçuklu dönemi öncesinde şehre hâkim olmuş devletlerin döneminde şehrin durumunu ele alındı. Çalışmanın asıl konusunu oluşturan ikinci bölümde şehrin Büyük Selçuklu hâkimiyetine girişi ve bu devletin sultanları döneminde Hemedân şehri, üçüncü bölümde ise Irak Selçuklu sultanları döneminde şehrin durumuna ayrıntılı olarak değinildi. Dördüncü bölümde Hemedân’ın ekonomik, sosyal, dînî yönü ve mimârî eserler anlatıldı. Son bölümde ise hem Selçuklu öncesi hem de Selçuklu çağında yaşamış meşhûr şahsiyetlerin hayatlarına yer verildi. Bu konulara değinirken yer ve şahıs isimlerini orijinaline göre verilmeye çalışıldı. Olayların akışını gösteren kronolojiyi verirken ise yılların hem hicrî hem de mîlâdî şekli verildi.

Tez çalışması için bizzat Hemedân şehrine giderek yerinde incelemeler yapılmıştır. Selçuklular döneminden günümüze ulaşan tarihî eserlerin çalışmamız için fotoğraflarını çekip arşivlendi ve konuyla ilgili materyal toplandı. Yüksek lisans öğrenciliği sırasında

ve tezimin konusuyla ilgili yaptığım çalışmalarda her zaman destek ve teşviklerini gördüğüm sayın hocam Mustafa Şahin'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca Arapça ve Farsça çevirilerde bana destek olan değerli arkadaşım İbrahim Zakiri'ye, eğitim hayatımda bana her türlü desteği veren aileme ve emeği geçen herkese teşekkür ederim.

Hasancan Meral

Sinop 2018

1. FAYDALANILAN KAYNAKLAR

1.1. COĞRAFİ KAYNAKLARI

Yakût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yakût b. Abdullah el-Rûmî (ö. 627/1229): Yakût el-Hamevî'nin coğrafya sözlüğü olarak yazdığı *Mu'cemu'l-buldân*¹ adlı coğrafya kitabı çalışmamızda kullanılan önemli bir eserdir. 575/1179 yılında Rum kökenli bir ailenin çocuğu olarak Anadolu'da doğan Yakût el-Hamevî, çocukluğunun ilk yıllarında esir edilip Bağdat'a getirildi. Daha sonra zengin bir aile tarafından alındı ve iyi bir tahsil görmesi sağlandı. Mûsul'da *Mu'cemu'l-buldân* adlı ünlü Arapça coğrafi eserini tamamladıktan sonra 626/1229 yılında bu şehirde vefât etti.² Eser Hemedân'ın ismi, kuruluşu, ekonomik yönü ve ikliminden bahsederken en çok müracaat ettiğimiz kaynaktır.

Yakûbî, Ahmed b. İshâk b. Ebî Yakûb (ö. 284/897): Milâdi IX. yüzyılın başlarında Bağdat'ta doğdu. Horâsân'da hüküm sürmüş olan Tâhirîler'in hizmetinde bulundu ve bu devletin yıkılmasından sonra Mısır'a giderek burada öldü.³ Yakûbî'nin *Kitâbü'l-Büldân*⁴ adlı eseri Müslümanlar tarafından yazılan ilk coğrafya kitaplarından. Eserin Murat Ağarı tarafından yapılan Türkçe tercümesi kullanıldı.

İbn Havkal (ö. 367/977): Nusaybinli olan İbn Havkal Bağdat'da yaşamış bir tüccârdır. Okuduklarını ve duyduklarını gördükleriyle birleştirmek ve bilgisini artırmak için ticaret kervanlarına katılarak İslâm ülkelerini gezmiştir.⁵ Bu tecrübeleri sonucu yazmış olduğu *Sûretu'l-arz*⁶ İslâm dünyasının ayrıntılı bir coğrafya eseridir. Teknik olarak coğrafi eserden ziyade seyahat kitabı olan eserde bölgelerin hudutları, şehirleri, yolları, limanları ve dağları başta olmak üzere birçok özelliğinden bahsedilmektedir. Özellikle Hemedân'ın ekonomisi ve coğrafyası konusunda eserin Ramazan Şeşen tarafından yapılan tercümesi kullanıldı.

¹ Yakût el-Hamevî, *Mucemu'l-Büldân*, C. I-V, Dâru Sâdir Yay., Beyrut 1977.

² Yakût el-Hamevî hakkında geniş bilgi için bkz. Casim Avcı, "Yakût el-Hamevî", *DİA*, C. XLIII, s. 288-91.

³ Yakûbî hakkında geniş bilgi için bkz. Murat Ağarı, "Ya'kubî", *DİA*, C. XLIII, s. 287-8.

⁴ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.

⁵ İbn Havkal hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, C. XX, s. 34-5.

⁶ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, 2. Baskı, Yeditepe Yay., İstanbul 2017.

el-İstahrî, Ebû İshâk el-Fârisî (ö. 346/957): Miladî X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan İstahrî'nin⁷ nisbesinden İran'ın İstahr şehrinden olduğu anlaşılmaktadır. Çok fazla seyahat etmiş olan İstahrî, Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Suverü'l-ekâlim* adlı eserini geliştirerek *Kitabu'l-mesâlik ve'l-memâlik*'i⁸ kaleme almıştır. Eser Arapça telif edilmiş olup Murat Ağarı tarafından Türkçe tercümesi kullanıldı.

el-Makdisî Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 390/1000 civarı): Makdisî, 335/946-7 yılında Kudüs'te (Beytü'l-Makdis) dünyaya gelmiştir. Bu sebeple nisbesi Makdisî veya Mukaddesî olarak anılır.⁹ Hayatı hakkında bilgiler *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*¹⁰ adlı eserinde anlattıklarından ibarettir. Hemedân'ın coğrafyası, iklimi, sosyo-kültürel hayatı ve şehirde üretilen tarım ürünleri hakkında bilgi verirken bu eserden faydalanıldı. Eserin Ahsen Batur tarafından yapılan Türkçe tercümesi kullanıldı.

Hamdullah Müstevfî, Hamdullah b. Ebû Bekr Ahmed Müstevfî-i Kazvînî (ö.740/1340'tan sonra): 680/1281 yılında Arap asıllı Şîi bir ailenin çocuğu olarak Kazvin'de doğan ve yine aynı şehirde vefât etmiş olan Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'nin¹¹ *Nüzhet'ül-Kulûb*¹² adlı eseri çalışmamız da önemli bir yer tutar. Müellifin 740/1340 yılında tamamladığı eser coğrafya ve kozmografyaya dairdir. Bu eserin Leyden baskısı kullanıldı. Müellifin diğer bir eseri olan *Târîh-i Güzîde*,¹³ yararlandığımız kaynaklardandır. Reşîdüddîn Fazlullâh'ın eserinin özeti niteliğinde olan Farsça eser Erkan Göksu tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed (ö. 300/913): Horâsân'da doğduğu tahmin edilen İbn Hurdâzbih Bağdat'ta büyüdü ve aynı şehirde eğitim gördü.¹⁴ Kendisine İslâm coğrafyacılarının babası unvanını kazandıran *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-*

⁷ İstahrî hakkında daha fazla bilgi için bkz. Marina A. Tolmacheva, "İstahrî", *DİA*, C. XXIII, s. 203-5.

⁸ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.

⁹ Makdisî hakkında daha fazla bilgi için bkz. Marina A. Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, C. XXVII, s. 431-2.

¹⁰ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, Selenge Yay., Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2015.

¹¹ Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî hakkında daha fazla bilgi için bkz. Abdülkerim Özyayın, "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA*, C. XV, s. 454-5.

¹² Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Nüzhet'ül-Kulûb*, Çev. G. Le Strange, Leyden 1919.

¹³ Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, Ed. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yay. İstanbul 2015.

¹⁴ İbn Hurdâzbih hakkında daha fazla bilgi için bkz. Sayyîd Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, C. XX, s. 78-9.

*memâlik*¹⁵ adlı eserden Hemedân'ın diğer şehir ve bölgelere olan mesafeleri konusunda Murat Ağarı tarafından yapılan Türkçe tercümesi kullanıldı.

İbnü'l Fâkîh, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrahim el-Hemedânî (ö. 289/902): Hemedân şehrinde doğmuş olan İbnü'l-Fâkîh'in *Kitâbu'l-buldân*¹⁶ adlı eseri, İbn Hurdâzbih ve Ceyhânî gibi önemli coğrafyacıların eserlerinden bölümler aktarması ve pek çok kaynaktan alıntılar yapması sebebiyle yararlandığımız önemli bir kaynaktır. Hemedân'ın kuruluşu, köyleri ve tarihi eserlerinden bahsederken bu eserin Michael Jan de Goeje tarafından yayımlanmış olan Leiden baskısından yararlanıldı.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib: Mîlâdî X. yüzyılın ikinci yarısında Farsça olarak kaleme alınan ve müellifi belli olmayan *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*¹⁷ adlı eser Hemedân'ın coğrafi özellikleri konusunda yararlandığımız bir kaynaktır. Eserin Abdullah Duman ve Murat Ağarı tarafından yapılan tercümesi kullanıldı.

1.2. TARİHİ KAYNAKLAR

İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ali b. Muhammed (ö. 630/1233): Ortaçağ'ın en güvenilir tarihçilerinden biri olan İbnü'l-Esîr'in *El-Kâmil Fi't-Tarih*¹⁸ adlı eseri, Hemedân'ın siyâsî tarihi hakkında müracaat ettiğimiz kaynaklardan birisidir. 555/1160 yılında Cizre'de doğan ve Musul'da yetişen İbnü'l-Esîr Bağdat'ta çeşitli âlimlerden dil, hadis, edebiyat ve tarih okumuştur.¹⁹ Eserinde Hz. Muhammed'in hayatından ve peygamber oluşundan başlayarak 628/1231 yılı sonuna kadar meydana gelen olayları kronolojik olarak anlatmıştır. Kendinden önceki kaynakları da değerlendirmesi ve onlarda yer alan bilgileri de kullanmıştır. Çalışmamızda eserin Abdülkerim Özaydın tarafından yapılan Türkçe tercümesi kullanılmıştır.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer (ö. 774/1373): İbn Kesîr 700/1300 yılında Basra'da doğmuştur. Dimaşk'a gelerek devrin önemli âlimlerinden

¹⁵ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008.

¹⁶ İbnü'l Fakîh, *Kitâbü'l-Buldân*, Neş. M. J. de Goeje, Leiden 1885.

¹⁷ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C. I-XI, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yay., İstanbul 1987

¹⁹ İbnü'l-Esîr hakkında daha fazla bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, C. XXI, s. 26-7.

dersler almış ve hocası Zehebî'nin ölümü üzerine onun yerine müderris olarak tâyin edilmiştir.²⁰ Onun *el-Bidâye ve'n-Nihâye*²¹ adlı eseri başlangıçtan 767/1365-6 yılına kadar gelen olayları kronolojik olarak anlatan on dört ciltlik umumî bir İslâm tarihidir. Hemedân'ın Müslümanlar tarafından fethi hakkında verdiği bilgiler önemlidir. Eserin X. cildi Selçuklular hakkında bilgi içermektedir. Arapça yazılan eser Mehmet Keskin tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (ö. 597/1201): İbnü'l-Cevzî 510/1116'da Bağdat'ta doğmuş, hayatı boyunca İslâmî ilimlerle ilgili eserler vermiş Hanbelî âlimidir.²² İbnü'l-Cevzî'nin Arapça yazdığı *el-Muntazam fi tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*²³ adlı eseri yaratılıştan başlayıp 574/1179 yılına kadar meydana gelen olayları kronolojik olarak aktarmıştır. Tezimizde Büyük Selçuklular dönemindeki olayları anlatırken faydalandığımız önemli bir kaynaktır. Eserin Ali Sevim tarafından yapılan tercümesi kullanıldı.

Ebû'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî (ö. 654/1256): İbnü'l-Cevzî'nin kız çocuğundan torunu olan Sıbt İbnu'l-Cevzî, erken yaşta babasını kaybetmesi üzerine dedesi tarafından yetiştirildi. Bağdat'ta başladığı tahsilini Musul ve Dımaşk'ta sürdürdü.²⁴ Yaratılıştan, müellifin ölüm tarihi olan 654/1256'ya kadar ki gelen olayları naklettiği *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târihil'l-Âyân*²⁵ umumî bir tarihtir. Eserin Ali Sevim tarafından Selçuklular ile ilgili kısımlarının Türkçe tercümesi kullanıldı.

Reşîdüddîn Fazlullâh b. Ebû'l-Hayr İmâdüddîn el-Hemedânî (ö.718/1318): Reşîdüddîn Fazlullâh 646/1248 yılında Hemedân'da doğdu ve İlhanlılar döneminde tabip ve devlet adamı olarak görevde bulundu.²⁶ Kaleme aldığı eserler arasında en önemlisi bir

²⁰ İbn Kesîr hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, "İbn Kesîr, Ebû'l- Fidâ", *DİA*, C. XX, s. 132-134.

²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çev. Mehmet Keskin, C. I-XIV, İstanbul 1995.

²² İbnü'l-Cevzî hakkında daha fazla bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec", *DİA*, C. XX, s. 543-9.

²³ Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fî Târihi'l-Ümem'de Selçuklular (1038-1092)*, Çev. Ali Sevim, TTK Yay. Ankara 2014.

²⁴ Sıbt İbnu'l-Cevzî hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ali Sevim, "Sıbt İbnu'l-Cevzî", *DİA*, C. XXXVII, s. 87-8.

²⁵ Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târihil'l-Âyân'da Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2011.

²⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh hakkında daha fazla bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *DİA*, C. XXXV, s. 19-21.

dünya tarihi niteliğinde olan *Câmi'ü't-Tevârih*'tir²⁷. Eserin Selçuklular ile ilgili kısmı Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş tarafından çevrilmiş olup Selçuklu tarihi açısından vazgeçilmez bir kaynaktır.

Râvendî, Ebû Bekir Necmüddîn Muhammed b. Ali b. Süleymân (ö. 603/1206-1207): Horâsân'ın Merverrûz şehrine bağlı Rîvend köyünde dünyaya gelen müellif; hattatlık, cilt ve tezhipte kendisini geliştirmiş, Irâk Selçukluları sultanı III. Tuğrul'a hat hocalığı yapmıştır.²⁸ Müellifin, Büyük Selçuklu Devleti ve Irak Selçukluları siyâsî tarihi ile ilgili önemli bir kaynak olan *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*²⁹ adlı eseri, Türkiye Selçuklu sultanı I. Gıyâsüddîn Keyhüsrev'e ithaf edilmiştir. Başlangıçtan 590/1194 yılına yani Irak Selçuklularının yıkılışına kadar olan Selçuklu tarihini anlatan bir monografidir. Farsça yazılan eserin Ahmed Ateş tarafından yapılan Türkçe çeviri kullanıldı.

Bündârî, Kıvâmüddîn Ebû İbrahim el-Feth b. Ali b. Muhammed (ö. 643/1245): Müellif 586/1190'da İsfahân'da doğmuş ve gençlik yıllarını bu şehirde geçirdikten sonra Dimaşk'a yerleşmiş ve burada ölmüştür.³⁰ Vezîr Enûşirvân b. Hâlid'in *Fütûru zamâni'ssudûr ve Sudûru zamâni'l-fütûr* adlı eserini İmâdeddîn Kâtib el-İsfehânî tarafından Arapça'ya çevrilerek *Nusratu'l-fetre ve 'Usratu'l-fitra* adıyla bir eser haline getirilmiştir. Bündârî bu eseri özetleyerek *Zübdetü'n-Nusre Ve Nuhbetü'l-Usre*³¹ adıyla yayınlamıştır. Eser, Kıvameddin Burslan tarafından Türkçeye tercüme edilip *Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi* adıyla yayımlanmıştır. Esere, Hemedân'ın siyâsî tarihini ilgilendiren olaylardan bahsederken sık sık başvuruldu.

Hüseyinî, Sadrüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Nâsır: *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*³² adlı eser Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları kısımlarının siyâsî tarihlerinde kullandığımız önemli bir kaynaktır. Özellikle Hemedân'ın siyâsî tarihi hakkında yazılan bilgiler önem arz etmektedir. Orijinal dili ise Arapça olan eser, Necati Lugal tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

²⁷ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, Çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2012.

²⁸ Râvendî hakkında daha fazla bilgi için bkz. İlhan Kutluer, "İbnü'r-Râvendî", *DİA*, C. XXI, s. 82-183.

²⁹ Râvendî, *Râhat-Üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr*, 2. Baskı, Çev. Ahmet Ateş, TTK Yay., Ankara 1999.

³⁰ Bündârî hakkında daha fazla bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Bündârî", *DİA*, C. VI, s. 489-90.

³¹ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusre Ve Nuhbetü'l-Usre (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, Çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943.

³² Hüseyinî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, 2. Baskı, Çev. Necati Lugal, TTK Basımevi, Ankara 1999

İbnü'l-Adîm, Ebû'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillah b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî (ö. 660/1262): İbnü'l-Adîm, 588/1192'de Haleb'de doğmuştur. Şair, âlim ve devlet adamı olan İbnü'l-Adîm 660/1262'de Kahire'de vefât etmiştir. Müellifin yazmış olduğu *Buğyetü'ttaleb fî tarihi'l-Haleb* adlı eserinin Selçuklularla ilgili kısımları Ali Sevim tarafından Arapça'dan Türkçeye tercüme edilerek *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*³³ adıyla yayınlanmıştır.

Ahmed b. Mahmûd (ö. 977/1569-1570): Bursalı olan müellif ilk eğitimini Bursa'daki müderrislerden almıştır. Daha sonra İstanbul'a giderek değişik medreselerde eğitimine devam etmiştir. Arapça kaleme alınan *Selçuknâme*³⁴ adlı eseri, daha sonraları Osmanlı Türkçesi'ne tercüme edilmiştir. Selçuklular'ın başlangıcından itibaren gelişen olaylar 664/1242-1243 tarihine kadar anlatılmaktadır. Eserden Hemedân'ın siyâsî tarihi hakkında faydalanıldı. İmam Zahîrüddîn Nişabûrî (ö. 582/1182) tarafından yazılmış olan *Selçuknâme*'de³⁵ çalışmamızda kullanıldı.

Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali et-Tenûhî (ö. 556/1161): Haleb'de yaşamış olan Suriyeli tarihçi Azîmî'nin kaleme aldığı *Azîmî Tarihi*³⁶ adlı eser, Hemedân'ın siyâsî tarihi hakkında verdiği bilgilerinden istifade edildi. Yaratılıştan 538/1144 yılına kadar meydana gelen olayları kısa cümlelerle aktardığı eserin 430/1038-9 yılından sonraki bölümleri Ali Sevim tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

Hamîdüddîn Muhammed Mîrhând b. Burhâniddîn Hâvendşâh b. Kemâliddîn Mahmûd Herevî (ö. 903/1498): Mîrhând'ın (ö. 900/1472) *Ravzatu's-Safâ*³⁷ adlı çalışması, Hemedân'ın siyâsî tarihini yazarken başvurduğumuz diğer bir kaynaktır. Onun verdiği bilgiler genelde kendinden önce yazılmış olan eserlerin bir derlemesi mahiyetindedir. Eserin Selçuklular kısmı Erkan Göksu tarafından tercüme edilmiştir.

el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud (ö. 279/892): İran asıllı bir müellif olan Belâzurî'nin doğum tarihi bilinmemektedir. Bağdat'ta seksen yaşlarında vefât etmiştir. Tarihçi, ensâb âlimi, edîb ve şair, Farsça'dan Arapçaya tercüme yapılmış

³³ İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, 2. Baskı, Çev. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara 1989.

³⁴ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, Haz. Erdoğan Merçil, C. 1, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

³⁵ İmam Zahîrüddîn Nişabûrî, *Zeyl-i Selçuknâme*, Haz. Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim, Tahran 1332.

³⁶ Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44))*, 2. Baskı, Çev. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2006

³⁷ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ (Tabaka-i Selçukiyye)*, Çev. Erkan Göksu, TTK Yay., Ankara 2015.

çok meşhûr bir şahsiyettir.³⁸ Hz. Peygamber zamanından hicrî III. yüzyıla kadar yapılan ilk fetihleri anlatan eseri *Fütûhu'l-büldân*³⁹ Arapça olup, Mustafa Fayda tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

³⁸ Belâzurî hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Fayda, “Belâzurî”, *DİA*, C. V, s. 392-3.

³⁹ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, Siyer Yay., İstanbul 2013.

GİRİŞ

1. HEMEDÂN'IN COĞRAFİ KONUMU, FİZİKİ YAPISI VE İKLİMİ

Hemedân, eski Yunanlıların Oront, Arapların ise Ervend dedikleri ve Zagros dağ silsilesinin devamı olan Elvend dağının doğu eteğinde Kuruçay, Abbasâbâd, Sûnîne gibi ırmaklarla sulanan ve aynı adı taşıyan verimli bir ovada yer alır. Denizden yüksekliği 1800 metre olup üç tarafı dağlarla çevrilidir.⁴⁰ Şehrin en yüksek yeri 3574 metre, en alçak yeri ise 1820 metredir. Hemedân, kuzeyde Kazvîn⁴¹ ve Zencân⁴² eyâletleri, batıda Kürdistan ve Kirmanşâh eyâletleri, güneyde Loristan, doğuda ise Merkez eyâleti ile çevrilidir. Şehir aynı zamanda biri Mezopotamya'dan Kafkasya'ya, diğeri de Bağdat'tan başlayıp Doğu Türkistan'a ulaşan *Horâsân Yolu* denilen; iki önemli ticarî ve askerî yolun kavşağında bulunmaktadır.⁴³ Cibâl⁴⁴ bölgesinin tam ortasında yer alan şehir, aynı adı taşıyan eyâletinde merkezidir. Şehrin coğrafi koordinatları ise 37° 47' enlem, 48° 30' boylamdır.⁴⁵

İstahrî ve İbn Havkal eserlerinde Hemedân'ın büyük bir şehir olduğunu ve bir fersaha⁴⁶ bir fersahlık alana yayıldığını, şehrin dört demir kapısının olduğunu, Hemedân'ın binalarının kerpiçten⁴⁷ yapıldığını, sularının, bağ ve bahçelerinin bol olduğunu belirtmiştir.⁴⁸ Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî ise şehri uçtan uca iki fersah

⁴⁰ Tahsin Yazıcı, "Hemedân", *DİA*, XVII, s. 183; Bala, s. 210.

⁴¹ Rey ile Zencân şehri arasında bulunmaktadır. Yâkût el-Hamevî, C. IV, s. 342-4.

⁴² Cibâl bölgesinin kuzeyinde yer alan büyük bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, C. III, s. 152.

⁴³ Hamidreze Sohrabiabad, *Hemedân (İran) Türk Dönemi Yapılarındaki İnşa, Usta ve Onarım Kitabeleri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2016, s. 24-5. Eski devirlerden itibaren Mezopotamya'dan Kafkasya'ya, Horâsân'dan ve Türkistan'a giden büyük askeri yol ile tarihi ticaret yolu Hemedân'dan geçmektedir. Bala, s. 420.

⁴⁴ İsfahân, Zencân, Kazvîn, Hemedân, Dinever, Kirmânşâh ve Rey'i içerisine alan bölgedir. Yâkût el-Hamevî, C. II, s. 99. İbn Rusteh, Cibâl'in kaza ve bölgelerini; Mâsebezân, Mihricân-ı Kazak, Mâhu'l-Kûfe, Mâhu'l-Basra, Hemedân ve Kum olarak belirtmiştir. Yörükân, s. 169. Batıdaki Mezopotamya düzlüklerinden doğudaki büyük İran çölüne doğru uzanan, Rumlar'ın Media adını verdiği geniş bölge, Arap coğrafyacıları tarafından "dağlar" manasına gelen bölgeye Cibâl eyaletidir. Selçuklular'dan itibaren Cibâl ismi yerine Irâk-ı Acem denilmeye başlanmıştır. Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Yeditepe Yay., Çev. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomer, İstanbul 2015, s. 243.

⁴⁵ R.N. Frye, C.E. Bosworth, "Hamadan", *Historic Cities of the Islamic World*, Ed. C. E. Bosworth, Brill 2007, s. 151.

⁴⁶ Farsça "ferseng" kelimesinden Arapça'ya geçmiş olan fersah ölçü birimi, at ile gidilen bir saatlik mesafeye denk gelmektedir. Yusuf Halaçoğlu, "Fersah" *DİA*, C. XII, s. 412; Huart, Cl., "Fersah", *İA*, C. IV, s. 574.

⁴⁷ Hemedân'da kerpiç kullanımı M.Ö. 2400 yıllarına kadar indiği saptanmıştır. Davood Rezaei, *Büyük Selçuklu'dan Günümüze İtikal Eden Mimari Gelenek ve Bunların Günümüz Restorasyonlarında Kullanımı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi S.B.E., Ankara 2007, s. 36.

⁴⁸ İstahrî, s. 184; İbn Havkal, s. 316.

ölçtüğünü yazmıştır.⁴⁹ Yâkût el-Hamevî de Fars âlimlerinden rivâyet ederek Hemedân şehrinin büyüklüğünü 4 fersaha 4 fersah olarak yazmıştır.⁵⁰

Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, Hemedân'ın güneybatısındaki Elvend Dağı'nın çevresinin otuz fersah olduğunu ve zirvesinin ise her zaman karla kaplı bulunduğunu kaydetmiştir. Müellif devamında zirvede kayada yontulmuş bir tür yapıdan çıkan suyu bol bir kaynak bulunduğunu, dağdaki muhtelif sırtlardan kırk iki akarsuyun fışkırdığını, Hemedân'ın ikliminin soğuk olduğunu ve Elvend Dağı'ndan gelen suyun sağlıklı olduğunu kaydetmiştir. Çok sayıda bahçelerin bulunduğunu ve meyve fiyatlarının düşük olduğunu, bol miktarda mısır yetiştirildiğini yazmıştır.⁵¹ Yakûbî'nin anlatımıyla Hemedân, geniş, görkemli, çok sayıda bölgesi ve kasabası olan bir yerdir. Halkın su ihtiyacı, vadideki su kaynaklarından karşılanır. Bu kaynaklardan yazın ve kışın su akar.⁵²

Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm* isimli coğrafya eserinde Hemedân şehri hakkında şu bilgileri vermiştir: “*Bölgenin en gelişmiş şehri olan Hemedân; güzel manzaralı, büyük ve eski bir şehirdir. Câmisi çok güzel ama diğer yapıları çok eskidir. Şehrin çevresi bahçelerle çevrilidir. Pazarları üç sıra halindedir. İç şehir, şehrin ortasındadır ama harabe haldedir. Şehrin çevresinde bir banliyösü vardır. Başka özelliklerinin yanı sıra bir de park vardır.*” Aynı müellif şehrin olumsuz yönlerini de şu şekilde aktarmıştır: “*Hemedân halkının haset, hilekâr ve fanatik olduğunu, burada gök gürültüsünün, şimşek ve karın hiç eksik olmadığını yazar. Nitekim Pers hükümdarlarından birini Hemedân'ı aldığıda kötü yönlerinin kendine gösterilmesi üzerine burasının bir cehennem olduğunu belirterek geri dönülmesini emrettiğinden bahseder.*”⁵³

İbn Havkal eserinde Hemedân'ın büyük, güzel, değerli nehirleri, çok ağaçları ve bunlardan elde edilen ürünlerin olduğunu ve insanların edepli, faziletli ve cömert sahibi olduğunu yazmıştır.⁵⁴ Hemedân bölgesi hem ev yapmak için gerekli olan ağaç, hem de yer altı zenginlikleri bakımından zengindir. Buna ilaveten yaşam için gerekli olan ılıman iklim, hayvancılık, tarım ve yiyecek maddeleri bolluğu nedeniyle oldukça uygun bir

⁴⁹ Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 74.

⁵⁰ Yâkût el-Hamevî, C. V, s. 410.

⁵¹ Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 75.

⁵² Ya'kubî, s. 54.

⁵³ Mukaddesî, s. 407.

⁵⁴ İbn Havkal, s. 313.

bölgedir.⁵⁵ Bütün bu etkenlerden dolayı şehir tarih boyunca insanların uğrak yeri olmuştur.

Yâkût el-Hamevî, Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni ve Mukaddesî eserinde Hemedân'ın dördüncü iklimde⁵⁶ olduğunu⁵⁷ ve Acem topraklarının en soğuk şehirlerinden biri olduğunu yazmışlardır.⁵⁸

Yâkût el-Hamevî'de Hemedân'ın suyunun çok tatlı ve havasının güzel olduğunu aktarmıştır. Hemedân'ın antik bir şehir olduğunu söylemiş, kim tarafından yapıldığı bilinmeyen büyük ve yüksek kemerli bir taş köprüye ait eski bir yapının kalıntılarının günümüze kadar gelmesini de buna delil olarak göstermiştir. Ayrıca Hemedân'ın kışının aşırı soğuk ve bu soğuk havasının kitap, şiir, hutbe ve münazaralara konu olduğunu belirtmiştir.⁵⁹ Yine aynı müellif Hemedân'ın olumlu yanlarını yazdığı gibi olumsuz yanlarını da kitabına eklemiştir. Örneğin Hemedân'ın yazının çok sıcak, kışının çok soğuk olduğunu, havasının kötü olduğunu ve çokça savaşın burada gerçekleştiğinden dolayı Allah tarafından buranın lanetlendiğini belirtmiştir.⁶⁰

İbn Hurdazbih, eserinde ülkelerin kıblesinden bahsederken, Hemedân'ın kıblesini, Kâbe'nin kapısının bulunduğu duvara doğru olduğunu belirtmiştir.⁶¹

⁵⁵ Muhammed Tâkî Zehtabî, *İrân Türklerinin Eski Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2010, s. 101.

⁵⁶ Yedi iklim teorisi, ilk İslâm coğrafyacılarının eserlerinde işledikleri bir konudur. Kısaca “yaşanabilir dünyayı yediye bölme teşebbüsü” olarak açıklanan bu teori sayesinde coğrafyacılar değerlendirmelerini daha pratik yapma imkânına kavuşmuşlardır. Ancak Müslüman coğrafyacıların bu teoriyi kullanma biçimleri farklı olmuştur. Kimi yazarlar bu teoriyi hiç kullanmamışlar, kimileri de teoriyi bildiklerini ima etmişler ama kullanmamışlardır. Kimileri ise eserlerini bu teoriye göre oluşturmuşlardır. Daha fazla bilgi için bkz. Murat Ağarı, “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XLVII, S. II, Ankara 2006, s. 157-176; İbn Rusteh'de eserinde Hemedân, Nihâvend ve Dînever'in dördüncü iklimde olduğunu yazmıştır. Yusuf Ziya Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler, Türklerin Yaşadığı ve Türklerle Komşu olan Bölgeler*, 2. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2013, s. 164.

⁵⁷ Mukaddesî eserinde dördüncü iklimi şöyle açıklar: Gölgenin öğle vakti 4 3:3 ayak olduğu yerden başlar. Eni yaklaşık olarak düz bir hat boyunca 260 küsur mildir. Orta kesimi Mezopotamya yakınından başlayarak, Menbic, Irka, Selemiye, Kûmis'in Rey yönündeki kısmından ibarettir. Bağdat yakınlarından başlayarak doğu ve batı istikametinde Irak'a yakın yerler en alt sınırını, Erzurum yakınlarından başlayarak Suriye civarındaki yerler, Taberistan sahillinden, Curcân ve o civarda bulunan yerler en uç kesimini oluşturur. Mukaddesî, s. 82-3.

⁵⁸ Mukaddesî, s. 261; Yâkût el-Hamevî, C. V, s. 410; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Nizhet'ül- Kulûb*, s. 74.

⁵⁹ Yâkût el-Hamevî, C. V, s. 410.

⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, C. V, s. 412-3.

⁶¹ İbn Hurdazbih, s. 21.

Ortaçağ coğrafya kitaplarında geçen Hemedân şehrine bağlı köy ve kasabalar şunlardır; Esedâbâd,⁶² Tazar, Karmasin, Sebeh, Ramen, Vebah, Sîravend, Nihâvend,⁶³ Ruzrâver,⁶⁴ Kerc Ebû Dülef, Kerec,⁶⁵ Merc, Berûcird,⁶⁶ el-Saymara, Dînever,⁶⁷ Şehrizôr, el-Yahudiyye, el-Medine, Halencan, er-Rıbat, Lurdekân, Sumeyrem, Yezd, Nâyin, Niyâstâne, Erdistân, Kâşân.⁶⁸ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân* adlı eserinde Hemedân'ın köylerini: Feraver, Kuhayabaz, Narmec, Sevsan, Yukarı Şerna, Aşağı Şerra, Esfisecan, Aşağı İrem, Ferahan, Raze, Sâve, Nesâ, Selkemaruz ve Errekan ve adı sayılmayan diğer köylerle beraber 775 köyün olduğunu belirtmiştir. Bu bölgenin uzunluğu Kerec'ten Sisar'a kadar, genişliği Akbe'den Estebaz ve Sâve'ye kadardır.⁶⁹ Yine aynı müellif, Hemedân'ın ırmaklarından ve kaplıcalarından şöyle bahsetmiştir: “*Bervent suyu cennet suyudur. Ervent suyu Hemedân dağlarından çıkar. Hemedân'da nakras hastalığına, romatizmaya iyi gelen Ervent, Levnedan Darîfîn, Dâr-ı Nebhan, Marest, Maibezin, Marsamir kaplıcaları bulunur.*”⁷⁰

Hamdullâh Müstevfi-i Kazvînî diğer coğrafyacılar nazaran Hemedân bölgesini daha düzenli aktarmıştır. Müellifin verdiği bilgiye göre Hemedân'ın kasabaları: 75 köyü bulunan Ferîvar, 41 köyü bulunan Ezmedîn, 40 köyü bulunan Şerâmîn, 35 köyü bulunan ve 21 köyü bulunan A'lem ve Serd Rûd ve Berhend Rûd'dur.⁷¹

Ortaçağ coğrafyacılarının eserlerinde işledikleri Hemedân şehrinin diğer şehirlere olan mesafeleri şöyledir: Hemedân'dan Harrakân yoluyla Kazvîn'e 40 fersah,

⁶² Hemedân'a 6 km. mesafedeki kasaba. Yâkût el-Hamevî, C. I, s. 176.

⁶³ Hemedân'ın 60 km. güneyinde Gâmâsâb (Gâmesiyâb) nehrinin bir kolu üzerinde yer alır. Denizden 1790 metre yüksekte kurulmuştur. Tarihi antik çağlara kadar inen şehir Sâsânîler devrinde önemli bir merkez olmuştur. Burası, İslâm tarihinde Hz. Ömer döneminde 21/642 senesinde İslâm ordusu ile Sâsânî ordusu arasında gerçekleşen ve Müslümanların zaferiyle sonuçlanan savaş ile meşhur olmuştur. İbrahim Sarıçam, “Nihâvend”, *DİA*, C. XXXIII, s. 98.

⁶⁴ Hemedân ile Nihâvend arasındadır. Yâkût el-Hamevî, C. III, s. 178.

⁶⁵ Burada ve tezimizde geçen Kerec şehri günümüzdeki Tahran yakınlarındaki Kerec şehri değildir. Tezimizdeki Kerec şehri Hemedân ile İsfahân arasındadır. Yâkût el-Hamevî, C. IV, s. 446.

⁶⁶ Hemedân ile Kerec arasında bulunur. Yâkût el-Hamevî, C. I, s. 404.

⁶⁷ Batı İran'da Cibâl bölgesinde bulunan şehir günümüzde harabe durumundadır. Güneydoğusundaki Kengâver ile güneybatısındaki Kirmanşâh'tan yaklaşık 45-48 km. uzaklıktadır. Kaynaklarda, Emevîler ve Abbâsîler döneminde çok gelişmiş bir şehir olduğu bilinmektedir. Hemedân'ın üçte birinden daha küçük olan şehir, iyi düzenlenmiş çarşılarla, verimli meyve bahçeleriyle bol tahıl ürünlerine sahipti. Tahsin Yazıcı, “Dînever”, *DİA*, C. IX, s. 356.

⁶⁸ Mukaddesî, s. 78.

⁶⁹ İbnü'l Fakîh, s. 219.

⁷⁰ İbnü'l Fakîh, s. 223.

⁷¹ Hamdullâh Müstevfi-i Kazvînî, *Nüzhet'ül- Kulûb*, s. 75.

Hemedân'dan Dernevâ'ya 5 fersah, oradan Bûzencird'e 5 fersah,⁷² Kûm'a olan mesafe 47 fersah,⁷³ Esedâbâd'a 15 fersah, Dînever'e 30 fersah, Sâve'ye 30 fersah, Zencân'a 30 fersah, Berûcird'e 18 fersah, Kerec'e 28 fersah, İsfahân'a 80 fersah, Rûzrâver'e 7 fersah, Nihâvend'e 14 fersah, Sâve'ye 30 fersah, Kûm'a 42 fersah,⁷⁴ Hulvân'a 7 fersah, Dînever'e 8 fersah, Sâve'ye 30 fersah, Rey'e 60 fersah, Zencân'a Sühreverd üzerinden 30 fersah, Râmun'a 7 fersah, Kerec'e 31 fersah, Kûm'a 12 fersahdır.⁷⁵

Hemedân, bulunduğu konum dolayısıyla doğal âfetlere maruz kalmış ve bu yüzden çoğu defa yerle bir olmuştur. Örneğin 345/956-957 senesinde meydana gelen şiddetli depremde birçok ev hasar görmüş ve enkaz altında kalan çok sayıda insan ölmüştür.⁷⁶ Yine Şevval 450/Kasım-Aralık 1058 tarihinde Musul'da şiddetli bir deprem meydana gelmiştir. Bir saat devam eden deprem Hemedân'ı da etkilenmiştir. Bunun deprem sonucunda evlerin çoğu yıkılmış ve çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir.⁷⁷

2. HEMEDÂN'IN TARİH BOYUNCA ALDIĞI İSİMLER

Tarihi süreç içerisinde kurulan şehirlerin birçoğu çeşitli sebeplerden ya yıkılmış yada önemini kaybetmiştir. Kurulan bu şehirlerin isimleri çoğu zaman değişikliğe uğramıştır. Tarihi çok eski zamanlara kadar uzanan Hemedân şehri de zaman içinde birçok isim değişikliğine uğramıştır. Hemedân adı Asur çivi yazılı tabletlerinde; Amadana, I. Darius dönemine ait (M.Ö. 521-486) Bisütun kitâbesinin Eski Farsça kısmında; Hağmatana (Hangmatana) olarak geçmektedir. Elamca kısmında; Agmadana, Bâbilce kısmında: Auagmatanu, Grek tarihçisi Herodotos'ta; Agbatana, Battamyus'ta; Ekbatana, Ermeni kaynaklarında; Ahmatan, Hemetan, Ahmedan, Tevrat'ta (Ezra, 6/2) Akmetada, Arap müelliflerinde; Hamazân⁷⁸ ve Eski Ahit'in Aramca İncil'inde Ahmeta şeklinde geçmektedir.⁷⁹

Bazı tarihçiler göre ise Hemedân yani Medler döneminde kullanılan Ekbatan isminin eski adı Halmatan idi. Hal-mat-an kelimesinde Hal; vatan, yurt anlamında; Mat

⁷² İbn Hurdazbih, s. 34.

⁷³ İbn Hurdazbih, s. 47.

⁷⁴ İbn Havkal, s. 313-5.

⁷⁵ İstahrî, s. 183.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 448; İbn Kesîr, C. XI, s. 395.

⁷⁷ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 494; İbn Kesîr, C. XII, s. 185.

⁷⁸ Jackson, s. 150; Yazıcı, "Hemedân", s. 183; Mirza Bala, "Hemedân", *İA*, C. V, s. 420; Frye, Bosworth, s. 151-2.

⁷⁹ Frye, Bosworth, s. 152.

ise Med=Mad; -an ise eski Türkçede adların çoğul ekidir. Yani Ekbatan'ın anlamı Medlerin vatanı olmuştur.⁸⁰ Başka bir bilgi ise çeşitli Med eyâletlerinin komutanları ve liderleri bir araya gelip konuşmak için Karkassi'ye gelirlerdi. Bu görüşmeler sırasında Karkassi'nin adına Hengmetene (Hagmatana) yani toplantı yeri denildiği, Hengmetene kelimesinin de zamanla Ekbatan ve en sonunda da Hemedân biçimine dönüştüğü tahmin edilmektedir.⁸¹ Bazı Fars âlimleri ise Hemedân isminin “nedime, mahbube” yani “sevimli, sevgili” anlamına geldiğini belirtmişlerdir.⁸²

Hagmatana, o zamana kadar dağınık yaşayan kabilelerin toplantı yeri ve birlik merkezi olması dolayısıyla bu ismi almıştır. Diğer araştırmacılara göre ise Hagmatana “Medler Kalesi” anlamına gelmektedir. Hagmatana, bugünkü Hemedân şehrinin doğusunda, Mysalla denilen tepenin üzerinde kurulmuştur. Birbiri etrafında yedi sur ile tahkim edilen şehrin en içerisindeki sur diğerlerinde daha yüksekti. Surların mazgalları ayrı ayrı renklerde boyanmış, yedinci sur mazgalları ise yaldızla boyanmıştı.⁸³ Hemedân şehrinin birçok kez isim değiştirmesi ve değişik isimlerle anılması, şehrin tarihini çok eskilere götürmekte, şehrin birçok medeniyete ev sahipliği yaptığını göstermektedir.

⁸⁰ Zehtabî, s. 211.

⁸¹ Zehtabî, s. 215; Jackson, s. 150; Bala, s. 420; Frye, Bosworth, s. 151.

⁸² Yâkût el-Hamevî, C. V, s. 410.

⁸³ Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi (En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar)*, C. I, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 106; Bala, s. 420. Surların temsili görseli için bkz. EK8.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KURULUŞUNDAN BÜYÜK SELÇUKLULARIN FETHİNE KADAR

HEMEDÂN

1.1. HEMEDÂN'IN KURULUŞU

Asya Kıtası ve Ortadoğu coğrafyasının merkezinde yer alan İran; Anadolu ile Hindistan, Hazar Denizi ile Basra Körfezi arasında yer alan önemli bir konuma sahiptir. İlkçağlardan itibaren bu konumu sayesinde önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmış ve birçok hükümdarın ilgisini çekmiştir. Doğu ile batı, kuzey ile güney arasında geçit vazifesi görmesi, ticârî yolların buradan geçmesini sağlamıştır.⁸⁴

Bahtiyari dağlarındaki Pabda Mağarası'nda ele geçen arkeolojik malzeme ve av resimlerinden yola çıkarak bundan 10.000 yıl önce İran'da yerleşmenin olduğu anlaşılmaktadır. İran'ın batı bölgesindeki Zağros Dağları'nın kuzeyindeki alanlarda "Guti" medeniyeti, daha sonra ise aynı bölgede "Lullubi Medeniyeti" yaşamıştır. M.Ö. 5000'de bugünkü Kâşân şehrinin bulunduğu nehir kenarındaki "Silktepe" denilen yerde yerleşmenin olduğu görülmüştür. Dâmğân⁸⁵ yakınında "Tepehisar," Gilan'da "Marlik," Kirmân yakınlarında "Şehdad" ve Nihâvend'de "Tepegiyan" isimli yerlerde eski medeniyet eserlerine rastlanmıştır. M.Ö. 1250'ye ait Zigurat denilen taş yapılardan eski kavimlerin bölgedeki varlıkları anlaşılmıştır. Yine M.Ö. 3200'de İran'ın güneybatı bölgesi ve Hûzistân'da devlet kuran Elamlılar, Mezopotamya ve Mısır medeniyetinden etkilenmiştir. Elam medeniyeti bugünkü Hûzistân, Susa, Fars, Buşir ve Luristan'a kadar yayılmıştır. Elam Devleti M.Ö. 640'da Asur kralı Asurpanipal tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra Aryanî denilen Hind-Avrupa kavimleri M.Ö. 2000'de Orta Asya'dan İran'a göç etmiştir. Bu tarihten sonra Aryaniler İran'da önemli rol oynamıştır.⁸⁶

Mukaddesî'nin, *Ahsenü't-Takâsîm* adlı ünlü coğrafya eserinde hür insanların merkezi olarak tarif ettiği⁸⁷ ve günümüzdeki İran'ın Susa'dan sonra en eski şehri Hemedân'ın tarihini M.Ö. 3500-3000 yılına kadar gitmektedir. Hemedân yakınlarında

⁸⁴ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yay., İstanbul 2012, s. 17.

⁸⁵ Rey ile Nîşâbûr arasındaki büyük bir şehir. Yâkût el-Hamevî, C. II, s. 433.

⁸⁶ Karadeniz, s. 24-5.

⁸⁷ Mukaddesî, s. 52.

bulunan taştaki resimler Lullubi⁸⁸ ve Kassi Uygarlığı dönemine aittir.⁸⁹ Hemedân, arkeolog ve tarihçilere göre bugünkü İran'ın en eski şehirlerinden biridir. Arkeologlar, Elvend dağının kaya yazılarından yola çıkarak Hemedân'da ilk yerleşim izlerinin M.Ö. III. bin yıla eriştiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca arkeolojik kazılardan çıkartılan eserlerin bazıları M.Ö. 2 bin yıla tarihlendirmiştir.⁹⁰

Hemedân şehrinin tarihinin çok eskilere dayanması ve öneminden dolayı tarihçiler şehrin kuruluşunu İran mitolojisine uydurmaya çalışmışlardır. Mukaddesî, coğrafya eserinde Cibâl'in bir ordu, Hemedân'ın ise bu ordunun kumandanı olduğunu yazmıştır.⁹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mû'cemü'l-Büldân* adlı eserinde Hemedân şehrinin kuruluşu hakkında şu bilgileri vermiştir: “*Hişam b. El-Kelbî; Hemedân'ın ismini, Hemedân b. el-Fellûc b. Sam b. Nuh'tan (a.s.) aldığı söylemiştir. Hemedân ile Espehan iki kardeşler, her bir kardeş bu şehirlerden birini kurmuştur. Bazı Süryani kitaplarında ülkeler ve krallarla ilgili bilgilerde, Hemedân'ı kuran kişinin Karmîsin b. Hâlîmûn olduğu görülmüştür.*”,⁹² “*Hemedân, Nuh (a.s.)'un soyundan olan Cem b. Nûcihan B. Şalîh b. Erfehşid B. Sam tarafından inşa edilmiştir. Sârû diye isimlendirilen, Arapça Sârûk olarak telaffuz edilen şehrin, Behmen b. İsfendiyer tarafından korunaklı hale getirildiğini gören Kral Dara'nın şehri yeniden inşa ettiği, bunun üzerine insanların şehirde çoğaldığı, hatta şehirdeki evlerin üç fersahlık bir alanı kapsadığı belirtilmiştir.*”⁹³ Tarihçi İbnü'l-Fakîh de eseri *Kitâbü'l-Büldân*'da benzer bilgiyi vermiştir; “*Behrezan b. Felkız b. San b. Nuh, oğulları olan Hemedân ve İsfahân için kendi adlarıyla iki şehir kurdu. İki kardeş bu şehirleri inşa ettiler. Bu nedenle bu şehirler bânilerinin adlarıyla anıldılar.*”⁹⁴ Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî ise Hemedân'ın İran'ın mitolojik hükümdarlarından olan Cem tarafından kurulduğunu kaydetmiştir.⁹⁵

Ünlü tarihçi Herodotos'un kayıtlarına göre ise Hemedân, Kral Deiokes (M.Ö. 727-673) tarafından M.Ö. VII. yüzyılda Med İmparatorluğunun başkenti olarak kurulmuştu. Kalıntılarından ilk şehrin bugünkü Hemedân'ın güneydoğusunda Elvend'in sol

⁸⁸ Hemedân bölgesinde yaşamış olan Gutti ve Lullubi gibi halkların hakkında geniş bilgi için bkz. Zehtabî, s. 110-28.

⁸⁹ Zehtabî, s. 85.

⁹⁰ Sohrabiabad, s. 27-8.

⁹¹ Mukaddesî, s. 399-400.

⁹² Yâkût el-Hamevî, C. V, s. 410.

⁹³ Yâkût el-Hamevî, C. V, s. 411.

⁹⁴ İbnü'l Fakîh, s. 206.

⁹⁵ Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Nüzhet'ül- Kulûb*, s. 74.

tarafındaki Musallâ tepesinde yer aldığı anlaşılmaktadır.⁹⁶ Herodotos eserinde Kral Deiokes tarafından Hemedân şehrinin kuruluşunu şöyle anlatmıştır; “*Deiokes, işbaşına geçer geçmez Med’leri surlarla çevrili tek bir kent kurmaya, yalnız bunun için çalışmaya ve öbür kasabaları ikinci sırada tutmaya zorladı. Baktı ki ne söylese yapıyorlar, bu sefer büyük ve sağlam kale bedenleri yaptırdı. Bunlar birbiri arkasına sıralanmış birçok surdur ki, bugün buraya Akbatana diyorlar. Surlar öylesine düşünülmüş ki, her biri öbüründen bir savaş sahanlığı kadar yukardadır. Şüphesiz toprak da elverişliydi böyle bir yapı için. Hepsi yedi surdur, sonuncusunun içinde kral sarayı ve hazine vardır. En büyük sur aşağı yukarı Atina’nın çevresi kadardır. Birinci duvarın mazgalları beyazdır, ikincisinin kara, üçüncüsünün parlak kırmızı, dördüncü donuk mavi, beşincisi ise reçine rengindedir. Böylece surların mazgalları bir renk sıralaması yapmış olur. Son ikisini gelince; birinin tahkimatı gümüş, öbürününki altın rengindedir.*”⁹⁷

1.2. MEDLER DÖNEMİNDE HEMEDÂN

İlkçağlarda İran’da medeniyet kurmuş olan kavimlerden biride Medlerdir. Medler, M.Ö. 2000 yılında Hazar’ın doğu kıyılarından geçerek İran’a yerleşmişler ve bugünkü Ekbatana (Hemedân) merkez olmak üzere Batı ve Güney İran’a da yayılarak kabile sistemine dayalı bir örgütlenme içinde devlet kurmuşlardır. Kısa zamanda bu devlet büyük bir imparatorluğa dönüşmüş ve M.Ö. 678 ile M.Ö. 549 yılları arasında hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir.⁹⁸ Yer ve halk adı olarak Med kelimesi, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında meydana gelmiştir. İlk başta yer adı olmuştur. Günümüz İran’ının tam merkezi vilâyetleri, daha doğrusu Hemedân, Elvend dağının dört bir yanı, Kâşân ve Kûm’un batı toprakları, Rey, Kazvîn, Zencân, Hazar’ın güney kıyıları, Miyana, Heşteri, Kızılözen yatağı ve oranın kuzeyi ve Halhal’ın güneyi ile İran Kürdistanı’na denilmiştir.⁹⁹

Dağlı bir karaktere sahip olan Medler, başlarında Daiakku (Dejoces) liderliğinde Babilliler’le birlikte Asurluların İran toprakları üzerindeki egemenliğine son vermişler ve bu süreçte Hemedân şehri önem kazanmaya başlamıştır. Daiakku iktidarı döneminde

⁹⁶ Yazıcı, “Hemedân”, s. 183; Frye, Bosworth, s. 151.

⁹⁷ Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973, s. 58-9; A. V. Williams Jackson, *Persia Past and Present*, The Macmillan Company, London 1906, s. 151-2.

⁹⁸ Karadeniz, s. 25; Fazlı Altı, *Pers Siyasi Tarihi (M.Ö. 559-330)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi S.B.E., Ankara 2013, s. 24; P. M. Sykes, *A History of Persia*, Vol. I, Macmillan and. Co., Limited, London 1915, s. 120.

⁹⁹ Zehtabî, s. 207.

kendisi tarafından yaptırılan ve Heredot'a göre Atina şehri ile eşdeğer olan Hemedân şehrini inşâ ettirdi ve burayı başkent olarak seçti. Asurlular'ın başkenti Ninova'dan elde edilen gelirler Hemedân güzelleştirilmesi için harcandı.¹⁰⁰ Med devletinin başkenti olan Hemedân şehrinin şöhreti; şehrin içinde ve çevresinde bulunan doğal veya yapma şaşırtıcı ve ilginç köşkler, bağlar, bahçeler, görkemli saraylar ve yapıların eşsiz mîmârlık ve sanatından dolayıdır.¹⁰¹ Hemedân, Med topraklarının merkezinde olmasından başka ilgi çekici coğrafi konumu ve stratejik öneminden dolayı Medlerin başkenti olmuştur. Hatta Persler (Ahamenişler) döneminde de bu şehir ılıman ikliminden dolayı kralların dinlenme yeri olmuştur.¹⁰²

M.Ö. 200 yılında yaşamış olan Pulibi adlı Avrupalı tarihçi Hemedân için şunları kaydetmiştir: “Hemedân *nitelendirilemeyecek kadar görkemli ve güzeldi... Bu şehrin içinde direkleri altın sayfalarla kaplanmış olan bir saray vardı. Anahita tapınağının binası da böyleydi.*” Hemedân yalnız devlet ve siyaset merkezi değil aynı zamanda dönemin en önemli ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Tamrakis (Tebrîz) ve Reğe (Rey) gibi önemli ve büyük şehirleriyle birlikte, burası da o dönemde bölge ticaretinin merkezidir. Doğudan batıya ve kuzeyden güneye giden bütün ticaret yolları buradan geçirdi. Asur kralları kendi yazıtlarında Hemedân'ın bu özelliğini sık sık vurgulamışlardı.¹⁰³

Kaynaklarda Hemedân'ın Medler döneminde Babil Krallığı tarafından işgal edildiğini kaydetmişlerdir. Bu olay kaynaklarda şu şekilde aktarılmıştır: “*Buhtunnasr (II Nebukadnezar), Suktâb adında bir komutanını 500 bin kişilik bir orduyla Hemedân'a gönderdi. Hemedân'a ulaşan Suktâb, şehri ele geçiremeyeceğini anlayınca geri çekilme konusunda askerlerine danıştı. Askerleri kendisine, Buhtunnasr'a bir mektup yazarak durumu açıklamayı tavsiye ettiler. Bunun üzerine Suktâb, Buhtunnasr'a bir mektup yazarak mevcut durumu izah etti ve “ahalisi çok, müstahkem bir şehre ulaştım, erişilmesi imkânsızdır. Nehirleri geniş ve ağaçları iç içe geçmiş haldedir. Savaşçıları çoktur. Onlara saldırdım ama güç yetiremedim.” dedi. Buhtunnasr, kendisine ulaşan mektuba yazdığı cevapta: “Mektubunu anladım. Bana şehri dağlarıyla, su kaynaklarıyla,*

¹⁰⁰ Ahmet Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi -Sâsânî Dönemi-* (M.S. 226-652), Hikmetevi Yay., İstanbul 2015, s. 26; Sykes, Vol. 1, s. 126; Yazıcı, “Hemedân”, s. 183; Bala, s. 421.

¹⁰¹ Zehtabî, s. 271.

¹⁰² Zehtabî, s. 271-2.

¹⁰³ Zehtabî, s. 271-2.

yollarıyla ve köyleriyle tasvir etmeni istiyorum. Sana emirlerim ulaşınca kadar bana bunları bildir.” dedi. Suktâb kendisinden istenileni yapmış ve şehrin tasvirlerini Babil’de bulunan Buhtunnasr’a bildirdi. Buhtunnasr kendisine gerekli bilgiler ulaştıktan sonra bilge insanları toplayarak onlara: “Manzaraya bakın ve bana bu şehir nereden fethedilebilir onu söyleyin” emrini verdi. Buhtunnasr’ın yakınındakiler, şehrin su kaynaklarının bir yıl tutulmasını sonrada şehrin üzerine salı verilmesini ve böylece şehrin sular altında yok olacağını söylediler. Buhtunnasr da Suktâb’a bir mektup yazarak bilge insanların söylediklerini yapmasını emretti. Bir yıl boyunca önu kesilen sular serbest bırakıldı. Serbest bırakılan sular şehrin duvar ve surlarını yıkarak şehri ve ahalisini zarar verdi. Suktâb, Hemedân’a şiddetli bir şekilde savaşarak girdi ve ahalinin geri kalanını esir etti. Hemedân’a yerleşen Suktâb’ın ordusunda veba salgını baş gösterdi ve birçoğu öldü. Geride az sayıda insan kaldı. Ölenler çömlekten tabutlarda defnedildi. Onlara ait mezarlar mahalle ve sokaklarda bellidir.”¹⁰⁴

1.3. PERSLER (AHAMENİŞLER) DÖNEMİNDE HEMEDÂN

Persler M.Ö. 700’de mahallî bir idareden hanedanlık olarak Med Krallığına tâbi olarak varlıklarını sürdürüyorlardı.¹⁰⁵ Hanedanlık ikiye ayrıldıktan sonra Pers kralı II. Kiros yeniden hanedanlığı birleştirerek Med Krallığına karşı savaş açtı. Üç yıl süren savaşın son muharebesi Hemedân civarında yapıldı. Savaşın sonucunda II. Kiros, Astyages’i tutsak alarak Med başkenti Hemedân’ı ele geçirdi ve Med Krallığını yıkarak M.Ö. 550’de Pers İmparatorluğu kurdu. Bu zaferden sonra bütün Med şehirleri Perslerin idaresine geçti.¹⁰⁶ Babil Kralı Nabonid (Nabû-naid) belgelerinde Med Krallığının yıkılışını şöyle hikâye edilmektedir: “Astiyag’a gelince, askerleri kendisine isyan ettiler. Astiyag tutularak II. Kiros’a teslim edildi. II. Kiros bu zaferden sonra Hemedân üzerine

¹⁰⁴ Mukaddesî, s. 407; İbnü’l Fakîh, s. 218-9; Yâkût el-Hamevî, C. V, s. 410-1.

¹⁰⁵ Esko Naskalı, “İran”, *DİA*, C. XXII, s. 394. Perslerin tarihi Ahamenişlerden çok daha önce başlamakla birlikte, kendi yazdıkları ve kendilerini açıkça Pers olarak tanımladıkları ilk tarihi kaynaklar M.Ö. VI. Yüzyıl sonuna dayanır. II. Kyros ya da Büyük Kyros (M.Ö. 558-530), Babilce yazılı ünlü silindirde, hükümdarlığını Fars’ın egemen şehri Anşan’da kral olan atalarını dayandırarak meşrulaşmıştır. I. Darius (M.Ö. 522-486), Bisitun’da M.Ö. 517 civarında yükseklerdeki kayalara kazılan ünlü yazıtında; kendi hükümdarlığını aynı şekilde Fars’tan gelen bir başka Ahameniş soyuna bağlamıştır. Ahameniş Hanedanı, Fars bölgesi ve imparatorluğunun ikinci kurucusu olarak görülen I. Darius bunu devam ettirmiştir. Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi*, İnkılâp Yay., İstanbul 2016, s. 20.

¹⁰⁶ Günaltay, s. 124; Axworthy, s. 27; Altungök, s. 28; Naskalı, s. 394.

*yürüyüp şehri aldı. Altın, gümüş mobilyalar ve bütün diğer servetler Anşan memleketine götürüldü”.*¹⁰⁷

II. Kiros başkent Hemedân'ı ele geçirdikten sonra kraliyet sarayını da ele geçirip hazineleri talan ederek ganimeti Anşan'a¹⁰⁸ gönderdi. Hemedân, Pers İmparatorluk merkezlerinden ve kraliyet yerleşimlerinden biri, ayrıca Medya Satraplığı'nın başkenti oldu.¹⁰⁹ Ayrıca II. Kiros, Hemedân'ı yazlık başkenti seçti. Şehir bu dönemde gerek savunma gerekse hazinenin korunması bakımından büyük önem kazandı.¹¹⁰ I. Darius, daha önce kurulmuş Susa ve özellikle Persepolis gibi yerlerde şehirlerin ve idare merkezlerinin gelişmesine çok büyük önem verdi. Susa onun en önemli idare merkeziydi. İmparator yılın yarısını burada diğer yarısını Hemedân'da geçiriyordu.¹¹¹

II. Artakserkses'in saltanatı Pers İmparatorluğu'ndaki en uzun süreli saltanattır. II. Artakserkses başkenti Persepolis'e taşıyarak şehrin ekonomik ve refah düzeyini muntazam ölçüde artırmıştır. Yazlık başkentini ise Hemedân olarak ilan etmiş, şehri genişleterek birçok muazzam eserle süsletmiştir. Özellikle altın kaplamalı dev sütunların desteklediği, gümüş ve bronzdan imal edilmiş fayanslarıyla süslü sarayı, tarihçi Polybius'un anlatımında hayat bulmuştur.¹¹²

Ancak III. Darius ile Büyük İskender'in savaşına kadar Hemedân eski önemini kaybetmiş ve harap bir durumda kalmıştır. III. Darius, Büyük İskender'in saldırılarına karşı ne yapacağı konusunda askerlerine danışınca kendisine haremینی, hazinelerini ve mallarını ulaşılamayacak müstahkem bir yerde koruma altına aldıktan sonra Büyük İskender'e karşı savaşmasını tavsiye ettiler. Bu durum üzerine III. Darius, askerlerine zapt edilmesi imkânsız müstahkem bir yer bakmalarını söyledi. Askerleri III. Darius'a; ahalisi yok olmuş, erişilmesi imkânsız harap halde bulunan Hemedân denilen şehirden ve etrafında ki yüksek dağlardan bahsettiler. Krala bu şehrin korunaklı hale getirilmesini, şehrin ortasında kralın haremینی, çocuklarını, mallarını ve hazinelerini korumak için bir kalenin yapılmasını önerdiler. Ayrıca kraldan bu kalenin etrafında öncü ve özel kuvvetler

¹⁰⁷ Günaltay, s. 134; Sykes, Vol. I, s. 152.

¹⁰⁸ Medya İmparatorluğunun bir bölgesi ve II. Kyros'un doğum yeri.

¹⁰⁹ Garthwaite, s. 26.

¹¹⁰ Yazıcı, "Hemedân", s. 183; Bala, s. 421.

¹¹¹ Garthwaite, s. 32.

¹¹² Eren Karakoç, *Pers ve Greklerde Ordu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Gazi Üniversitesi S.B.E., Ankara 2014, s. 11.

için bir bölüm ve demir parmaklıkların yapılmasını, şehrin korunması ve saldırılara karşı savunmasının arttırılması için kralın güvendiği özel adamlarından 10 bin kişinin görevlendirilmesini tavsiye ettiler. Bunun üzerine III. Darius, Hemedân'a "Sarûk" adında görkemli bir saray inşâ ettirdi. Bu sarayda malları ve hazineleri için bin sığınak yapıldı. Bu saray her biri on iki zira¹¹³ yüksekliğinde sekiz adet demir kapı ile korunur. Daha sonra III. Darius; oğlunun, yakınlarının, mallarının ve hazinelerinin buraya aktarılarak yerleştirilmelerini emretti. III. Darius bu saray içinde yapılan başka bir sarayda özel haremîni ve sığınaklarda da hazinelerini koruma altına aldırdı. Şehir on iki bin kişilik özel kuvvetlerle korundu.¹¹⁴

Ancak III. Darius, aldığı bütün önemlere rağmen, Makedon Kralı Büyük İskender'e M.Ö. 331'de Ninevâ (Ninova) yakınlarında Gaugamela'da yapılan savaşta mağlup oldu ve savaş alanından kaçtı. Böylece Pers İmparatorluğu da tarihe karışmış oldu.¹¹⁵

1.4. BÜYÜK İSKENDER DÖNEMİNDE HEMEDÂN

Makedon Kralı II. Filip'in oğlu İskender, babasının Yunan dünyasına hâkim olma plânın uygulayıcısı olmuştu. Bu plân sonucunda Ege'nin öte yakasındaki Anadolu'da Ahamemişler ile karşı karşıya geldi. Korint Birliği'ni kuran Filip, Perslerin üzerine yürümeye fırsat bulamadan M.Ö. 336'da öldürüldü. M.Ö. 334'e kadar konumunu güçlendiren Büyük İskender, ordusuyla Çanakkale Boğazı'nı geçerek Pers seferine başladı. Anadolu ve Levant kıyılarında sert bir direnişle karşılaşmasına rağmen III. Darius'un ordularını önce Biga Çayı'nda, ardından İssus'ta ve son olarak M.Ö. 331'de, Kuzey Irak'taki Gaugamela'da yendi. Yenilen III. Darius Babil'e kaçtı. Büyük İskender İran coğrafyasına girdikten sonra Perslerin şehirlerini bir bir ele geçirdi. Daha sonra Susa, Persepolis ve ardından III. Darius'u takip edip Hemedân'ı da ele geçirdi.¹¹⁶

¹¹³ Dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan uzunluktur. Ortalama 66.5 santimetredir. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 67-8.

¹¹⁴ Yâkût el-Hamevî, C. V, s. 411; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Nüzhet'ül- Kulûb*, s. 74.

¹¹⁵ Naskalı, s. 394.

¹¹⁶ Garthwaite, s. 36; Günaltay, s. 252. III. Darius, Büyük İskender'in Hemedân'a doğru geldiğini haber alınca hazinelerini ve ailesini korumak amacıyla Hemedân'daki kalesine yerleştirdi. III. Darius, Büyük İskender'in hücumlarına karşı koydu ve onun kaleye girmesine engel oldu. Daha sonra Büyük İskender, III. Darius'un muhafızlarından iki kişi ile anlaşma yaptı. Bu iki kişi III. Darius'un Büyük İskender ile savaşmak için hazırlık yaptığı sırada III. Darius'u arkasından yaraladılar. III. Darius'un ölümünden sonra ona ihanet eden iki muhafız, Büyük İskender'in emri ile III. Darius'un kabri başında asıldılar. Ebû Hanife Dineverî, *İslam Tarihi*, Çev. Nusrettin Bolleli, İbrahim Tüfekçi, Hivda İletişim, İstanbul 2007, s. 80-1.

Büyük İskender Makedonya ve Yunanistan'ın uzaklığından dolayı Hint seferine çıkmadan önce ordusu için sabit bir üs kurmak istedi. Hemedân şehrini yeni üssü olarak belirlerdi ve burada büyük bir ordu topladı. General Parmenion'u Yakınoğu'nun Başkomutanı unvanı ile bu ordunun başına geçirdi. Ayrıca orduda bulunan Yunanlı askerlerin birçoğunun para ve ganimetlerle memleketlerine dönmelerine izin verdi. Büyük İskender'in Hemedân'da yaptığı diğer bir yenilik ise imparatorluğun mâlî idaresinin merkezileştirilmesi oldu. Bu bağlamda Harpalos mâlî idaresinin başına geçirildi.¹¹⁷ Ayrıca Büyük İskender doğu seferinin dönüşünde Hemedân, Rey ve İsfahân şehirlerinin inşâsını emretti. Ondan sonra Bâbil toprağına döndü ve orada iki yıl kaldı.¹¹⁸

1.5. SELEVKOSLAR DÖNEMİNDE HEMEDÂN

Büyük İskender'in kurduğu büyük imparatorluk onun ölümünden (M.Ö. 323) sonra kumandanları arasında paylaşıldı. İmparatorluk parçalandıktan sonra Hemedân dâhil Mezopotamya, İran ve Suriye'yi Büyük İskender'in ordusunda önemli bir general olan I. Selevkos (Seleucus) aldı. Selevkos önce Dicle kıyısında kurduğu Seleukeia'yı başkenti yaptı. Ardından başkenti Antakya'ya taşıdı. Selevkoslar'ın bütün güçlerini batı sınırlarına harcayıp doğuyu ihmal etmeleri, buraların merkezden bağımsız hareket etmesine zemin hazırladı. Parthia eyâletinde Part sülalesinden reisi Arsakes, Selevkoslar'a karşı ayaklandı ve diğer kabileleri kendi önderliğinde birleştirdikten sonra M.Ö. 250 senesinde Part İmparatorluğu'nu kurdu.¹¹⁹

1.6. PARTLAR (EŞKÂNİLER) DÖNEMİNDE HEMEDÂN

Part sülalesinden Arsakes adında birinin Selevkos idaresine karşı isyan etmesi ve kısa sürede Yunanlar'ın İran'dan atılmaları sonucu İran'da Partlar dönemi başlamış oldu.¹²⁰ M.Ö. 247 yılından M.S. 226 yılına kadar Ortadoğu'nun hâkimi olan Partlar kısa bir zaman içerisinde hâkimiyet sahalarını Fırat nehrinden İndus nehrine kadar genişletmişler ve batıda Fırat nehri ve doğuda Ceyhun nehri arasında kalan topraklarda 470 yıl boyunca hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir.¹²¹

¹¹⁷ Günaltay, s. 252. Murat Albecer, *Büyük İskender'in Doğu Siyaseti*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi S.B.E., Ankara 2000, s. 67-8; Bala, s. 421.

¹¹⁸ Ada, s. 184-5; Yörükân, s. 268; Yazıcı, "Hemedân", s. 183.

¹¹⁹ Esko, s. 394; Altungök, s. 34-8; Naskalı, s. 394.

¹²⁰ Karadeniz, s. 27.

¹²¹ Altungök, s. 38-9.

I. Erduvan (Artabanus) döneminde Orta İran bölgesi Partlar ile Selevkoslar'ın hâkimiyet mücadelesine sahne oldu. I. Erduvan, Selevkos kralı III. Antiyakos'un zayıf durumundan istifade ederek Hemedân'ı ele geçirdi. Sonradan büyük bir ordu toplayıp hücumu geçen I. Erduvan geri çekilmek zorunda kaldı, hatta başkentini dahi Selevkoslar'a bıraktı.¹²² Part hükümdarı Orodes, ülkesinin başkentini Fırat'ın ve Dicle'nin birbirine en yakın olduğu bir kavşakta kurulmuş olan Tisfun'a taşıdı. Bu şehrin dışında Hemedân, Pers İmparatorluğu zamanında olduğu gibi Partların yazlık başkenti olarak hizmet gördü.¹²³

1.7. SÂSÂNİLER DÖNEMİNDE HEMEDÂN

İsmi İstahr'daki Anahita tapınağının rahiplerinden biri olan Sâsân'dan alan Sâsânîler, MS. III. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar İran coğrafyasında hâkim olmuşlardır. İmparatorluğun kurucusu sayılan Sâsân'ın oğlu I. Erdeşir M.S. 224 yılında Hürmüzgan'da Part Hükümdarı V. Erdevan'ı yenilgiye uğrattı. V. Erdevan'ın öldürülmesiyle sonuçlanan bu zaferin ardından M.S. 226 yılında İran'ın mutlak hükümdar olarak taç giydi ve şehinşah unvanını aldı. Daha sonra Part İmparatorluğu'nun mirasçısı olarak taç giydiği Partlar'ın başkenti Medain'e yerleşti.¹²⁴

Hükümdarlığını ilan ettikten sonra hâkimiyet sahasını genişletmeye başlayan I. Erdeşir, ilk iş olarak Hemedân'a yürüdü ve şehri ele geçirdi.¹²⁵ Taberî eserinde, I. Erdeşir'in Hemedân'a yürüdüğünü ve burasını fethedip ele geçirdikten sonra buradan Cibâl, Âzerbeycân, Ermeniye ve Musul'a hareket edip kılıç zoruyla buraları fethettiğinden kaydetmiştir.¹²⁶ Ancak Sâsânîler devrinde Hemedân eski önemini ve başkent olma özelliğini kaybetti. Bu dönemde Sâsânî hükümdarları yaz aylarını daha serin bir iklime sahip Hemedân'da geçiriyorlardı.¹²⁷

IV. Hürmüz'ün (M.S. 579-590) oğlu ve I. Hüsrev'in (M.S. 531-579) torunu olan II. Hüsrev'in (Kisra) ilk on yılı, babasının kumandanı iken ona karşı ayaklanan Behram'ın

¹²² Sykes, Vol. I, s. 336-7.

¹²³ Garthwaite, s. 71; Axworthy, s. 56; Altungök, s. 41; Sykes, Vol. I, s. 394-5; Yazıcı, "Hemedân", s. 183; Bala, s. 421.

¹²⁴ Esko Naskalı, "Sâsânîler", *DİA*, C. XXXVI, s. 174; Altungök, s. 49-50.

¹²⁵ İbnü'l-Esîr, C. I, s. 348.

¹²⁶ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. III, Çev. Zâkir Kadiri Ugan- Ahmet Temir, MEB Yay., İstanbul 1991, s. 969.

¹²⁷ Garthwaite, s. 83.

sürdüğü ve onun ardından dayısı Bistâm'ın başlatarak iç savaşa dönüştürdüğü isyanlarla geçti. II. Hüsrev, dayısı Bistâm üzerine her biri, 12 bin askerden oluşan üç ordu gönderdi. Orduların üzerine geldiğini öğrenen Bistâm, Hemedân'a geldi ve buraya yerleşti. Bu durumu haber alan II. Hüsrev Hemedân üzerine yürüdü ve orada karargâh kurup etrafını hendekler kazdırdı. Bistâm, ordusuyla birlikte II. Hüsrev'in üzerine yürümesi üzerine üç gün süren şiddetli bir savaş başladı. Ancak iki tarafta birbirine üstünlük sağlayamadı. Bu durum üzerine II. Hüsrev, Bistâm'ın karısına mektup yazarak Bistâm'ı öldürmesi halinde kendisiyle evleneceğini, onu en değerli ve itibarlı eşi yapacağını ayrıca çocukları olursa hükümdarlığı ona vereceğini ilettiler. Bistâm'ın karısı mektubu alınca II. Hüsrev'e inandı ve Bistâm'ın içkili olduğu anda kılıçla sırtına vurarak öldürdü. Sabah olunca Bistâm'ın askerleri onun ölmüş olduğunu görüp kaçmaya başladılar.¹²⁸

1.8. DÖRT HÂLİFE DÖNEMİNDE HEMEDÂN

Hz. Ebûbekir döneminde başlamış olan ve Sâsânî İmparatorluğunun hâkimiyetindeki Irak ve İran fetihleri Hz. Ömer döneminde devam etti. İslâm ordularının Sâsânîler ile ilk karşılaşması 13/634 yılında Köprü Savaşı'nda olmuştur. Bu savaşta yenilen Müslümanların galibiyetler zinciri 15/636 yılında gerçekleşen Kadîsiye Savaşı'yla başlamıştır. 16/637 senesinde Celûlâ Savaşı ile devam eden zaferler, 21/642 yılında Nihâvend Savaşı'yla zirveye çıkmıştır. Nihâvend zaferi Hemedân gibi Sâsânîler'e ait birçok şehrin fethine zemin hazırlamıştır.

İslâm ordularının Hemedân'a tam olarak ne zaman girdikleri ve ele geçirdikleri hakkında İslâm tarihçileri çeşitli bilgiler vermektedir. Celûlâ Savaşı sonrasında Ka'ka b. Amr,¹²⁹ Hulvân'ı fethettikten sonra Hemedân yönüne ilerlemek için Hâlîfe Ömer'den izin istemiş; ancak Hâlîfe Ömer, ona daha ileri gitmesi için izin vermemiştir.¹³⁰

Sâsânî Hükümdarı Kisrâ III. Yazdicerd, Kâdisiye Savaşı'nda İslâm ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğramış ve ertesi yıl başkent Medâin'in Müslümanların eline

¹²⁸ Dineveri, s. 154-5.

¹²⁹ Hulefâ-yi Râşidîn devrinin ünlü kumandanlarından. Irak ve İran bölgesinin fethinde önemli rol oynamıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Hayrettin Yücesoy, "Ka'ka' b. Amr", *DİA*, C. XXIV, s. 216.

¹³⁰ Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. III, Çev. M. Faruk Görtünca, Sağlam Yay., İstanbul 2007, s. 442; Ulaş Töre Sivrioğlu, "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", *Turkish Studies*, Vol. 10/9 Summer 2015, s. 411.

geçmesine engel olamamıştır. Celûlâ Savaşı'ndan sonra Cerîr b. Abdullah'ın Hulvân'a yürümesi üzerine Kısra III. Yezdicerd İsfahân'a kaçmıştı. Bu gelişmelerin ardından III. Yezdicerd, Müslümanları ülkelerinden çıkarmak amacıyla Hemedân'ın güneyinde dağlık bir bölge olan Nihâvend'de Rey, Kûmis, İsfahân, Hemedân ve Mâh halklarından 150 bin kişilik bir ordu topladı. Ordunun başına Fîrûzân'ı kumandan tâyin etti. Sâsânîler'in hazırlıklarını Kûfe Vâlisi Sa'd b. Ebû Vakkâs'tan haber alan Hz. Ömer, Nu'mân b. Mukarrin'e Basra ve Kûfe halkından bu orduyla savaşacak bir birlik hazırlamasını emretti. Nu'mân b. Mukarrin birliği hazırlayıp seçkin komutanları da yanına alarak bölgeye gitti. Üç gün süren savaşın son gününde Nu'mân b. Mukarrin şehit düştü. Hz. Ömer'in daha önce emrettiği gibi kumandanlığı Huzeyfe b. Yemân üstlendi. Savaş neticesinde Sâsânî ordusu tamamen dağıldı. Sağ kalanlar Hemedân yönünde kaçmaya başladılar. Zaferden sonra Nihâvend'i kuşatan Müslümanlar aman karşılığında kapıları açılan şehre kolayca girdiler. Nihâvend savaşı İslâm tarihinde önemli bir dönüm noktası oldu. Sâsânîler mağlubiyetten sonra bir daha toparlanamadılar.¹³¹

Nihâvend yenilgisi üzerine Hemedân'a doğru kaçmaya başlayan Sâsânî komutanı Fîrûzân ve askerlerini kovalayan Nu'mân b. Mukarrin ve arkasından da Ka'ka b. Amr, Hemedân ve çevresini kuşattı. Hemedân vâlisi Hüsrev Şanum kaleden inip şehri teslim etmeyi kabul etti ve Ka'ka b. Amr ile cizye vermek karşılığında 21/641-2 senesinde barış antlaşması yaptı. Nihâvend ve Hemedân'ın fethi "*Fetihler Fethi*" olarak nitelendi. Çünkü buralarda kazanılan zaferlerden sonra Sâsânîler ile yapılacak önemli bir savaş kalmamıştı.¹³²

Yapılan barış anlaşmasından sonra Hemedânlılar, 22/642-3 yılında anlaşmayı bozarak ayaklandılar. Ayaklanmanın sebebi tam olarak bilinmemekle birlikte yapılan

¹³¹ İbn Kesîr, C. VII, s. 176-85; Ebu'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ el-Müsemma el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, I, thk. Mahmud Deyyûb, I, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1412/1997, s. 229; Dineverî, s. 184-8; Celâleddîn Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, Çev. Onur Özatağ, Ötüken Yay., İstanbul 2014, s. 145; Hakkı Dursun Yıldız, *DGBİT*, Çağ Yay., C. II, İstanbul 1986, s. 85; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2006, s. 12-3; Abdul-Husain Zarrînkûb, "The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath", *The Cambridge History of Iran*, Vol. IV, 5. Printing, Ed. R. N. Frye, Cambridge 2007, s. 19; Sarıçam, s. 98.

¹³² İbnü'l-Esîr, C. III, s. 19, 22; Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. III, s. 477; Yıldız, *DGBİT*, C. II, s. 85; Celâleddîn Suyûtî, s. 145. Fîrûzân'nın peşinden Hemedân'a giden Ka'ka b. Amr, Hemedân'dan çok sayıda bal taşıyan katır ve merkep geliyordu. Fîrûzân, bu kalabalıktan ötürü kaçamadı. Bineğinden indi ve dağa tırmanmaya başladı. Ka'ka b. Amr onun ardına düşüp onu yakalayıp öldürdü. O gün Müslümanlar şöyle dediler: "Doğrusu Allah'ın baldan askerleri vardır." Sonra o balları ve taşıyan binekleri ganimet edindiler. Olayın cereyan ettiği Hemedân tepesine bal tepesi dediler. İbn Kesîr, C. VII, s. 184-5.

anlaşmadan sonra Hemedân halkının Müslümanlara ödemek zorunda kaldığı cizye vergisinin bu ayaklanmanın sebebi olduğu tahmin edilmektedir. Hz. Ömer, Hemedân'a gitmesi için Kûfe vâlisi olan Nu'mân b. Mukarrin'e mektup gönderdi. Nu'mân b. Mukarrin öncü kuvvetinin başındaki Cerîr b. Abdullah ile birlikte Hemedân'a gelmiş, şehri ve etrafında bulunan diğer yerleşim merkezlerini tamamen kuşatmıştı. Hemedân halkı bu durumu üzerine hemen barış talebinde bulunmuşlar, Nu'mân b. Mukarrin de bu isteklerini kabul ederek cizye almak üzere onlarla barış yapmıştı.¹³³ Ancak Nu'mân b. Mukarrin, Hemedân'da 12 bin Müslüman askerle beraber bulunmakta iken Bizanslılar, Deylemliler,¹³⁴ Reyliiler ve Azerbeycanlılar asker toplayıp Nu'mân b. Mukarrin'e karşı savaşmaya karar verdiler. Deylemliler'in başında hükümdarları Mota, Reyliiler'in başında Ebû Ferruhan, Âzerbeycanlılar'ın başında da Rüstem'in kardeşi İsfendiyaz vardı. Nihayet iki ordu 24/645 yılında Rey ile Hemedân arasındaki ovanın kenarında yer alan Destebey'de karşı karşıya geldiler. Savaşın sonunda Müslümanlar, Müşriklerden çok kişiyi öldürdü. Nu'mân b. Mukarrin, Deylemliler'le savaşın ilk Müslüman oldu. Bu savaş sonucunda Hemedân tam olarak fethedilmiş oluyordu.¹³⁵

Sâsânî şehirlerinin Müslüman hâkimiyet sahasına girmesiyle yerli halkların İslâm dînine girme süreci de başlamıştır. Ancak bu süreç biraz sancılı olmuş, Hemedân, Rey ve İsfahân ve gibi şehirlerde direnişler görülmüştür. Fakat kısa bir süre sonra bu dirençler kırılmıştır. Özellikle fetihleri takip eden iki asır içerisinde İslâmiyet İran'da önemli ölçüde yayıldı. Fars ve Kirmân gibi ana yollardan uzak yerlerde ise Zerdüşler kendi inançlarını korumaya devam ettiler. Deylem sınırındaki Kazvîn, Âzerbeycan sınırındaki Erdebil ve Horâsân bölgesindeki Merv başta olmak üzere İran şehirlerinin çoğunda garnizonlar kuruldu ve buralara Arap kabileleri yerleştirildi. Hemedân, İsfahân ve Fars gibi Basra ve Kûfe garnizonlara yakın şehirlerde Arap muhacirler iskân edildi. Özellikle Irak'ta tutunamayan Hâricî ve Şîî Araplar da İran'a geldiler.¹³⁶

¹³³ İbnü'l-Esîr, C. III, s. 27; İbn Kesîr, C. VII, s. 200; Belâzurî, s. 352.

¹³⁴ Günümüz İran'ının Gîrâl eyaletinin bir bölümünü ve Hazar deniziyle Kazvîn arasındaki dağlık bölgeyi teşkil eden yere Deylem, bu bölgede yaşayan kavimede Deylemliler denilmektedir. Deylem halkının bu bölgeye sonradan gelmesi sebebiyle, Deylem bölgesinin sınırlarını tam olarak tespit etmek oldukça güçtür. Daha fazla bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, "Deylem", *DİA*, C. IX, s. 263-5.

¹³⁵ Yâkût el-Hamevî, C. V, s. 410; İbnü'l Fakîh, s. 217; Belâzurî, s. 352; İbn Kesîr, C. VII, s. 200-1; Yazıcı, "Hemedân", s. 184; Yazıcı, "Deylem", s. 264.

¹³⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "İran", *DİA*, C. XXII, s. 396.

1.9. EMEVÎLER DÖNEMİNDE HEMEDÂN

Müslüman Araplar, İslâm fetihlerden sonra İran içlerine dağılmaya başlamışlardır. Aslında İslâmiyet'ten önce Sâsânîler zamanında İran'ın güneyinde ve batısında yaşayan Arap kabileleri vardı. Fetihten sonra bu yerleşimciler İran içlerine kadar girmeye başladılar. M. VII. yüzyılda Hemedân ve İsfahân gibi yerler göç çekmeye başladı. Bu yerleri Kûm, Kâşân, Kazvîn, Rey hatta Âzerbaycan takip etti.¹³⁷

Emevîler, İran ve doğu eyâletlerini merkezi Kûfe olan genel vâililikle yönetirlerdi. Kûfe, Emevîler zamanında yukarı Irak'ın merkezi durumuna geldi. Kûfe vâlisi Âzerbaycan, Hemedân, Rey, İsfahân ve Musul gibi yerlerin vâlilerini re'sen tâyin ederdi. Hâlîfe Abdümelik b. Mervân 74/694 yılında Irak bölgesindeki karışıklıklardan dolayı buraya vâli olarak Haccâc b. Yusuf'u atadı. Haccâc b. Yusuf'ta Muğire b. Şûbe'nin çocukları Mutarrif'i Medâin'e, Hamza'yı da Hemedân'a vâli tâyin etti. Mutarrif'i 77/696-7 yılında Haccâc b. Yusuf'a karşı isyan etmesi üzerine Hamza, kardeşine karşı savaşılamayacağını Haccâc b. Yusuf'a bildirdi. Haccâc b. Yusuf, isyanın bastırılması sürecinde Hamza'nın Hemedân'da bulunması dolayısıyla kardeşine mal ve silah hatta asker yardımında bile bulunacağından çekiniyordu. Bu sebepten Hemedân'da Hamza'nın güvenlik kuvvetlerinin başında bulunan Kays b. Sa'd'a mektup yazarak onu Hemedân'a vâli tâyin ettiğine dair ahitnâme gönderdi ve Hamza'nın yakalamasını emretti. Kays b. Sa'd, Hamza'yı yakalayarak hapse attı ve Hemedân vâlisi oldu. Böylelikle Haccâc b. Yusuf, Mutarrif ile savaşmak konusunda Hamza'dan gelecek saldırıları önlemiş oldu. Sonuç olarak Haccâc b. Yusuf, Mutarrif'i bozguna uğrattı ve kendisi ile birlikte taraftarlarından pek çok kişiyi öldürttü.¹³⁸

1.10. ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE HEMEDÂN

Emevî-Abbâsî mücadelesinin liderlerinden Ebû Müslim, Merv, Herât ve Nesâ şehirlerine hâkim olmuş, Nasr b. Seyyar ise Nişâbûr'da Emevîler'e karşı tutunmaya çalışıyordu. Bu mücadelelerde Abbâsîler'in ordusuna, Abbâsî ihtilâlinin hazırlayıcısı olan İmam İbrahim tarafından tâyin edilmiş olan Kahtabe b. Şebîb komuta ediyordu. Kahtabe b. Şebîb, Emevîler'e karşı sürdürdüğü mücadeleler sonuncunda, Kum ve Rey şehirlerini ele geçirdi. Daha sonra Kahtabe b. Şebîb, Rey şehrine girdikten sonra oğlu

¹³⁷ Zarrînkûb, s. 27.

¹³⁸ İbnü'l-Esîr, C. IV, s. 390-2.

Hasan'ı kendisinden önce Hemedân'a gönderdi. Hasan, Hemedân'a yaklaştığında Malik b. Ethem ve Şamlılarla Horâsânlılardan oluşan bir grup asker Nihâvend'e kaçtı. Hasan da savunmasız durumda kalan şehri fethetti. Daha sonra onları takip ederek Nihâvend'e gitti. Babası Kahtabe b. Şebîb de ona destek için asker gönderdi. Hasan, Nihâvend'i kuşattı ve 131/749 yılında fethetti.¹³⁹

Abbâsî Hâlifesi Hârûn Reşîd vefât etmeden önce 175/791 yılında kendisinden sonra hâlifelik makamını henüz beş yaşındaki oğlu Muhammed için veliaht unvanı ile bi'at almış ve ona "el-Emîn" lâkabını vermiştir. Ancak Hârûn Reşîd bu kararını daha sonra değiştirmiş ve veliaht unvanını diğer oğlu Abdullah Me'mûn'a vermiştir. 186/802 yılında Hârûn Reşîd hac yolculuğuna çıkmış, Muhammed Emîn ve Abdullah Me'mûn'u da yanında götürmüştür. Çünkü Hârûn Reşîd iki oğlu için Mekke'de bi'at almak istemiştir. Muhammed Emîn ve Abdullah Me'mûn için yazdırdığı bi'at ahitnâmelerini de Kâbe'ye astırmıştır. Hârûn Reşîd, bu bi'at merasimi sonrasında oğlu Muhammed Emîn'e Şam ve Irak vilâyetlerinin yönetimini verirken, Muhammed Emîn'den sonra ikinci veliaht Abdullah Me'mûn'a Hemedân ve doğusunun idaresini vermişti.¹⁴⁰

Hâlîfe Hârûn Reşîd'in 192/808 yılında Horâsân üzerine düzenlediği sefer sırasında vefât etmesi üzerine Bağdat'ta bulunan Muhammed Emîn, hâlifelik makamına oturdu. Abdullah Me'mûn ise Horâsân bölgesinde hâkimiyetine devam etti. Ancak yeni Hâlîfe Muhammed Emîn kardeşi Abdullah Me'mûn'un merkezden aldığı maddî desteği kesmesi ve hutbede Abdullah Me'mûn'un adını zikretmeksizin veliahtlık hakkının kardeşinin değil, oğlunun olduğunu açıklaması üzerine iki kardeşin arası açıldı ve hâlifelik mücadelesi de başlamış oldu. İlk olarak Muhammed Emîn, Ali b. İsa b. Musa'yı Hemedân, İsfahân ve Kûm bölgesine vâli olarak atadı ve ona kardeşi Abdullah Me'mûn ile savaşmasını buyurdu. Ali b. İsa b. Musa Bağdat'ta topladığı 40 bin kişilik ordusu ile

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, C. V, s. 327; İbn Kesîr, C. X, s. 71; Yıldız, *DGBİT*, C. II, s. 431-2; Sykes, Vol. II., s. 58.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, C. VI, s. 156; Mazhar Ada, *Kudâme bin Cafer'in Kitabü'l-Harac ve Sana'atü'l-Kitâbe Adli Eseri (V. Ve VI. Bölümler)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi S.B.E., Van 2010, s. 49; Sykes, Vol. II, s. 71; Roy Mottahedeh, "The `Abbâsid Caliphate in Iran", *The Cambridge History of Iran*, Vol. IV, 5. Printing, Ed. R. N. Frye, Cambridge 2007, s. 72; Hasan Hüseyin Güneş, "Abdullah Me'mun ve Muhammed Emin'in Hilafet Mücadelesi", *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E - Dergisi*, S. 2, Bartın 2015, s. 9-11. Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, C. XXIX, s. 101; Harun Reşîd, Mekke'de oğullarının bi'at merasimi sırasında halka bir milyon dînâr dağıtmıştır. Bu konuda diğer ilginç bir nokta ise bu bağışları alan halk Muhammed Emin'den hediyeler aldıktan sonra Abdullah Me'mûn'un yanına giderek ondan da hediyeler almış olmalarıdır. İbn Kesîr, C. X, s. 316.

Abdullah Me'mûn üzerine harekete geçti ve Rey şehrine kadar ilerledi. Abdullah Me'mûn, kardeşinin hareketi üzerine Tâhir b. Hüseyin¹⁴¹ komutasında 5 bin kişilik bir ordu topladı. 195/811 yılında Rey şehrinde yapılan savaşta sürpriz bir şekilde Tâhir b. Hüseyin teke tek mücadele ettiği Ali b. İsa. Musa'yı öldürdü ve ordusunu dağıttı.¹⁴²

Muhammed Emîn, aldığı ağır yenilgiden sonra Abdurrahman b. Cebele el-Ebnavî'yî 20 bin askerle birlikte Tâhir b. Hüseyin ile savaşması için 195/810-1 senesinde Hemedân'a gönderdi. Abdurrahman Cebele el-Ebnâvî, Tâhir b. Hüseyin'in hedef olarak belirlediği Hemedân'a ondan önce gelmiş, yolları kontrol altına almış, surları ve şehir kapılarını tahkim etmişti. Tâhir b. Hüseyin'in Hemedân'a yaklaştığı haberi ulaşınca Abdurrahman Cebele el-Ebnâvî, Hemedân'a yakın bir yerde mevzi almış ve iki ordu savaşa tutuşmuştur. Cebele el-Ebnâvî, savaş meydanından mağlup ayrılarak Hemedân şehrine sığınmış ve bundan sonra savaş, sur üstünden yapılan mancınık atışları ve şehir kapıları önünde yapılan küçük çarpışmalarla iki ay devam etmiştir. Sonunda şehri muhasara eden Tâhir b. Hüseyin'in baskısı netice verdi ve Abdurrahman Cebele el-Ebnâvî barış istemek zorunda kaldı. Sonuç olarak Abdullah Me'mûn, kardeşiyle yürüttüğü uzun mücadele sonucunda Abbâsî Hâlifesi olmuş ve adına hutbe okutmuştur. Ayrıca Abdullah Me'mûn'un vezîri Fazl b. Sehl'e, bu mücadelesi sırasında verdiği destek dolayısı ile ona Hemedân dağlarından Tibet'e, Fars Denizi'nden Deylem ve Cürcân'a kadar olan bölgeyi iktâ olarak verdi.¹⁴³

Bu dönemin önemli olaylarından biri de Hürremiyye Mezhebine¹⁴⁴ bağlı olanların isyanıdır. Hâlife Hârûn Reşîd, Horâsân'da bulunduğu sırada İsfahân'da çıkan isyanda

¹⁴¹ Abdullah Me'mûn'un Horâsân vâililiği döneminde Tâhir b. Hüseyin ona bağlı Rey vâlisi olarak görev yapan Tâhir b. Hüseyin'in yıldızı, Hâlife Emîn'in ile kardeşi Me'mûn arasındaki iç savaş sırasında parladı. Merkezi Rakka olan el-Cezîre, Suriye, Mısır ve Mağrib'i içine alan bölgede vâililik görevini sürdürürken Hâlife Me'mûn tarafından ortadan kaldırılacağı endişesine kapılarak 29 Zilkade 205/6 Mayıs 821 tarihinde kendini Horâsân vâililiğine tâyin ettirdi. Böylece Tâhirîler hânedanının temelleri atılmış oldu. Yaklaşık iki yıl süren Horâsân vâililiği döneminde Tâhir b. Hüseyin bağımsız bir hükümdar gibi davrandı. Hâlife Me'mûn'un adını bastırıldığı paralardan çıkardı, hutbelerde onun adına yer vermedi. Hâlife Me'mûn ile arası gittikçe açılan Tâhir 25 Cemâziyelâhir 207/15 Kasım 822 tarihinde Merv'de vefât etti. Hasan Kurt, "Tâhir b. Hüseyin", *DİA*, C. XXXIX, s. 399-400.

¹⁴² İbn Kesîr, C. X, s. 384; Güneş, s. 16-21; Celâleddîn Suyûtî, s. 306; Tâhir b. Hüseyin, Abdullah Me'mûn'a gönderdiği fetihnâme Sezar'ın Roma Senatosuna gönderdiği fetihnâme kadar kısa ve özlüydü: "Ali b. İsa. Musa'nın kesilmiş başı önümde, yüzüğü parmağımda, askerleri ise emrimdedir". Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi (Emevîler - Abbasîler)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1979, s. 109.

¹⁴³ İbnü'l-Esîr, VI, s. 217-8; İbn Kesîr, C. X, s. 385; Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. IV, s. 475; Dineverî s. 429-30; Üçok, s. 109; Güneş, s. 22-3; Yazıcı, "Hemedân", s. 184.

¹⁴⁴ Farsça bir kelime olan Hurrem, hoş anlamına gelmektedir. Hürremiyye mezhebinin kim tarafından ve hangi tarihte kurulduğu hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir. Abbâsî Hâlifeleri Abdullah Me'mûn ve Mu'tasım-Billâh devrinde (813-842) Âzerbaycan'ın Erdebil şehrinin Hurrem bölgesinde ortaya çıkıp

Hemedân halkından birçok kişi isyana katıldı ve böylece isyancıların sayısı 100 bini aştı. Hâlîfe Hârûn Reşîd, Abdullah b. Mübarek kumandasında 20 bin kişilik bir orduyu isyanı bastırmak için gönderdi ve isyancılar korkarak dağılmak zorunda kaldı.¹⁴⁵ Ancak asıl isyan Hürremiyye’lerin başına Bâbek¹⁴⁶ adında birisinin geçmesiyle gerçekleşecekti. Bâbek, Hürremiyye’lerin başına geçtikten sonra isyan etmek için müsait bir zaman bekliyordu. Muhammed Emîn ile kardeşi Abdullah Me’mûn arasında taht mücadelesi ve bu mücadele sonucunda Muhammed Emîn’in katledilmesi Bâbek’e aradığı uygun ortamı sağlamıştı. 201/816 yılında Bâbek, Hürremiyye’lerin bulunduğu Bezz kalesi çevresindeki Müslüman ahaliye saldırdı, bunların mallarını yağma etti ve birçok insanı kılıçtan geçirdi. Diğer taraftan Hâlîfe Abdullah Me’mûn’un Bizans-Abbâsî savaşı sebebiyle büyük bir ordu hazırlayıp başında sefere çıkması ve sefer sırasında vefât etmesi sebebiyle Bâbek, daha rahat hareket imkânı buldu.

Nitekim Mu’tasım-Billâh’ın¹⁴⁷ hâlîfeliğinin ilk yıllarında Hemedân, İsfahân, Mâsebezân¹⁴⁸ ve Mihricân¹⁴⁹ şehirlerinde pek çok kişi Hürremiyye dînine girdiler ve bunlar bir araya toplanarak isyan çıkarıp Hemedân vilâyetinde askerî bir karargâh kurdular. Bunun üzerine Hâlîfe Mu’tasım-Billâh, görevlendirdiği Hâşim b. Bâtîcûr’un isyanı bastırmakta başarısız kalması üzerine Bağdat vâlisi İshâk b. İbrâhim’i, Şevval 218/Ekim 833 yılında Cibâl bölgesinin komutanlığına tâyin etti. Daha sonra Hâlîfe Mu’tasım-Billâh, İshâk b. İbrâhim’i Hemedân’a gönderdi. Zilhicce 218/Aralık 833

yayılan ve sonradan da büyük bir isyana dönüşen batıl bir mezhebin adıdır. Mesudî’ye göre Ebû Müslim’in öldürülmesi haberi Horâsân ve Cibâl’de duyulunca, liderlik hakkının onda olduğunu iddia eden Hurremiler onun liderliği konusunda aralarında tartışmaya başladılar. Kimisi onun ölmediğini ve ortaya çıkıp yeryüzünü adaletle dolduruncaya kadar da ölmeyeceğini düşünüyordu. Bir diğer grup ise onun ölümüyle birlikte, kızı Fatıma’nın liderliğini kabul etti. Mesudî, *Murûc Ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2004, s. 226; Sem’ânî’nin Hurremiye hakkında verdiği bilgiye göre; “bunlar yılda bir kez erkekli kadınlı toplanır, ışığı söndürür, her erkek eline geçirdiği kadını tutup o geceyi onunla geçirirdi. Şervin adlı birini Hz. Peygamber’den ve diğer tüm peygamberlerden daha üstün görür, toplantılarında onu anıp ağlar ve şarkı söylerlerdi. Hemedân dağlarındaki Şervin kenti ona aitti.” El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l Ebsâr)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2014 s. 179. Hürremiyye ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. D. S. Margoliouth, “Hurremiye”, *IA*, C. V/I, s. 596-7; Aliyev Salih Muhammedoğlu, “Hurremiye”, *DİA*, C. XVIII, s. 500-1.

¹⁴⁵ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, Çev. Nizamettin Bayburtlugil, 10. Baskı, Dergâh Yay., İstanbul 2014, s. 249-50; Dineverî, s. 424.

¹⁴⁶ Bâbek’in doğum tarihi ve yerine dair kaynaklarda kesin bir bilgiye rastlanmamaktadır. Dineverî eserinde Bâbek’in Ebu Müslim’in kızı Fatıma’nın oğlu Mutahhrinin oğlu olduğunu yazmaktadır. Dineverî, s. 433.

¹⁴⁷ Künyesi: Ebû İshâk el-Mu’tasım-Billâh Muhammed b. Hârûn er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî-Billâh el-Abbâsî’dir. 180/796 yılında Bağdat’ta dünyaya geldi. Annesi Mârîde isimli Kûfeli bir cariye-dir. Daha fazla bilgi için bkz. Suyûtî, s. 344-51.

¹⁴⁸ Cibâl bölgesinde Dinever’in güneyindeki bir şehir. Yâkût el-Hamevî, C. V, s. 41; Mukaddesî, s. 409.

¹⁴⁹ Cibâl bölgesinde bir şehir. Yâkût el-Hamevî, C. V, s. 233.

tarihinde Hemedân'da meydana gelen şiddetli savaşta isyancılardan 60 bin kişi öldürüldü, geri kalanlar ise Ermeniye, Âzerbaycan ve Rus topraklarına dağıldılar.¹⁵⁰

Hâlîfe Mu'tasım-Billâh, yirmi yıldan beri devam etmekte olan ve artık devleti tehdit etmeye başlayan Bâbek isyanını bastırmak için harekete geçti. Kendisinin Mısır vâililiği sırasında yanında bulundurduğu ve askerî güç ve kabiliyetine şahit olduğu Türk asıllı kumandanı Afşin'i 2 Cemâziyelâhir 220/3 Haziran 835 tarihinde Cibâl ve Âzerbaycan bölgelerine vâli olarak gönderdi. Sonuç olarak Afşin komutasında, takriben iki yıl süren mücadeleden sonra 222/837 tarihinde Bezz Kalesi ele geçirilmiş, buradan da kaçmayı başaran Bâbek daha sonra sığındığı bir Ermeni'nin yanında yakalanarak 3 Safer 223/4 Ocak 838 senesinde hâlîfenin huzurunda ve halkın önünde önce kol ve bacakları kesilerek idam edilmiştir.¹⁵¹

Hâlîfe Mansûr¹⁵² hâlîfe olunca rakip gördüğü Abdullah b. Ali ve ihtilâlin lideri Ebû Müslim'i 24 Şâban 137/12 Şubat 755 tarihinde öldürttü. Ebû Müslim'in öldürülmesi İran'da büyük huzursuzluk meydana getirdi ve onun intikamını bahane eden dînî-siyâsî isyan hareketlerine zemin hazırladı. Bunların başında bir Mecûsî olan Sünbâz ile İshak et-Türkî'nin Cibâl'deki isyanları gelmektedir. İlk isyan 137/754-5 senesinde Sünbâz'ın, Rey'i ele geçirerek Hemedân üzerine yürümesi ile başladı. Rey ile Hemedân arasında hâlîfelik kuvvetleriyle yaptığı savaşı kaybeden Sünbâz, Taberistan'a kaçtıysa da yakalanarak idam edildi.¹⁵³ Yine Ebû Müslim'in yakın adamlarından Ebû Nasr Malik b. Heysen'in bertaraf edilmesi işini Türk olan Hemedân vâlisi Züheyr et-Türkî'ye verdi. Züheyr'de onu Hemedân'da hapsedti.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Taberî, C. IV, s. 515; İbnü'l-Esîr, C. VI, s. 383-4; İbn Kesîr, C. X, s. 474; Mottahedeh, s. 75; Üçok, s. 113; Sebahattin Çelik, "Abbasiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı", *Balıkesir Üniversitesi S.B.E. Dergisi*, S. 15, Balıkesir 2006, s. 98-100; Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", *DİA*, C. IV, s. 376; Casim Avcı, "Mu'tasım-Billâh", *DİA*, C. XXXI, s. 381.

¹⁵¹ Nizamülmülk, s. 251-3; Dineverî, s. 433-4; Ebülfez Elçibey, "Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri", Çev. Muhammet Kemaloğlu, *Gümüşhane Üniversitesi S.B.E. Elektronik Dergisi*, C. 4, S. 8, Gümüşhane 2013, s. 31; Yıldız, "Bâbek", s. 366-7; Çelik, 101-5; Yılmaz Öztuna, *Devlet ve Hânedanlar İslam Devletleri*, C. I, 3. Baskı, Öncü Basımevi, Ankara 2005, s. 114.

¹⁵² Künyesi: Ebû Ca'fer el-Mansûr Abdullâh b. Muhammed b. Ali el-Hâşimî el-Abbâsî'dir. 7 Zilhicce 95/23 Ağustos 714 tarihinde Humeyme'de dünyaya geldi. Babası Muhammed b. Ali el-Abbâsî, annesi Sellâme adlı bir câriyedir. Daha fazla bilgi için Bkz. Suyûtî, s. 264-77; Nahide Bozkurt, "Mansûr", *DİA*, C. XXVIII, s. 5-6.

¹⁵³ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", *DİA*, C. I, s. 36.

¹⁵⁴ Abdülkerim Özeydin, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 248.

1.11. DÜLEFİLER DÖNEMİNDE HEMEDÂN

Cibâl bölgesi Abbâsîler'in zayıflamaya başlamasıyla birlikte, dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren mahallî hanedanlıkların hâkimiyet kurmaya çalıştığı yerlerden biri olmuş ve bölgenin yönetimi bu hanedanlar arasında el değiştirmiştir. Bunlar ilki ve en önemlisi adını Abbâsî kumandanlarından Ebû Dülef el-İclî'den alan Dülefililer Hanedanıdır. Ebû Dülef el-İclî, genç yaşta Hârûn Reşîd tarafından Cibâl vâililiğine atandı ve Hemedân ile İsfahân arasında bulunan Kerec kalesini büyük bir şehir haline getirdi. Bu nedenle şehre *Kerec-i Ebû Dülef* adı verildi. Ebû Dülef el-İclî, Hârûn Reşîd'in ölümünden sonraki Abdullah Me'mûn ve Muhammed Emîn arasındaki iktidar mücadelesinde Muhammed Emîn'in tarafında mücadele etti. Muhammed Emîn iktidar mücadelesini kaybedince Ebû Dülef el-İclî, onun ölümüne kadar Hâlîfe Abdullah Me'mûn'a bi'at etmedi ve Hemedân, Kerec şehirlerinde yaşadı. Ancak Ebû Dülef el-İclî'nin şiiirlerinden hoşlanması üzerine Hâlîfe Abdullah Me'mûn, onu tekrar gözdeleri arasına aldı ve Cibâl vâililiğine tekrar atadı. Deylemîler üzerine seferler düzenleyen ve onları itaate alan Ebû Dülef el-İclî'ye, Abdullah Me'mûn tarafından Kazvîn ve İsfahân şehirlerinde iktâ olarak verildi. Ayrıca Abbâsîler, Dülefililer'den yıllık alınan haraç vergisi dışında başka bir vergi almadı.¹⁵⁵

Ebû Dülef el-İclî'den sonra oğlu Abdülaziz ve torunları Kerec, Burc,¹⁵⁶ Dînever, Hemedân, Nihâvend ve İsfahân şehirlerinde hüküm sürdüler. Son hükümdarları Ebû Leyla Hâris b. Abdülaziz'in 284/897 tarihinde ölmesiyle hâkimiyetindeki yerler Abbâsîlerin eline geçmiş ve onların vâilileri tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Cibâl bölgesini yaklaşık yetmiş yıl bağımsız olarak idare eden Dülefililer kendi adlarına para da bastırmışlardır.¹⁵⁷

1.12. ZİYÂRİLER DÖNEMİNDE HEMEDÂN

Abbâsîler döneminde Hemedân'da kurulan bir diğer hanedanlık ise 315/927 yılından 483/1090 yılına kadar Hazar Denizinin güneyinde hüküm sürmüş olan Ziyârîler'dir. Adını kurucusu Ziyâr b. Verdânşâh'tan almıştır. Ziyârîler'in ilk hükümdarı

¹⁵⁵ Clifford Edmund Bosworth, *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri*, Kaknüs Yay., İstanbul 2005, s. 218; Ahmet Nedim Serinsu, "Ebû Dülef el-İclî", *DİA*, C. X, s. 123; Ahmet Nedim Serinsu, "Dülefililer", *DİA*, C. X, s. 21.

¹⁵⁶ Hemedân ile İsfahân arasında bulunur. Yâkût el-Hamevî, C. I, s. 373.

¹⁵⁷ Stephen Album Rare Coins (Auction 20), 2014, s. 47; Serinsu, "Dülefililer", s. 21.

Merdâvic b. Ziyâr Sâ mânîler'in Gîlânlı ünlü kumandanı Esfâr b. Şîreveyh'in hizmetine girdi ve ordu komutanlığında önemli başarılar kazandı. Esfâr ile Merdâvic b. Ziyâr, Taberistan'ın büyük bir kısmını ele geçirdikten sonra Zencân, Rey ve Kazvîn gibi Cibâl vilâyetlerini de zaptettiler. Halkın kendilerine zulmeden Esfâr'a karşı tepki göstermesinden yararlanan Merdâvic b. Ziyâr bağımsızlığını ilân ederek 316/928 tarihinde merkezi Cürcân (Gürgân) olan Ziyârîler hânedanını kurdu.¹⁵⁸

Merdâvic b. Ziyâr'in bir sonraki hedefi Hemedân ve etrafındaki şehirlerdi. Merdâvic kalabalık bir ordu ile 319/931 yılında Hemedân üzerine yürüdü. Hâlîfe Muktedir-Billâh'ın¹⁵⁹ tâyin etmiş olduğu Ebû Abdullah Muhammed b. Halef ile aralarında küçük çaplı birçok savaş meydana geldi ve bu savaşlar sırasında Hemedân halkı Hâlîfenin askerlerine yardımda bulundu. Bu savaşlar sırasında Merdâvic b. Ziyâr'in yeğeni hayatını kaybetti ve askerleri geri çekilmek zorunda kaldı. Bu durum üzerine Merdâvic b. Ziyâr, Rey'den hareketle Hemedân üzerine yürüdü. Onun Hemedân'a geldiğini haber alan Hâlîfenin askerleri şehri terk etmek zorunda kaldı. Merdâvic b. Ziyâr Hemedân'a gelip el-Esed (Aslan) Kapısında konaklamış, halk da şehire kapanmıştı. Hemedân halkıyla savaşa girişen Merdâvic b. Ziyâr, onlara karşı zafer elde edemedi ve birçok kimseyi öldürüp evlerini yaktı, bir çoğunuda esir aldıktan sonra geri kalanlarından emân verdi.¹⁶⁰

Alınan yenilgi üzerine Hâlîfe Muktedir-Billâh, Hârûn b. Garîb'i kalabalık bir ordunun başında Merdâvic b. Ziyâr ile savaşmak üzere Hemedân'a gönderdi. Her iki ordu Hemedân civarında karşılaşmış şiddetli bir savaşa giriştiler. Savaş neticesinde Hârûn b. Garîb ve Hâlîfenin askerleri yenilerek geri çekilince Merdâvic b. Ziyâr, Hemedân ve bütün Cibâl bölgesine hâkim oldu. Merdâvic b. Ziyâr, Hâlîfe Muktedir-Billâh'a elçi yollayıp bu toprakların iktâ yoluyla kendisine verilmesini istedi. Yaptığı teklif bazı

¹⁵⁸ Bosworth, s. 232; Erdoğan Merçil, "Ziyârîler", *DİA*, C. XLIV, s. 498; Esin Küçükbeğir, *Sultan Tuğrul Bey Dönemi Tabî Devletler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi S.B.E., Ordu 2016, s. 27.

¹⁵⁹ Künyesi; Ebû'l-Fazl el-Muktedir-Billâh Ca'fer b. Ahmed el-Mu'tazîd-Billâh el-Abbâsî'dir. 22 Ramazan 282/14 Kasım 895 tarihinde doğdu. Hâlîfe Mu'tazîd-Billâh'ın oğlu olup annesi Türk asıllı Seyyide Şağab Hâtûn'dur. Daha fazla bilgi için bkz. Suyûtî, s. 391-9; Abdülkerim Özaydın, "Muktedir-Billâh", *DİA*, C. XXXI, s. 144-5.

¹⁶⁰ İbnü'l-Esir, C. VIII, s. 188; Celâleddîn Suyûtî, s. 400; Ahmet Güner, "Merdâvic b. Ziyâr", *DİA*, C. XXIX, s. 178; Clifford Edmund Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, Çev. E. Merçil-M. İpşirli, Oğuz Yay., İstanbul 1980, s. 117; W. Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", *The Cambridge History of Iran*, Vol. IV, 5. Printing, Ed. R. N. Frye, Cambridge 2007, s. 212; Küçükbeğir, s. 27; Yazıcı, "Hemedân", s. 184.

şartlarla kabul edildi. Hâlîfe onun hâkimiyetini onaylayıp hil'at ve bayrak gönderdi.¹⁶¹ Merdâvic b. Ziyâr'ın hizmetinde bulunan bir grup Türk askerî tarafından İsfahân'da öldürülünce İran'ın kuzeyinde Ziyârîler, Büveyhîler ve Sâmânîler arasında hâkimiyet mücadelesi başlamış oluyordu.

1.13. SÂMÂNÎLER DÖNEMİNDE HEMEDÂN

Hemedân'ın Sâmânîler hâkimiyetine geçişi Nasr b. Ahmed'in saltanatının son dönemlerinde gerçekleşti. Sâmânîler'in Horâsân orduları başkumandanı olan Ebû Ali b. Muhtâc, 21 Rebûlevvel 329/24 Aralık 940 tarihinde Rey yakınlarındaki savaşta Mâkân b. Kâkî ile Veşmgir b. Ziyâr'ı yenilgiye uğratarak Rey şehrini ele geçirdi. Ertesi yıl Ebû Ali b. Muhtâc, ordularını Cibâl bölgesine gönderdi ve bu bölgenin Hemedân, Kazvîn, Kerec, Nihâvend ve Hulvân sınırlarına kadar Dînever kentlerini Ziyârîler'den aldı. Buraya kendi görevlilerini yerleştirerek vergilerini de kendisi almaya başladı. Onun başarıları sayesinde Sâmânî Devleti batı yönünde en geniş sınırlara ulaştı.¹⁶²

Sâmânî hükümdarı Nasr b. Ahmed'in ölümden sonra Sâmânî orduları Cibâl bölgesinden geri çekilince Veşmgir b. Ziyâr kaybettiği toprakları almak için Rey'e geri döndü. Ancak buradaki hâkimiyeti kısa sürdü ve Büveyhî emiri Rûknüddeve tarafından şehirden uzaklaştırıldı. Bu karışıklıkları fırsat bilen Rûknüddeve, 331/943 senesinde Ziyârî topraklarına saldırıp Rey'i ele geçirdi ve Hemedân dahil bütün Cibâl vilâyetlerini hâkimiyeti altına aldı. Böylece Büveyhîler'in Rey ve Cibâl kolu kurulmuş oldu.¹⁶³ Kuzeybatı İran'ı hâkimiyeti altına almak isteyen Sâmânîlerin yeni hükümdarı Nûh b. Nasr, Ebû Ali b. Muhtâc'ı kalabalık bir ordu ile Büveyhîler üzerine sevketti. Ebû Ali b. Muhtâc Cemâziyelahir 333/Ocak-Şubat 945 tarihinde Rey'de bulunan Rûknüddeve, onun kalabalık bir orduyla üzerine geldiğini haber alınca şehri terk etti ve Ebû Ali b. Muhtâc da burayı ele geçirdi. Şehri tamamen istilâ eden Ebû Ali b. Muhtâc, diğer merkezlere de adamlarını göndermiş ve Ramazan 333/Nisan-Mayıs 945 tarihinde bütün bölgeye tamamen hâkim olmuştu. Rey ve Cibâl vilâyetleri Irak sınırına kadar Sâmânîler'in eline geçti. Ebû Ali b. Muhtâc kardeşi Ebû'l-Abbâs Fazl'ı Cibâl bölgesine tâyin etmiş, Hemedân'ı da emrine vererek yanında bulunan bütün askerlerin başına

¹⁶¹ İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 188-9; Güner, s. 178.

¹⁶² İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 329; Tülay Yürekli, *Samaniler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi S.B.E., Ankara 2002, s. 91.

¹⁶³ İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 331; Hacıyev, s. 69; Ahmet Güner, "Rûknüddeve", *DİA*, C. XXXV, 285.

komutan yapmıştı. Ebü'l-Abbas Fazl Nihâvend, Dînever ve çevredeki diğer illeri istilâ edip hâkimiyeti altına aldı.¹⁶⁴

1.14. BÜVEYHÎLER DÖNEMİNDE HEMEDÂN

Gücünü yitiren Abbâsîlerin birer parçası olarak oluşan Deylemî hanedanlıkları arasında en güçlü olan ve en geniş topraklar üzerinde hüküm süren hanedanlık Büveyhîler idi. Ebû Şucâ Büveyh (Bûye) tarafından kurulan ve daha sonra Ziyârîler'in hizmetine giren üç oğlu İmadüddeve Ali, Rüknuddîn Hasan ve Muizzüddîn Ahmet'in büyük çabalarıyla süratle gelişen İran kökenli Büveyhîler, kısa zamanda Hemedân, İsfahân, Kirmân, Hûzistân ve yörelerine hâkim olmuş ve hatta Muizzüddîn Ahmet, 11 Cemâziyelevvel 334/19 Aralık 945 yılında Bağdat'a girip yönetimi eline geçirmiştir. Muizzüddîn Ahmet'in oğlu Adudüddeve Irak, Güney İran ve Umman'ı ele geçirdikten başka el-Cezire'de Hamdanoğulları, Taberistan'da Ziyârîler, Horâsân'da da Sâ mânîler aleyhine devletin sınırları genişletti. Fakat onun ölümünden sonra aile içinde ayrılık ve çekişmeler baş göstermiş, önce Gazneliler'in, daha sonra da Sultan Tuğrul Bey'in İslâm dünyasına hâkim olma faaliyetleri sonucunda 447/1055 yılında hanedan yıkılma sürecine girdi. Ancak bu ailenin bazı bireyleri tâbi emîrlıklar halinde, bir süre daha siyasal yaşamlarını devam ettirdiler.¹⁶⁵

Fars Büveyhî hükümdarı İmadüddeve'nin 338/949 senesinde vefât etmesinin ardından Şîrâz'da komutanlar onun veliahdı Adudüddeve'ye karşı başkaldırmışlardı. Bu haberler üzerine Rüknuddeve asayîşi sağlamak için Şîrâz'a gitti. Rüknuddeve'nin Fars'ta asayîşi sağlamak için kendi bölgesinden uzaklaşması üzerine, Cibâl'e hâkim olmak isteyen Sâ mânî hükümdarı Nûh b. Nasr, kumandanı Mansûr b. Karategin'i Safer 339/Temmuz-Ağustos 950 tarihinde Rey'e doğru harekete geçti. Rüknuddeve'nin Şîrâz'da yerine vekil bıraktığı Ebü'l-Hasan Ali b. Kâme kalabalık Mansûr b. Karategin'in ordusunun karşısında tutunamayarak İsfahân'a çekildi. Savaş yapmadan Rey'e giren Mansûr b. Karategin askerlerini etraf beldelere göndererek ele geçirmelerini emretti.

¹⁶⁴ İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 380-1.

¹⁶⁵ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1995, s. 3; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 121; Bosworth, *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri*, s. 220-1.

Yınâl Gâm Hemedân'ı, onun gibi diğer komutanlar da Cibâl'in diğer şehir ve vilâyetlerinde idareyi ele geçirdiler.¹⁶⁶

Topraklarını kaybederek zor durumda kalan Rüküddevle, Muizzüddeve'ye elçi göndererek yardım istedi. Muizzüddeve Türkler'den, Deylemliler'den ve Araplar'dan oluşan kalabalık bir ordu hazırlayarak hâcibi Sebüktekin komutasında 339/950 senesinde Bağdat'tan yola çıkardı. Bu durum üzerine Cibâl eyâletlerinin yeni yöneticileri yerlerini terk ederek Hemedân'a, Yınâl Gam'ın yanına gidip ona katıldılar. Sebüktekin'in kendilerine doğru geldiğini duyunca, onunla savaşı göze alamayıp Hemedân'ı tahliye ettiler. Sebüktekin, Şevval 339/Mart-Nisan 950 tarihinde Hemedân'a girerek Rüküddevle'yi beklemeye başladı. Bu gelişmeler üzerine Mansûr b. Karatekin emrindeki askerlerle birlikte Rey'den hareket ederek Hemedân'a doğru yola koyuldu. Bu sırada Hemedân'da Sebüktekin'in ordusunda bulunan Türkler uzun süre burada kaldıklarından rahatsız olduklarını söyleyerek ayaklandılar. Aralarında yirmi fersahlık bir mesafe kalınca, Mansûr b. Karatekin yolunu değiştirip İsfahân üzerine yürüdü. Böylece Rüküddevle bu tehlikeden kurtulmuş oluyordu.¹⁶⁷

Hânedanın reisi İmâdüddeve Ali'nin erkek çocuk bırakmadan 338/949 yılında ölmesi üzerine Adudüddeve ve kardeşi Müeyyidüddeve ülke topraklarını aralarında paylaştılar. Ancak hânedanın öteki büyüklerinden Muizzüddeve ve Rüküddevle'nin de 366/976 yılında ölümünden sonra kardeşler ve hanedanın diğer mensupları arasında mücadele başladı. Fahrüddeve kendi payına düşen Hemedân ve Dînever'den memnun değildi ve Müeyyidüddeve'ye verilen İsfahân ve civarındaki yerleri de ele geçirmek istiyordu. Bu maksatla amcasının oğlu Bahtiyâr'ın teşvikiyle Berzikân aşireti reisi Hasanveyh el-Berzikânî ve Ziyârîler'den Kâbus b. Veşmgîr ile Adudüddeve aleyhine iş birliği yaptı. Bu ittifakı öğrenen Adudüddeve ilk olarak Irak'ta hüküm süren Muizzüddeve'nin oğlu Bahtiyâr'ı bertaraf ederek hânedanın başına geçti. Adudüddeve büyük bir orduyla 369/979 yılında kardeşi Fahrüddeve'nin ülkesine hücum etti. Kardeşi Hasneveyh b. Hüseyin el-Kürdî ve Fahrüddeve'nin hâkimiyeti altındaki Hemedân ile Rey şehirlerini ve bu ikisi arasındaki beldeleri ele geçirdi ve buraları kardeşi

¹⁶⁶ İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 417; Khanoglan Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2012, s. 156-7; Ahmet Güner, "Nûh I", *DİA*, C. XXXIII, s. 227-8.

¹⁶⁷ İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 417-9; Hacıyev, s. 157-8.

Müeyyidüddeve'ye teslim ederek onu kendi adına nâib tâyin etti.¹⁶⁸ Adudüddeve'nin 8 Şevval 372/26 Mart 983 tarihinde ölümünden sonra oğulları arasındaki mücadelelerden yararlanmak isteyen Fahrüddeve İsfahân, Hemedân ve Rey'de hâkimiyetini kabul ettirdi. Böylece Ramazan 373/Şubat 984 tarihinde Büveyhîler'in Cibâl kolunun hükümdarı oldu.¹⁶⁹

Büveyhîler'in İran'daki hâkimiyetleri hânedan mensupları arasındaki taht mücadelesinden dolayı fazla uzun sürmedi. 414/1023-4 tarihinde Hemedân hâkimi Şemsüddeve'nin saldırısına mâruz kalan Berûcird hâkimi Ferhâd b. Merdâvic, Kâkûyî Hânedan'ının¹⁷⁰ kurucusu Muhammed b. Rüstem'den yardım istemesi üzerine ikisi birlikte Hemedân'a yürüyüp şehri kuşattılar. İki taraf arasındaki savaşı Muhammed b. Rüstem kazandı ve Büveyhîler'den Şemsüddeve'nin Hemedân'daki hâkimiyetine son verdi.¹⁷¹ Muhammed b. Rüstem, daha sonraki beş yıl içerisinde batıdaki yeni fethettiği yerleri Cibâl'i kontrol altında tutmakla meşgul oldu. Abbâsî Hâlîfesinden "Adudüddîn, Alâüddeve, Fahrülmille, Tâcülümme, Hüsâmü Emîri'l-Mü'minîn" lakaplarını almasına rağmen sikkelerinde Büveyhîler'i sözde metbû tanımaya devam etti.¹⁷²

1.15. GAZNELİLER DÖNEMİNDE HEMEDÂN

Gazneli Mahmûd'un başa geçiş tarihinden 421/1030'da ölünceye kadar ömrünü savaş meydanlarında geçirmiştir. Sadece Hindistan'a 17 sefer yapan ve Gazneli devletini dönemin en büyük kuvveti haline getiren Gazneli Mahmûd, son olarak Bâtînî¹⁷³

¹⁶⁸ İbnü'l-Esîr, C. VIII, 612; İbn Kesîr, C. XI, s. 500; İbn İsfendiyâr, *History of Tabaristan*, İng. Çev. E. G. Browne, London 1905, s. 225-5; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, C. VI, s. 497; Abdülkerim Özaydın, "Fahrüddeve", *DİA*, C. XII, s. 98. Fahrüddeve hâkimiyetindeki Hemedân'a bu tarihlerde Hasneveyh adında ki hanedan hüküm sürmekteydi. Hasneveyh b. Hüseyin el-Kürdi tarafından 347/959 yılında Cibâl'de kurulan bu hanedan Hemedân, Dinever, Şehrîzor ve Nihâvend şehirlerinde 50 yıl hâkimiyet kurmuştur. Hasneveyh b. Hüseyin el-Kürdi'nin ölümünden sonra oğulları arasındaki çekişmeden yararlanan Adudüddeve onların bölgelerini ele geçirmiştir. İbn Kesîr, C. XI, s. 499-500.

¹⁶⁹ Özaydın, "Fahrüddeve", s. 99; Merçil, "Büveyhîler", s. 497.

¹⁷⁰ 397-513/1007-1119 yılları arasında Cibâl (Irâk-ı Acem) ve Yezd'de hüküm süren Deylem asıllı bir hânedan olan Kâkûyîler, Büveyhîler'in yıkılması sırasında Batı İran'da parlamışlardır. Daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Güner, "Kâkûyîler", *DİA*, C. XXIV, s. 219-221; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 123-4.

¹⁷¹ İbnü'l-Esîr, IX, s. 256; Ebu'l-Fidâ, C. I, s. 505; Bosworth, *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri*, s. 225; Heribert Busse, "Iran Under the Buyids", *The Cambridge History of Iran*, Vol. IV, 5. Printing, Ed. R. N. Frye, Cambridge 2007, s. 297.

¹⁷² Abdülkerim Özaydın, "Muhammed b. Rüstem", *DİA*, C. XXX, s. 567.

¹⁷³ Haşîşiyye, Fidaviyye, Nizariyye ve İbâhiyye adlarıyla anılan hareket, sonraları hareketin lideri Hasan Sabbâh'dan dolayı "Sabbâhiyye" adıyla anılmıştır. Terim olarak "her zahirin bir Bâtînî ve her nassın bir te'villi bulunduğu, bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş veya onunla ilişki kurmuş masum bir imamın bilebileceğini iddia eden gruplar" olarak tarif edilebilir. Daha fazla bilgi için bkz. Ayşe Atıcı, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtîni Hareketi. (Hasan Sabbah ile İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâîlîleri (1090-1157), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi S.B.E., Ankara 2005, s. 1-12;*

hareketlerinin şiddet kazandığı Hemedân ve Rey şehirleri arasındaki bölgeye seferler yaptıktan sonra bu bölgeyi oğlu Mesûd'a bıraktı. Mesûd Gazneli tahtına çıkana kadar Irak-ı Acem bölgesinde seferlerde bulundu. Mesûd da babası döneminde sefer yapılan Hemedân şehrine 421/ 1030 yılında ordu göndererek ele geçirdi ve buradaki Kâkûyî hanedanından Alâüddeve Muhammed'in nâiblerini şehirden uzaklaştırdı.¹⁷⁴ Sıhhati bozulmuş olan Gazneli Mahmûd'un hastalığının arttı ve 23 Rabiulahir 421/30 Nisan 1030'da 61 yaşında öldü.¹⁷⁵ Gazneli Mahmûd'un yerine bir süre için küçük oğlu Muhammed geçirildi ise de ordunun desteğini elinde bulunduran ve babasının ölümü sırasında İran'da olan Mesûd, kardeşini mağlup ederek Ramazan-Zilkade 421/Ekim 1030'da 32 yaşında Gazne tahtına oturdu.

Babasının zamanında itaat altına alınan Alâüddeve Muhammed, 424/1032-1033 kışında Sultan Mesûd'a isyan etti. Alâüddeve Muhammed önceleri bir başarı kazamadıysa da daha sonra Hemedân, Kerec ve İsfahân şehirlerini ele geçirdi. Sultan Mesûd, Hindistan taraflarındaki sıkıntılardan dolayı Alâüddeve Muhammed ile anlaşmak durumunda kaldı. Alâüddeve Muhammed, Sultan Mesûd'a tâbi olacak ve yıllık vergi verecekti.¹⁷⁶ Sultan Mesûd, on bir yıl süren hükümdarlığı pek parlak geçmedi ve bölgede yeni yeni güçlenen Selçuklu Türklerine 432/1040 yılı Dandanakan Savaşı'nda yenildi ve Selçuklu Devleti'nin kurucusu Sultan Tuğrul Bey, Gazneliler Devleti'ne son verdi.

Ahmet Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak "Bâtınlık" ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. VII, S. 20, 2004, s. 166-7.

¹⁷⁴ Nizamülmülk, s. 166; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 305; Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, Çev. Erkan Göksu, TTK Yay., Ankara 2015, s. 39; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 44; Özaydın, "Muhammed b. Rüstem", s. 567; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, Yeni Türkiye Yay., s. 491.

¹⁷⁵ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1992, s. 113-4.

¹⁷⁶ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 59; Özaydın, "Muhammed b. Rüstem", s. 567; Merçil, "Gazneliler", s. 494.

İKİNCİ BÖLÜM

2. BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HEMEDÂN

2.1. SULTAN TUĞRUL BEY DÖNEMİ (431-455/1040-1063)

Hemedân'a ilk Türkmen akınları, Azerbaycan bölgesinde tutunamayarak iki kola ayrılıp güneye ilerleyen Oğuzlar tarafından yapıldı.¹⁷⁷ İki Oğuz kolundan biri olan Mansûr ve Göktaş liderliğindeki Oğuz topluluğu 430/1038-39 yılında Hemedân'a girerek şehri tahrip etti. Şehir hâkimi Ebû Kâlicâr Gerşâsb,¹⁷⁸ Oğuzlara karşı savaşmak ve onları şehirden uzaklaştırmak için şehir halkıyla anlaşma yaptı ve gerçekleşen savaşta her iki taraftan da çok sayıda insan öldü. Oğuzlar, Hemedân'ı ele geçirmek için şehri çok uzun süre muhasara altında tuttular. Ebû Kâlicâr Gerşâsb muhasaranın uzadığını ve onlara karşı koyamayacağını anlayınca Göktaş'a haber gönderip onunla barış yaptı. Hatta onun yakın

¹⁷⁷ Hemedân'a ilk akın düzenleyen bu Oğuz Türklerinden kısaca bahsetmekte yarar görüyoruz. Selçuk Bey'in takribi 397/1007 tarihinde ölümünün ardından ailenin başına geçen Arslan Yabgu'nun kendisine bağlı 4 bin süvâriden oluşan bir kuvveti vardı. Gazneli Mahmûd'un hile ile yakalatıp esir ettiği Arslan Yabgu'nun Hindistan'da Mûltan yakınındaki Kâlicâr Kalesi'nde ölmesi üzerine Arslan Yabgu'nun, Kutalmış ve Resul Tegin adlı oğulları Oğuz boylarına hâkim olamadılar. Bu Oğuz grubunun ileri gelenleri Gazneli Mahmûd'a Selçuklular'dan zulüm görmekte olduklarını söyleyip kendilerine Horâsân'da yurt vermesini istediler. Sultan Mahmûd'un onların isteklerini kabul etmesi üzerine bu Oğuz grubu Horâsân'a geçiş Serahs, Ferâve ve Bâverd çölünde yurt tuttu. Böylece Oğuzlardan bir grup tarihte ilk defa Amuderya (Ceyhun) ırmağının öbür yakasına, yani İran topraklarına ayak basmış oldu. Grubun başında Yağmur, Boğa, Göktaş, Anasioğlu ve Kızıl adlı beyler vardı. Ancak daha sonraları Gazneli Mahmûd ile araları açılan Oğuz grubu, Hazar Denizi'nin doğu kıyısındaki Balhan dağları bölgesine ve Dihistân'a kaçtı. Gazneli Mahmûd'un ölümü üzerine oğulları Muhammed ve Mesûd arasındaki mücadelede Mesûd destekleyen Oğuz kütlesi, Mesûd hükümdar olunca onun emrine girmiş olan Oğuz beylerinden Yağmur'un ricası ile Balkan dağlarındaki Oğuzlar, reisleri Kızıl, Göktaş ve Boğa beylerle birlikte Horâsân'a dönmelerine izin verdi. Sultan Mesûd, hizmetine aldığı Oğuzları, Rey bölgesinin düzeninin sağlanması için bu şehre gönderdi. Bir süre sonra Sultan Mesûd'un emriyle Oğuzların liderlerinden Yağmur Bey ile ileri gelenlerinden elli kişi öldürüldü. Sonuçta, burada daha fazla kalamayacaklarını anlayan Oğuzlar, daha önce Azerbaycan'a gitmiş olan Oğuzlara katılmak için Rey'e doğru hareket ettiler. İşte bunlara, Selçuklu Oğuzları'ndan ayırt etmek için "Irak Oğuzları" denir ki; başlarında Yağmur, Boğa, Göktaş, Anasioğlu ve Kızıl gibi beyler vardı. 428/1037 yılında Selçukluların Horâsân'da Gazneliler'e karşı kazandıkları başarılar, Irak Oğuzları'nın cesaretini arttırdı. Onların Rey civarında yağmaya başlamaları üzerine buranın Gazneli vâlisi Taş-ı Ferrâs, saldırıya geçiyse de öldürüldü. Oğuzlar da buradan ayrılarak Azerbaycan'a doğru yola çıktılar. Azerbaycan'a giden beylerden Dâna dışındakiler çok geçmeden Irak-ı Acem'e döndüler. Irak'a gelmiş olan Oğuz beylerinden Göktaş ve Mansur Hemedân'a, Boğa ise Rey'e gitti. Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, C. XXXVI, s. 366-7.

¹⁷⁸ Ebû Kâlicâr Gerşâsb; Kâkûyiler hânedanında, Alâüddevle Muhammed'in ortanca oğlu ve Zahirüddin Ebû Mansûr Feramûrz el-Kâkûyî'nin kardeşidir. Alâüddevle Muhammed'in Muharrem 433/Eylül 1041'de ölümünden sonra büyük oğlu Ebû Mansûr Ferâmürz, Rey ve İsfahan'da, öteki oğlu Ebû Kâlicâr Gerşâsb ise ağabeyine bağlı olarak Hemedân ve Nihâvend'e hâkimiyet kurmuştu. Erdoğan Merçil, *Selçuklular (Makaleler)*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011, s. 85.

bir akrabasının kızıyla evlenerek akrabalık tesis ederek ilişkileri düzeltmek istedi.¹⁷⁹ Ancak Ebû Kâlicâr Gerşâsb'ın bu girişimler olumlu sonuç vermedi.

Oğuzlar tam olarak Hemedân'a hâkim olabilmek için Rey'in fethinden sonra 431/1039 senesinde burayı muhasara etmeye başladılar. Şehrin hâkimi Ebû Kâlicâr Gerşâsb, Oğuzların akınları üzerine onlara mukavemet edemeyeceğini anladı ve şehrin ileri gelenleri ve büyük tüccarlarla Hemedân'dan kaçıp Kinkever'e¹⁸⁰ sığındı. Oğuzlar tarafından şehir yağmalandı, kadınlar esir alındı ve halk zor durumda bırakıldı. Daha sonra Hemedân'da bulunan Oğuzlar, Ebû Kâlicâr Gerşâsb'a haber gönderip onunla da anlaşma yaptılar. Yanlarına gelip işlerini idare etmesini istediler ve onun görüşüne uygun olarak hareket edeceklerini belirttiler. Oğuzlardan evlenmiş olduğu karısını da yanına gönderdiler. Ebû Kâlicâr Gerşâsb, yapılan teklifi kabul edip Oğuzların yanına geldi. Fakat yanlarına gelir gelmez üzerine hücum edip mallarını ve yanında bulunan eşya ve hayvanları yağmaladılar. Ebû Kâlicâr Gerşâsb'ın babası bu olayı duyunca olup bitenleri görmek için İsfahân'dan çıkıp buraya bağlı dağ kasabalarına gitti. Orada çok sayıdaki Oğuzlara saldırıp onları mağlûp etti ve birçok kişiyi öldürüp bir o kadarını da esir aldı.¹⁸¹ Bu arada Çağrı Bey ve diğer Oğuz beylerinin Hemedân, Rey ve diğer Cibâl şehirlerine akınlar yapıp yağmalarda bulunması üzerine Abbâsî Hâlifesi Kâim-Biemrillâh,¹⁸² Tuğrul Bey'e, Çağrı Bey'e ve Oğuz liderlerine gönderdiği ayrı ayrı elçilerle, yağma ve tahripten vazgeçerek imara girişmelerini istedi.¹⁸³

Selçuklular'ın 8 Ramazan 431/23 Mayıs 1040 Cuma günü Dandanakan zaferinden sonra yapılan kurultayda Tuğrul Bey yeniden tahta çıkartılarak "Horâsân Emîri" sıfatıyla

¹⁷⁹ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 295; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1972, s. 83-4; Derya Çoşkun, *Irak Oğuzlar 1025-1060 (Anadolu'nun Türkleşmesine Etkileri)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars Üniversitesi S.B.E., Kars 2012, s. 47; Cem Tüysüz, "Türkmenler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 557; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *Cambridge History of Iran*, Vol. V, 6. Printing, Ed. J. A. Boyle, Cambridge 2007, s. 38.

¹⁸⁰ Kinkever: Hemedân ile Karmasin arasındadır. Yâkût el-Hamevî, C. IV, s. 484.

¹⁸¹ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 296-7; Azîmî, s. 3; Sümer, *Oğuzlar*, s. 83-4; Çoşkun, s. 47-8; Tüysüz, s. 558.

¹⁸² Künyesi; Ebû Ca'fer el-Kâim-Biemrillâh Abdullâh b. Ahmed el-Kâdir-Billâh el-Abbâsî'dir. 18 Zilkade 391/9 Ekim 1001 tarihinde doğdu. Babası Hâlife Kâdir-Billâh, annesi Bedrû'd-dücâ adında Ermeni cariyesidir. 13 Zilhicce 422/1 Aralık 1031 tarihinde babasının vefâtı üzerine Kâim-Biemrillâh lakabıyla veliaht ilân edilip adına hutbe okundu ve hilâfet makamına geçti. Onun hâlifelik dönemi Selçuklu-Abbâsî, Büveyhî-Abbâsî ve Selçuklu-Büveyhî münasebetleri açısından önemlidir. Daha fazla bilgi için bkz. Celâleddîn Suyûtî, s. 427-32; Abdülkerim Özaydın, "Kâim-Biemrillâh", *DİA*, C. XXIV, s. 210-1

¹⁸³ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 350; Azîmî, s. 4; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 34-5; Ahmet Ocak, *Selçuklular ve Dinî Siyaseti (1040-1092)*, Tatav Yay., İstanbul 2002 s. 39.

selamlandı. Kısa bir süre sonra Merv’de toplanan kurultayda fethedilen topraklarla birlikte ileride fethedilecek topraklar da hanedan üyeleri arasında paylaştırıldı. Buna göre, İbrahim Yınal Hemedân ve Dînever bölgelerinin fethiyle görevlendirildi.¹⁸⁴ İbrahim Yınal bu amaçla Zahîrüddîn Ebû Mansûr Feramürz el-Kâkûyî’ye¹⁸⁵ haber göndererek anlaşmak istedi ancak Ebû Mansûr bu isteğe Hemedân ve Berûcird’i ele geçirerek cevap verdi.¹⁸⁶

İbrahim Yınal aldığı görev üzerine daha önce gönderilmiş olduğu Kirmân’dan Hemedân üzerine yürüdü. Şehrin hâkimi Ebû Kâlicâr Gerşâsb, onun yaklaştığını duyunca Hemedân’ı terk edip Sâbûrhâst’a¹⁸⁷ gitmişti. Bu gelişme İbrahim Yınal’ın rahat bir şekilde etmesini sağladı. İbrahim Yınal’da Hemedân önlerinde karargâh kurup şehre girmek istedi. Bu durum üzerine Hemedân halkı aralarından bir temsilci seçerek İbrahim Yınal’ın yanına gönderdiler ve ona: *“Eğer itaat etmemizi ve sultanın reayâdan istediği şeyleri bizden istiyorsan biz bunları yapmaya ve sultanın emrine uymaya hazırız. Sen bizim yanımızda bulunan şu muhalifinin, yani Ebû Kâlicâr Gerşâsb’in hakkından gel. Çünkü biz onun geri dönmeyeceğinden emin değiliz. Onu yakalar veya buradan uzaklaştırırsan sana itaat etmeye hazırız.”* dediler. Bunun üzerine İbrahim Yınal, Ebû Kâlicâr Gerşâsb’in üzerine yürüdü ve zorda olsa Hemedân şehrine hâkim oldu. İbrahim Yınal Hemedân şehriyle beraber Rey, Berûcird, Kazvîn, Zencân, Dînever ve Saymara gibi Cibâl bölgesinin önemli şehirlerini fethetti.¹⁸⁸ Ancak İbrahim Yınal’ın şehirden ele geçirdiği ganimetlerle birlikte Rey’e hareket etmesi üzerine Ebû Kâlicâr Gerşâsb bu

¹⁸⁴ Râvendî, s. 103; Reşîdü’-d-dîn Fazlullâh, s. 69; Muhammed Şebankârî, “Selçuklular”, *Tarih Okulu*, Çev. Ahmad Hesamipour, S. 4, 2009, s. 139; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, C. I, 2. Baskı, İsam Yay., İstanbul 2015, s. 88; Nurullah Yazar, *Büyük Selçuklu Devleti’nde İktidar Mücadeleleri*, Otto Yay., Ankara 2017, s. 25. Diğer bölgeler; Merv merkez olmak üzere Serahs ve Belh dahil Horâsân’ın Ceyhûn ile Gazne arasında kalan doğu kısmı Çağrı Bey’e; Bust, Herât, İsfizâr, Bûsenc ve Sîstân ile etrafında zapt edeceği yerler, Mûsâ Yabgu’ya; Nîşâbûr merkez olmak üzere ileride fethedilecek olan batı toprakları da Tuğrul Bey’e verildi. Çağrı Bey’in büyük oğlu Kavurd Bey, Tabes ile Kirmân, Kutalmış’a Cürcan ve Dâmgân taraflarını fethetme memur edildi. Osman Gazi Özgüdenli, “Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, 2. Baskı, Ed. Refik Turan, Grafiker Yay., Ankara 2014, s. 55;

¹⁸⁵ Kâkûyîler hânedanında, Alâüddevle’nin ölümünden sonra İsfahân tahtına oturan büyük oğlu.

¹⁸⁶ Cihan Piyadeoğlu, “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, C. XXIII/Güz, İstanbul 2013, s. 123.

¹⁸⁷ Hemedân’ın güneyinde, İsfahân ile Hûzistân arasındadır. Yâkût el-Hamevî, C. III, s. 127-8.

¹⁸⁸ İbnü’l-Esir, C. IX, s. 402; Râvendî, s. 103; Reşîdü’-d-dîn Fazlullâh, s. 69; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi I*, Çev. Ali Genceli, Hilal Yay., Ankara 1971, s. 170; El-Ömerî, s. 206; Osman Gazi Özgüdenli, “Tuğrul Bey Dönemi”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, 2. Baskı, Ed. Refik Turan, Grafiker Yay., Ankara 2014, s. 58; Sevim, Merçil, s. 30; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010, s. 111; Piyadeoğlu, s. 125-6.

fırsattan yararlanmak için tekrar şehre girdi ve Sultan Tuğrul Bey, Hemedân'a gelene kadar şehirde kaldı.¹⁸⁹

İbrahim Yınal, Hemedân şehrinden ayrılınca Ebû Kâlicâr Gerşâsb tekrar şehre dönmüş ve Sultan Tuğrul Bey'in nâiblerini buradan uzaklaştırmıştı. Bu haberi alan Sultan Tuğrul Bey, İsfahân'a gitmek üzereyken yönünü Hemedân'a çevirdi. Çünkü Ebû Kâlicâr Gerşâsb vergi ödemeyi ve Selçuklu vasallığını kabul etmiyordu. Hemedân'a giren Sultan Tuğrul Bey, 434/1042-3 tarihinde şehri Ebû Kâlicâr Gerşâsb'dan aldı ve Nâsır el-Alevî adlı birini Hemedân'a nâib tâyin edip Rey'e doğru hareket etti.¹⁹⁰ Dönemin tarihçilerinden Râvendî, eserinde Sultan Tuğrul'un Hemedân'a girişinden şöyle bahsetmiştir: *"Sultan Tuğrul Hemedân'a geldiği vakit orada evliyadan üç pîr vardı; Baba Tahîr, Baba Cafer ve Şeyh Hamza. Sultan Tuğrul, vezîri Kündürî ile yanlarına gidere, ellerini öptü. Baba Tahîr, Sultana: "Ey Türk Allah'ın kullarına ne yapacaksın?" dedi. Sultan: "Ne buyurursan" dedi. Tahîr "Allah'ın buyurduğu şeyi yap; Muhakkak ki Allah adalet ve ihsan yapılmasını emreder." dedi. Sultan ağlayarak, "Öyle yaparım" dedi. Baba onun elini tuttu ve "Benden bunu kabul ediyor musun?" dedi. Sultan cevap verdi: "Evet." Baba'nın parmağında senelerden beri abdest aldığı ibriğin kırık başı vardı. Onu parmağından çıkarıp sultanın parmağına geçirdi ve "Âlem memleketini bunun gibi senin eline koydum. Adalet üzere ol dedi."*¹⁹¹

Sultan Tuğrul Bey, Hemedân'da kontrolü sağlayıp, nâiblerini buraya atadıktan sonra fetihlerine devam etmek için şehirden ayrılması üzerine Ebû Kâlicâr Gerşâsb 436/1044 senesinde ikinci kez Hemedân'a geri dönerek Sultan Tuğrul Bey'in atadığı nâibleri şehirden dışarı çıkarttı. Kendi adına hutbe okuttu ve Büveyhîler'i metbû tanıdı.¹⁹² Sultan Tuğrul Bey Hemedân'daki durumu haber alınca Kirmân bölgesinde fetih hareketlerinde bulunan İbrahim Yınal'a haber gönderip Hemedân üzerine gitmesini istedi. İbrahim Yınal'ın ordusu ile birlikte üzerine geldiğini öğrenen Ebû Kâlicâr

¹⁸⁹ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 387; İbn Kesîr, C. XII, s. 140; Atik Barak, *Nihayetü'l-Ereb'e Göre Selçuklu Tarihi (Tuğrul Bey'den Melikşâh'a)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi S.B.E., Kırıkkale 1998, s. 37-8; Küçükbekir, s. 37-8.

¹⁹⁰ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 389; Barak, s. 38-9; Sevim, Merçil, s. 30; Turan, s. 111-2; V. M. Zaporozhets, *The Seljuks*, Translated K. A. Nazarévskaja, Hannover 2012, s. 124-5.

¹⁹¹ Râvendî, s. 97.

¹⁹² İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 400; İbn Kesîr, C. XII, s. 144; Mevdûdî, s. 174; Güner, s. 220.

Gerşâsb¹⁹³ şehirden ayrıldı ve Hemedân şehri tekrar 437/1045-6 senesinde Selçuklu hâkimiyetine girdi.¹⁹⁴

Bu dönemde Hemedân'a gerçekleşen başka bir önemli olay da Bâtınîlerin terör faaliyetlere karşı önemli başarılar elden etmiş olan Emîr Aksungur'un Hemedân'da suikaste uğramasıdır. Emîr Aksungur Bâtınîlere karşı birçok sefer düzenleyerek, bazılarını öldürüp mallarını yağmalamış, yaşadıkları yerleri tahrip etmişti. Bu sebepten emîre düşmanlık besleyen ve onu takip eden Bâtınîler Ramazan 440/Şubat Mart 1049 tarihinde Hemedân Karategin Çayırı'nda onu öldürdüler.¹⁹⁵

İbrahim Yınal; Yusuf Yınal'ın oğlu, Sultan Tuğrul Bey'in de anne bir kardeşidir. Mikail b. Selçuk'un ölümünden sonra Sultan Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in anneleri eski Türk geleneğinden gelen "levirat", yani yengeyle evlenme geleneğinden dolayı Selçuk'un diğer oğlu Yusuf Yınal'la evlendirilmiştir. Bu evlilikten de İbrahim Yınal dünyaya gelmiştir. Diğer bir ifadeyle İbrahim Yınal, Sultan Tuğrul Bey ve Çağrı Beyler ile anne tarafından kardeş, baba tarafından ise amca çocuklarıdır.¹⁹⁶ Yukarıda bahsettiğimiz üzere İbrahim Yınal Cibâl bölgesinin fethiyle görevlendirilmiş ve bu görevini layıkıyla yerine getirmiştir. Bu başarılarının yanında 439/1048 yılında Bizans'a karşı Hasankale'de kazandığı zaferle birlikte yıldızı daha da parlamıştır. İbrahim Yınal'ın bu yükselişi onun hâkimiyetinde bulunan Hemedân şehri ve Cibâl bölgesinin Sultan Tuğrul Bey tarafından istenmesiyle son bulmuştur.

Sultan Tuğrul Bey'in savunduğu merkezi devlet geleneğinin, İbrahim Yınal tarafından sürdürülen eski Oğuz gelenekleri ile karşı karşıya gelmesiyle birlikte Selçuklu Devleti önemli bir sorunla karşı karşıya kalmıştı. 441/1049-1050 yılında Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ın hâkimiyetinde bulunan Hemedân ve Rey şehri ile Cibâl bölgesindeki kalelerin kendisine teslim edilmesini istedi. İbrahim Yınal ise kardeşinden gelen bu teklifi kabul etmediği gibi vezîri Ebû Ali'yi ağabeyiyle aralarını bozmakla itham

¹⁹³ Hemedân'ın kesin olarak Selçuklular'a bağlanması ardından Ebû Kâlicâr Gerşâs'ın elindeki Kinkever Kalesi de 439/1047 senesinde teslim oldu. Ebû Kâlicâr, böylece topraklarının tamamını kaybettiikten sonra Büveyhî hâkimiyetindeki Hûzistân'da sürgün hayatı yaşadı. Selçuklular'a karşı Gazneliler'le iş birliğine teşebbüs ettiyse de başarılı olamadı. Büveyhîler adına idare ettiği Ahvaz'da 443/1051-2 tarihinde hayatını kaybetti. Güner, s. 220.

¹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 402; İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Çev. Mustafa Alican, Kronik Yay., İstanbul 2017, s. 26. Barak, s. 38-40; Mevdûdî, s. 174; Merçil, *Selçuklular (Makaleler)*, s. 87.

¹⁹⁵ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 419; Ocak, s. 230; Atıcı, s. 129.

¹⁹⁶ Piyadeoğlu, s. 119.

edip cezalandırdı.¹⁹⁷ Daha sonra Sultan Tuğrul Bey'in yanından ayrılan İbrahim Yınal asker toplamaya başladı. Sultan Tuğrul Bey kardeşinin harekete geçmesine fırsat vermeden İbrahim Yınal'ın üzerine yürüdü ve hâkimiyetindeki bütün bölgeleri ele geçirdi. İbrahim Yınal'ın kaçması üzerine Sultan Tuğrul Bey onu takip ederek sığındığı Sermac kalesinde¹⁹⁸ yakaladı ve affederek yanında tutmaya devam etti. Daha sonra ise Sultan Tuğrul Bey İbrahim Yınal'a Musul ve civarını iktâ olarak verdi.¹⁹⁹

İbrahim Yınal 450/1058 tarihinde Sultan Tuğrul Bey'den izin almaksızın vâililik görevini sürdürdüğü Musul'dan ayrılarak Cibâl bölgesine geldi. Bu durumu Sultan Tuğrul Bey yeni bir isyan olarak değerlendirdi ve İbrahim Yınal'a bir elçi göndererek onu yanına çağırtdtı. İbrahim Yınal Bağdat'ta bulunan Sultan Tuğrul Bey'in yanına gitti ve amacının isyan olmadığı konusunda onu ikna etti. İbrahim Yınal'ın Musul'dan ayrılması ve Selçuklu kuvvetlerinin burada azalmasını fırsat bilen Arslan Besâsîrî²⁰⁰ ve Musul'un eski hâkimi Kureyş b. Bedrân burayı kuşattı. Mevcut durum Arslan Besâsîrî ile Kureyş b. Bedrân'ın işine yaramış, kuşattıkları Musul'u aynı gün içerisinde zapt etmişlerdi. Sultan Tuğrul Bey yanına İbrahim Yınal'ı da alarak Musul üzerine yürüyünce Arslan Besâsîrî ile Kureyş, Musul'dan şehirden ayrılmak zorunda kaldı.²⁰¹

Sultan Tuğrul Bey, Arslan Besâsîrî ve Kureyş'i yakalamak için peşlerine düştüğü sırada Musul seferi sırasında daha önce gerçekleştiremediği amaçları için uygun bir ortam bulan İbrahim Yınal, Sultan Tuğrul Bey'in yanından gizlice ayrılarak hazineyi ve iktidarı ele geçirmek için Hemedân'a doğru yöneldi.²⁰² İbrahim Yınal, kardeşi Ertaş'ın çocukları

¹⁹⁷ Ebû Ali'yi yakalattı, dövdürdü. Sonra iki gözünü çıkarttırdı ve iki dudağını kestirdi. Barak, s. 42.

¹⁹⁸ Hemedân ile Hüzistân arasında muhkem bir kale. Yâkût el-Hamevî, C. I, s. 210.

¹⁹⁹ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 422; Ebu'l-Fidâ, C. I, s. 532; Azîmî, s. 12; İbnü'l-Verdî, s. 27; Barak, s. 42; Münecceimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel (Selçuklular Tarihi I)*, Yay. Ali Öndül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 17; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2013, s. 59; Turan, s. 126; Özgüdenli, "Tuğrul Bey Dönemi", s. 73; Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, s. 58; Yazar, s. 31-2; Çoşkun Alptekin, "Irak Selçukluları", *DGBİT*, C. VII, İstanbul 1992, s. 109; Piyadeoğlu, 132; Nurullah Yazar, *Selçuklu Devleti'nde İsyancılar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi S.B.E., Ankara 2007, s. 6-7.

²⁰⁰ Künyesi; Ebü'l-Hâris Arslan b. Abdillâh el-Muzaffer'dir. Nisbesi ise el-Besâsîrî, el-Türkî'dir. Kaynaklar Türk asıllı olduğu konusunda mütefiktirler. Büveyhîler'in son döneminde yaşamış ve Bağdat komutanlığında bulunmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Besâsîrî", *DİA*, C. V, s. 528; "Besâsîrî", *İA*, C. II, s. 567; Süleyman Genç, *Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsîrî İsyanı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi S.B.E., İzmir 1995, s. 171-327.

²⁰¹ Ebu'l-Fidâ, C. I, s. 533-4; Barak, s. 52; Sevim, Merçil, s. 43; Turan, s. 136; Piyadeoğlu, s. 134-5; Alptekin, s. 112.

²⁰² İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 484; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 72; Anonim Selçuknâme, *Tarih-i Âl-i Selçuk*, Çev. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Çoşguner, Atf Yay., Ankara 2014, s. 20; Râvendî s. 106; Bundârî, s. 12; Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 48; İbnü'l-Verdî, s. 30; Barak, s. 52; Mevdûdî, s. 202; El-Ömerî, s. 210; Mîrhând, s. 80-1;

Ahmed ve Muhammed ile birlikte, kendisine katılan 30 bin Türkmen ile çok kuvvetlenmişti. Bu durum üzerine Sultan Tuğrul Bey bir kısım askerini Arslan Besâsîrî'nin peşine bir kısmını ise vezîri Amîdülmülk Kündürî komutasında karısı Altuncan Hâtûn ve üvey oğlu Anuşîrvânî ile birlikte Hâlîfeyi korumak üzere Bağdat'a yolladı.²⁰³ Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ın kendisinden önce Hemedân'a girip oradaki Türkmenlere hâkim olmasını ve şehirdeki devlet hazinesine ve silahlarına sahip olmasını engellemek amacıyla ondan önce Hemedân'a varmak için yola koyuldu. Yanında az bir kuvvet bulunan Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'dan önce 21 Şevval 450/11 Aralık 1058 Cuma gecesi Hemedân'a vardı.²⁰⁴

Sultan Tuğrul Bey'den sonra Hemedân'a ulaşan İbrahim Yınal, buradaki Türkmen obalarına: “*Kardeşi Sultan Tuğrul ile asla barış yapmayacağı, sultan olduğu taktirde kendilerine yurtlarını bırakıp Irak ya da başka yerlere gitmelerini emretmeyeceğini, kendilerinin fikir ve görüşlerini almadan vezîr atamayacağı konusunda and içti.*” Türkmenler de ona inandılar. Kardeşi Ertaş'ın oğulları Mehmet ve Ahmet'in de kendisine katılmasıyla İbrahim Yınal'ın ordusu 30 bini bulmuştu. Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal ile girdiği ilk mücadelede yenildi ve Hemedân Kalesine sığındı.²⁰⁵

Sultan Tuğrul Bey, Hemedân'a 21 Şevval 450/10 Aralık 1058 tarihinde vardığına göre onun bütün kışı Hemedân'da kuşatılmış olarak geçirdiği, böylece muhasaranın en az üç ay sürdüğü söylenebilir. Kuşatmanın devam ettiği sırada Türkmenlerin Hemedân şehrindeki hazineyi yağmalamak amacıyla kuşatmayı bırakmasından faydalanan Sultan Tuğrul Bey buradan Rey'e geçti. Bu sırada kardeşi İbrahim Yınal ile Hemedân'da savaşa tutuştuğu ve İbrahim Yınal'ın Sultan Tuğrul Bey'e galip gelip, kuşattığı haberi Bağdat'ta

Bülent Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmî'u't-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, T.A.E., İstanbul 2014, s. 80; Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, s. 63; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 109. İbrahim Yınal'ın yeniden isyana teşebbüs etmesinden Sultan Tuğrul Bey'in Bağdat'tan sürüp çıkardığı Arslan Besâsîrî'nin rolü olmuştur. Arslan Besâsîrî İbrahim Yınal'a mektup yazıp onu Selçuklu İmparatorluğu'nun başına geçmeye teşvik ederek, kendisine maddî ve manevî destek sözü vermiştir. Ali Sevim, “İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dîmaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436-500=104445-110607)”, *Belgeler*, XXIX/33, 2008, s. 3-4. Başka bir rivâyete göre; Fâtîmî Hâlîfesi Müstensir ile İbrahim Yınal mektuplaşmışlardır. Barak, s. 52. Diğer taraftan İbrahim Yınal iktidarı ele geçirdikten sonra hutbeyi, kendisine maddî ve manevî destekte bulunan Mısır Fâtîmî Hâlîfesi adına okunacaktı. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 60.

²⁰³ Bundârî, s. 12; İbnü'l-Adîm, s. 4; Bülent Kaçın, *Selçuklu Hatunları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s. 145.

²⁰⁴ Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, s. 34; Hüseyinî, s. 13-4; İbnü'l-Adîm, s. 4; Yazar, *Büyük Selçuklu Devleti'nde İktidar Mücadeleleri*, s. 37-8.

²⁰⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 48; Azîmî, s. 17; Müneccimbaşî, s. 23; Turan, s. 137; Sevim, Merçil, s. 44; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 62; Yazar, *Selçuklu Devleti'nde İsyânlar*, s. 15-6.

yayıldı.²⁰⁶ Bağdat'da bulunan Sultan Tuğrul Bey'in eşi Altuncan Hâtûn derhal yardıma gitmek istediye de Hâlîfe, Selçuklu ordusunun Bağdat'dan ayrılması dolayısıyla şehrin askersiz kalacağından dolayı onlara engel olmaya çalıştı. Yine Amîdülmülk Kündürî kuşatma altındaki sultana yardım edilemeyeceğini söyleyerek askerlerin Bağdat'dan ayrılmasına karşı çıktı. Ancak Altuncan Hâtûn bütün engellemelere rağmen yanında Emîr İnanç ve Emîr Ömer gibi sultana sadık emîrlerle ve Oğuz Türklerinden oluşan askerlerle beraber yardım için 5 Zilkade 450/24 Aralık 1058 tarihinde Hemedân'a doğru yola çıktı.²⁰⁷

Diğer taraftan Sultan Tuğrul Bey, kardeşi Çağrı Bey'e de mektup yollayıp yardım istedi. Çağrı Bey de oğullardan; Horâsân'daki Melik Alparslan'ı,²⁰⁸ Kirmân'daki Kavurd Bey'i ve Anadolu hududundaki Yâkutî'yi kalabalık bir orduyla Hemedân'a gönderdi. Çok geçmeden yardımına gelen desteklerle beraber güçlü duruma gelen Sultan Tuğrul Bey ile İbrahim Yinal 9 Cemâziyelâhir 451/23 Temmuz 1059 tarihinde Rey yakınlarındaki Heftâze Bulan'da karşı karşıya geldiler. Öğlene kadar süren çetin bir mücadeleden sonra İbrahim Yinal'ın kuvvetleri yenilgiye uğradı. İbrahim Yinal yanındaki birkaç adamıyla birlikte kaçmaya çalıştıysa da atının yorgun düşmesi nedeniyle iki yeğeni Ahmed ve Mehmed ile birlikte Melik Alparslan tarafından esir edildi. Sultan Tuğrul Bey saltanatını elinden almaya birkaç defa teşebbüs eden ve

²⁰⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî; Sultan Tuğrul Bey tarafından gönderilen bir atının Bağdat'a gelerek, sultanın haciplerinden birisine "Sultanın Hemedân'da İbrahim Yinal tarafından kuşatılmış olduğunu" içeren bir mektup verdiğiinden bahsetmiştir. Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 59.

²⁰⁷ Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, s. 34-5; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 59; İbn Kesîr, C. XII, s. 182; Bundârî, s. 12; İbnü'l-Kalânîsi, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, Yay. H. F. Amedroz, Leyden 1908, s. 88; Sevim, "İbnü'l-Kalânîsi'nin Zeylû Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler", s. 4; Ahu Deniz, *Habîbü's Siyer Adlı Eserin Selçuklular ile İlgili Kısımının Çeviri ve Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi S.B.E., Ankara 2016, s. 141; Barak, s. 52; Yazar, *Selçuklu Devleti'inde İsyancılar*, s. 17; Kaçın, s. 145-6. Sultan Tuğrul Bey'in durumu üzerine Bağdat'da bulunan Amîdülmülk Kündürî, Anuşîrvânî'yi sultan ilan etmek istedi. Ancak Sultan Tuğrul Bey'in hanımı Altuncan Hâtûn, Amîdülmülk Kündürî'yi ve Anuşîrvânî'yi hapse attırmak için harekete geçince Amîdülmülk Kündürî Ahvaz'a kaçtı. Yalnız kalan Anuşîrvânî ise, Altuncan Hâtûn'a, boyun eğdi ise de hapsedilip zincire vuruldu. Altuncan Hâtûn, yanına aldığı Oğuz askerlerinin başına geçerek Hemedân'a doğru yola çıktı. Alptekin, s. 113.

²⁰⁸ Ahmed b. Mahmûd, Sultan Tuğrul Bey'in Melik Alparslan'dan yardım isteğini şu şekilde nakletmektedir: "Sultan Tuğrul Bey, Alparslan'a mektup yazıp imdat istedi ve "Kardeşim bana muhalefet ve isyan eyledi. Benim ülkemi karıştırmaya ve devletimi yabancılara vermeye niyet ede. Askerimin çoğu ona tâbi, bana ise karşı oldular. Şimdi, benim oğlum iyilik edip, gelip bana yardımcı olsun ve kardeşimden öcümü alıversin. Yaşama sevincime çok keder gelip üzülmekteyim. Senin gelmeni bekliyorum. Amcana zarar olmasından korkuyorsan, mektup vardığı gibi, bu tarafa acele ve süratle sefer edesin." dedi. Mektubu bir şahsın eline verdiler. O da hisarın bir tehnâ kapısından geceleyin İbrahim'in askeri ihtiyatsız ve istirahatda iken kuş gibi uçup, gece ve gündüz dere ve derbend geçip gitti. Kısa bir süre içinde Sicistân'a vardı, Alparslan'la buluşup, mektubu ulaştırdı, ayrıca ağızdan bütün durumu söyledi. Alparslan vuku bulan olayı anladı, hemen o gün Sicistân'dan büyük bir ordu ile çıkıp, on günde Irâk'a ulaştı. Gelip Hemedân'a vardı." Ahmed b. Mahmud, C. I, s. 40.

devletin sarsılmasına sebep olan İbrahim Yınal'ı bu defa affetmedi. Türk ananesine göre hanedan mensuplarının kanının akıtılmaması gerektiğinden, İbrahim Yınal 9 Cemâziyelahir 451/23 Temmuz 1059 tarihinde Sultan Tuğrul Bey'in huzurunda yayının kirişi ile boğduruldu ve Hemedân'a gömüldü.²⁰⁹ Sultan Tuğrul Bey'in Hemedân'daki mücadelesi sırasında önemli olan bir diğer nokta da Hemedân halkının Sultan Tuğrul Bey'in yanında yer alıp İbrahim Yınal'a karşı savaşmalarıydı.²¹⁰ Sultan Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'a karşı başarılı olmasında, ünlü vezîr Sâhib b. Abbâd'ın soyundan gelen es-Seyyid Ebû Hâşim el-Alevî'nin yardımları etkili olmuş ve Sultan Tuğrul Bey de onu Hemedân vâlisi yapmıştır.²¹¹

Sultan Tuğrul Bey'in 8 Ramazan 455/4 Eylül 1063 tarihinde ölümünden sonra Selçuklu Devleti'nin batısında karışıklıklar çıktı. Sultanın vefâtını öğrenen Hemedân halkı Selçuklu hâkimiyetinin sona erdiğini düşünerek isyan çıkardılar. Şehirdeki Selçuklu âmidini,²¹² şâhnesini²¹³ ve yedi yüz Selçuklu askerini öldürdüler. Ayrıca Hemedân halkı

²⁰⁹ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 488-9; İbn Kesîr, C. XII, s. 185-6; Hüseyinî, s. 14; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 1999, s. 313; Ahmed b. Mahmud, C. I, s. 40-1; İbnü'l-Kalânîsî, s. 90; İbnü'l-Verdî, s. 32; El-Ömerî, s. 211; Müneccimbaşı, s. 24; Barak, s. 52-3; Mevdûdî, s. 203; Mîrhând, s. 83; Deniz, s. 142; Şebankâreî, s. 140; Turan, s. 137-8; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 61-2; Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", *DİA*, C. XLI, s. 345; Sevim, Merçil, s. 44; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 40; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 121; Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 19; Alptekin, s. 113; Piyadeoğlu, s. 137; Yazar, *Selçuklu Devleti'nde İsyenlar*, s. 18. İbrahim Yınal'ın ölümünden yaklaşık on üç yıl sonra Melikşâh ile amcası Kavurd taht mücadelesine girişmiştir. Bu mücadeleden galip çıkan Sultan Melikşâh Kavurd'u esir edip Hemedân'a göndererek haps ettirmiştir. Bu olaydan yaklaşık üç ay sonra Sultan Melikşâh'ın Hemedân'ı ziyareti sırasında Kavurd öldürülmüş ve geceleyin İbrahim Yınal'ın yanına gömülmüştü. Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere İbrahim Yınal, Hemedân şehrinde defnedilmiştir. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 36

²¹⁰ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 139.

²¹¹ Adem Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2010, s. 139

²¹² Selçuklu devlet yönetiminde vilâyeti ve divânı yöneten görevlilerden biri de "amid"dir. Amidler sivil memurlardan tâyin edilmekte olup, eyâlet divânında devletin temsilcisi olarak her iş ile meşgul olmaktadırlar. Selçuklular'da muhtemelen ilk amide Çağrı Bey'in hâkimiyet alanı içinde rastlamaktayız. Bu şahıs Belh amidi İbn Şadan olup, Ebû Ali Hasan Tusî (Nizamülmülk) onun hizmetinde idi. Daha fazla bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Divân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Divânları)*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015, s. 90-106.

²¹³ Büyük Selçuklu Devleti'nde bir şehir veya eyâletin askerî vâlisine şâhne denilmekteydi. Şâhnelik kurumu Selçuklu döneminde giderek önemli bir kurum haline gelmiştir. Genellikle Türk soylu askerler arasından tâyin edilen şâhnelerin emrinde askeri birlikler mevcuttu. Tâyin ve aziller genellikle hükümdar veya vezîr tarafından gerçekleştirilirdi. Daha fazla bilgi için bkz. Merçil, *Selçuklular Zamanında Divân Teşkilâtı*, s. 117-25.

kendi aralarında birini şehre âmid tâyin ettiler. Onların bu hareketleri ay sonuna kadar sürdü.²¹⁴

2.2. SULTAN ALPARSLAN DÖNEMİ (455-465/1063-1072)

Sultan Alparslan tahta çıktıktan sonra ilk seferi olan 456/1064 yılı Ermeniyeye yani Gürcü-Ermeni seferleri dönüşü sırasında ordusuyla Hemedân'a girince askerlerinin bir takım kötü davranışlarda bulunmaları nedeniyle halk evlerine çekilmiş ve dükkanlarını kapatıp askerlere hiçbir şey satmamaya başladı. Sıkıntıya düşen askerler Hemedân halkını Sultan Alparslan'a şikâyet ettiler. Bunun üzerine Sultan Alparslan, askerlerine “*Halkın evlerine yerleşmelerini, onlara iyi davranışlarda bulunmalarını*” emretti. Bu emir üzerine askerler şehre girdi ve halk onlardan “*Huzur ve güven içinde şehirde kalabilmelerinin sağlanmasını*” istediler. Bu arada askerler şer ve fesat çıkararak bir grubu öldürdüler. Geri kalanlar da şehirden kaçıp gitti.²¹⁵

Sultan Alparslan, Gürcü-Ermeni seferleri sırasında Gürcü Kralı Bagrat'ın yeğeni ve Ermeni Kralı David'in oğlu Gorige'nin adını bilmediğimiz kızı ile evlenmiş ve seferin ardından nikâh kıyıldıktan sonra hâtûnu Hemedân'a götürüp buradan düğün yapmıştır. Ancak sultanın bu evliliği uzun sürmemiş ve evlilikten kısa bir süre sonra boşanmıştır.²¹⁶

Sultan Alparslan, Kafkasya ve Anadolu seferlerinden sonra 457/1064-5 yılı başlarında Hemedân'a hareket etti. Çünkü sultanın kardeşi Kavurd, onun Anadolu Seferini fırsat bilip Şabânkâreliler'den Fazlûya'nın elindeki Şîrâz'ı alıp kendi hudutlarını genişletme peşine düşmüştü. Nitekim Fazlûya, Hemedân Kapısında çeşitli hediyeler ile Sultan Alparslan'ın huzuruna çıktı ve Kavurd'un yaptıklarını anlattı. Bunun üzerine Sultan Alparslan, Fazlûya'ya hil'at ve altın eyerli bir at hediye etti. Ayrıca Şîrâz'ı iltizam olarak kendisine verdi ve çadırının önünde namaz vakitlerinde nevbet çalınmasını emretti. Sultan Alparslan, Kavurd ve adamlarını Fars'tan uzaklaştırmak için askerî bir birlik hazırlayarak Fazlûya'nın emrine vererek Şîrâz'a gönderdi. Öte yandan deniz kıyısında bir kaleye sığınan Kavurd, abisine bir elçi gönderip ondan âmân diledi.²¹⁷

²¹⁴ Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, s. 83; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (III. Cilt, Alparslan ve Zamanı)*, 6. Baskı, TTK Yay., Ankara 2016, s. 8; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 140.

²¹⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 137-8.

²¹⁶ Bundârî, s. 31; Gregory Abû'l-Farac, s. 318; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 153-4; Ergin Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, Gece Kitaplığı Yay., Ankara 2017, s. 40; Kaçın, s. 165-6.

²¹⁷ Turan, s. 157-8; Sevim, Merçil, s. 32; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 23; Yazar, *Selçuklu Devleti'nde İsyenlar*, s. 28. Nitekim bu Kavurd'un ilk isyan girişimi olmayacaktı. Kavurd açık olarak ilk isyanı 1067

Sultan Alparslan, Bizans İmparatorunun Anadolu üzerine hareke ettiği haberi üzerine hızlı bir hareketle Fırat'ı geçerek Diyarbakır yolu ile Ahlat üzerine yürüdü. Yanındaki birliklerin yetersiz olmasından dolayı Ahlat'ta eşi Seferîyye Hâtûn ile Nizâmülmülk'ü Hemedân'a gönderdi ve vezîrine asker toplayıp kendisine yollamasını emretti.²¹⁸ Sultan Alparslan, Bizans ordusunun durumunu öğrenmek için gönderdiği suvâri birliğini ileriye sevketti. Bu öncü birlik ile Bizans kuvvetleri arasındaki çarpışma sonucu Selçuklu kuvvetleri galip geldi. Bu zafer sonrasında ele geçirilen ganimet arasında kıymetli bir haç Hâlifeye ulaştırılmak amacıyla Hemedân'da bulunan Nizâmülmülk'e gönderildi.²¹⁹

Sultan Alparslan döneminde Hemedân şehriyle ilgili diğer önemli ve ilginç bir konu ise Sultan ile Bizans İmparatorunun Malazgirt Savaşı öncesi elçileri arasında geçen konuşma üzerinedir. Sultan Alparslan, Hâlife Kâim-Biemrillâh'ın elçisi İbn Muhallebân ile birlikte Savtekin'i İmparatora göndererek sulh teklifinde bulunmuştur. Bizans İmparatoru öncü savaşları kaybetmiş olmasına rağmen askerlerinin çokluğu ve iyi donatılmış olması nedeniyle zaferi kazanacağına tam bir güveni olduğundan Selçuklu elçi heyetiyle müzakerelere bile girişmedi. Sultan Alparslan, ona gönderdiği teklifte: *“Ülkene geri dön, eğer barış arzu ediyorsan bunu Hâlife aracılığı ile yaparız. Aksi takdirde biz azmimizde Ulu Tanrı'ya içtenlikle bağlıyız ve işi ona bırakırız”* diyordu. Sultan Alparslan'ın bu elçi heyetini sıkışık bir durumda olduğu için gönderdiğini düşünen İmparator barış teklifine: *“Barış, ancak ve ancak Selçuklu başkenti Rey'de yapılacaktır. Ben, İslâm ülkelerine kendi ülkem gibi hâkim olmadan asla geri dönmeyeceğim”* dedikten sonra *“İsfahân mı daha güzeldir, Hemedân mı, bana ondan haber verin”* diye sormuş, heyet başkanı İbn Muhallebân *“İsfahân”* cevabını verdi, İmparator ise *“Hemedân'ın soğuk olduğunu öğrendik. Biz İsfahân'da, hayvanlarımız ise Hemedân'da kışlar”*

yılında vezîrinin teşvikiyle Sultan Alparslan adına okunan hutbeyi kesmesiyle başladı. Bu durum üzerine Sultan, Kavurd üzerine yürüdü. İki tarafın öncü kuvvetleri arasındaki çarpışmalardan sonra Kavurd bozguna uğradı ve Sultan elçilerini göndererek af talebinde bulundu. Sultan, Kavurd'u affetti. İkinci olarak Kavurd, doğrudan isyan hareketine girişmedi. Bir zaman mücadele halinde olduğu Fazlûya ile ittifak etti. Bu durum üzerine Sultan Alparslan ilk olarak Fazlûya'nın üzerine yürüdü ise de bu işi vezîri Nizâmülmülk'e bırakarak Kirmân'a yürüdü. Ancak kendi ordusu içinde Kavurd'un destekçileri olduğunu anlayınca Kirmân'ı terk etmek zorunda kaldı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 65-8; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 46-8.

²¹⁸ İbnü'l-Esîr, X, s. 71; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 169; İbnü'l-Cezvi, s. 98; Ahmed b. Mahmud, C.I, s. 94; Müneccimbaşı, s. 40; Barak, s. 69; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 152; Alptekin, s. 123.

²¹⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklar ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yay., 2. Baskı, İstanbul 2016, s. 215; Zaporozhets, s. 138-9.

cevabını vermiştir. Türk elçisi ise bu cevaba dayanamayarak: “*Hayvanlarınız orada kışlar; ama sizin nerede kışlayacağınızı bilemem*” tarzında ciddi ve manalı bir karşılıktaki bulunmuştur.²²⁰

2.3. SULTAN MELİKŞÂH DÖNEMİ (465-485/1072-1092)

Sultan Alparslan’ın vasiyeti gereğince, devlet ileri gelenleri ve Selçuklu komutanları toplanıp Melikşâh’ı 11 Rabiulevvel 465/25 Kasım 1072 tarihinde henüz 18 yaşında iken sultan ilan ettiler.²²¹ Sultan Melikşâh’ın genç yaşta tahta çıkması Büyük Selçuklu Devleti tahtını ele geçirmek isteyen Kavurd Bey için bulunmaz bir fırsattı. O, Sultan Tuğrul Bey’in vefâtı ile yarıda kalan arzusunu şimdi bir kere daha gerçekleştirmek istiyordu. Kavurd Bey henüz on sekiz yaşında bulunan Sultan Melikşâh’ı tecrübesiz ve genç buluyor, kendisinin geçmişteki başarılarına, hükümdarlıktaki tecrübesine ve yaşının olgunluğuna güveniyordu. Kavurd Bey’in başka bir güvencesi de Selçuklu ordusu içindeki emîrlerin ve Türkmenlerin onu desteklemeleriydi. Ayrıca Kavurd Bey, yanındaki kişiler tarafından da sultanlık için tahrik ediliyordu.²²² Kavurd Bey, Sultan Melikşâh’a gönderdiği mektupta; “*Ben büyük kardeş ve sen küçük oğulsun. Ben senden daha ziyade kardeşim Sultan Alparslan’ın mirasına lâyıkm*” diyerek saltanat hakkının kendinde olduğunu savunuyordu. Sultan Melikşâh ise Kavurd Bey’de yazdığı cevap da “*Oğul mevcut iken kardeş mirasa konmaz*” diyerek kendini savunuyordu.²²³

Kavurd Bey ilk olarak başkent Rey ile Hemedân arasında bulunan Türkmenlerin desteğini alabilmek için emrindeki 2 bin atlı ve 4 bin yaya ile birlikte başkent Rey’e doğru hareket etti. Ancak durumu erken haber alan Sultan Melikşâh, vezîri Nizâmülmülk ile birlikte Kavurd Bey’den önce başkente vardı ve şehrin kalesinde bulunan Alparslan’ın hazînelerinden 300 bin dînâr, 5 bin elbise ve silahları alarak bölgedeki Türkmenlere dağıtarak kendi saflarına çekti. İki taraf arasındaki ilk savaşta öncü kuvvetleri karşılaştı. Emîr Savtekin’in komutasındaki Sultan Melikşâh’ın öncü kuvvetleri Kavurd’un öncü kuvvetlerine hücum ederek onları dağıttı. Asıl savaş ise Hemedân yolu üzerinde bulunan Kerec mevkiinde 3 Şaban 465/14 Nisan 1073 tarihinde gerçekleşti. Sultan Melikşâh’ın

²²⁰ Turan, s. 180-1; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 28-9; Sevim, Merçil, s. 63-4; Ali Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı*, TTK Basımevi, Ankara 1971, s. 68-9; Alptekin, s. 124.

²²¹ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s. 9.

²²² Sevim, Merçil, s. 78; Köymen, *Selçuk Devri Türk Tarihi*, s. 69.

²²³ Hüseyinî, s. 39; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 12.

ordusunun sağ kanadında Emîr Savtekin, sol kanadına ise Emîr Temirel kumanda ediyordu. Sultan Melikşâh ve Nizâmülmülk ise merkeze konuşlandı. Kavurd Bey'in kendisi bir oğluyla merkezde yer alırken diğer oğulları kanatlara kumanda ediyorlardı. Savaşa ilk başlayan Kavurd Bey oldu ve önce Sultan Melikşâh'ın sağ kanadına saldırdı ve Sultan Melikşâh'ın sağ kanadını bozguna uğrattı. Kavurd Bey, Sultan Melikşâh'ın ordusunun sol kanadını da bozguna uğrattı. Fakat merkezde bulunan Sultan Melikşâh ve Nizâmülmülk idaresindeki kuvvetler karşısında aynı başarıyı gösteremeyerek mağlup oldu. Üç gün süren savaşta Kavurd Bey ordusunun bozguna uğradığını görünce çocuklarıyla birlikte Hemedân dağlarına kaçmak zorunda kaldı. Kavurd'un Hemedân dağlarında saklandığı haber alınınca Sultan Melikşâh onun yakalanması için bir miktar kuvvet göndermiş, kendisi de o yöne doğru hareket etmişti. Emîr Temirek tarafından yakalanan Kavurd Bey Hemedân'a götürüldü ve Sultan Melikşâh'ın onu affetmeye meyilli olmasına rağmen Nizâmülmülk'ün tavsiyesi üzerine kendi yayının kirişiyle boğularak öldürüldü.²²⁴ Bu durumun ordunun içerisinde rahatsızlık yaratmaması için Kavurd Bey'in zehir içerek intihar ettiği haberi yayıldı. Kavurd Bey'in yanında savaşta bulunan Sultansâh ve Emîrânsâh adlı oğullarının da gözlerine mil çekildi.²²⁵

Sultan Melikşâh ve Nizâmülmülk İsfahân'dan Bağdat'a giderken Nihâvend yakınlarındaki Sehne²²⁶ adlı köyde iftar için mola verdikleri sırada Nizâmülmülk'ün çadırına gelen Deylemlî dilenci görünümündeki Ebû Tâhir-i Errânî isimli bir bâtinî

²²⁴ Kavurd Bey'in öldürülmesine sebep olarak kazanılan zafer sonrasında asker arasındaki bazı kesimlerin Hemedân'da Nizâmülmülk'e başvurarak kazanılan zafere karşılık iktâlarının ve maaşlarının arttırılmasını talep edip aksi takdirde Kavurd Bey'i tahta çıkarmak lehinde girişimde bulunacaklarını belirtmeleridir. Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 14.

²²⁵ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 82; Sibt İbnu'l-Cevzî, s. 188-9; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 88-9; İbnü'l-Cezvi, s. 112; Hüseyinî, s. 39; Bundârî, s. 48-9; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s. 39-40; Ahmed b. Mahmud, C.I, s. 117-8; Müneccimbaşı, s. 47-8; Barak, s. 76; Mevdûdî, s. 261-3; Mîrhând, s. 115-7; Deniz, s. 152; Kafesoğlu, s. 30; Hasan Akyol, Erol Kara, "Melikşâh Dönemi", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, 2. Baskı, Ed. Refik Turan, Grafiker Yay., Ankara 2014, s. 139; Turan, s. 197; Sevim, Merçil, s. 79-81; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 31-2; Sergey G. Agacanov, *Selçuklular*, Çev. Ekber N. Necef - Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Yay., İstanbul 2006, s. 149; Merçil, *Selçuklular (Makaleler)*, s. 78-9; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yay., 2. Baskı, İstanbul 2014, s. 53; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 165; Abdülkerim Özaydın, "Kavurd Bey", *DİA*, C. XXV, s. 73-4; Alptekin, s. 130-2; Yazar, *Selçuklu Devleti'nde İsyancılar*, s. 89-90. Gözlerine mil çekilen Sultan Şâh ve iki kardeşi sağ kalırken, diğer iki kardeş vefât etmiştir. Hemedân'da hapsedilen Sultan Şâh ve kardeşleri, Sultan Melikşâh'ın kardeşi Ayaz'ın ölümü üzerine Horâsân'da çıkan karışıklıkları yatıştırmak için gittiği sırada Hemedân'dan kaçarak Kirmân'a gittiler. Sibt İbnu'l-Cevzî, s. 191, 194.

²²⁶ Hemedân ile Bağdat arasındadır. Yâkût el-Hamevî, C. V, s. 195.

fedâisi tarafından bıçaklı saldırısı sonucu 10 Ramazan 485/14 Ekim 1092 tarihinde vefât etti. Nizâmülmülk'ün askerleri genci yakalayıp hemen öldürdüler.²²⁷

2.4. SULTAN BERKYARUK DÖNEMİ (485-498/1092-1104)

Sultan Melikşâh'ın ölümü üzerine karısı Terken Hâtûn beş yaşındaki oğlu Mahmûd'u Selçuklu tahtına oturtmak için harekete geçti. Bu maksatla sultanın ölümünü gizlediği gibi emîrlere para dağıtarak oğlunu destekleyeceklerine dair yemin ettirdi. Ayrıca Hâlîfe Muktedî-Biemrillâh²²⁸ ile de anlaşarak 22 Şevval 485/25 Kasım 1092 tarihinde Mahmûd'u sultan ilân ettirip adına hutbe okutmayı başardı. Diğer tarafta ise Nizâmülmülk'ün askerleri Berkyaruk'u Rey'de tahta çıkardı ve iki taraf arasında hâkimiyet mücadelesi başlamış oldu. Terken Hâtûn, Berkyaruk'un dayısı olan Âzerbaycan Meliki İsmâil b. Yâkutî'ye haber gönderip Berkyaruk'u bertaraf etmesi şartıyla evlenme vaadinde bulundu. İsmâil bu teklifi kabul ederek Berkyaruk üzerine yürüdü. İki taraf 16 Zilhicce 485/17 Ocak 1093 tarihinde Hemedân'a onsekiz fersah mesafedeki Berûcird'de karşı karşıya geldiler. Terken Hâtûn'un ordusundaki emîrlerden bir kısmının Berkyaruk'un tarafına geçmesi ile kuvvetleri dağılınca Berkyaruk tarafından mağlup edildi. Bu zaferden sonra Bağdat'a giden Berkyaruk, Hâlîfe Muktedî-Biemrillâh tarafından 14 Muharrem 487/3 Şubat 1094 tarihinde "Rükneddîn" lâkabıyla sultan ilân edildi ve adına hutbe okundu.²²⁹

Sultan Berkyaruk, Terken Hâtûn tehlikesini atlattıktan sonra başka bir tehlike Şam'da ortaya çıktı. Tâcüddevle Tutuş,²³⁰ kendisini Şam'da Selçuklu sultanı ilan etti. İki

²²⁷ Bundârî, s. 63; Hüseyinî, s. 45-6; İbnü'l-Adîm, s. 56-8; Ebu'l-Fidâ, C. II, s. 17; Şebankâreî, s. 145. Barak, s. 85; Mustafa Şahin, "Büyük Selçuklu Devleti Vezîri Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasal, Sosyal, Dinî ve Kültürel Hayattaki Rolü (1018-1092)", *History Studies*, C. V, S. VI, 2013, s. 231; Abdülkerim Özeydın, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, s. 195. Kaynaklarda bu suikastın arkasında Sultan Melikşâh'ın, Terken Hâtûn'un, Tâcü'l-Mülk'ün ve Hasan Sabbâh'ın bulunduğu rivayet edilir. Abdülkerim Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 2001, s. 9-10. El-Ömerî, eserinde bu suikastın arkasında Sultan Melikşâh'ın olduğunu belirtir. El-Ömerî, s. 225-6;

²²⁸ Künyesi; Ebü'l-Kâsım el-Muktedî-Biemrillâh Abdullâh b. Muhammed b. Abdillâh el-Abbâsî'dir. 8 Cemâziyelevvel 448/24 Temmuz 1056 tarihinde Bağdat'ta doğdu. Babasının vefâtından altı ay sonra dünyaya gelmiştir. Annesi Ercubân isimli bir cariyedir. Dedesinin 12 Şâban 467/2 Nisan 1075 tarihinde vefâtı üzerine yerine geçirildi. Daha fazla bilgi için bkz. Celâleddîn Suyûtî, s. 433-5; Angelika Hartmann, "Muktedî-Biemrillâh", *DİA*, C. XXXI, s. 142-3.

²²⁹ İbnü'l-Esir, C. X, s. 184-5; Ebu'l-Fidâ, C. II, s. 18; Abdülkerim Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Basımevi, Ankara 1990, s. 9; Abdülkerim Özeydın, "Berkyaruk", *DİA*, C. V, s. 514-5.

²³⁰ Suriye Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı olan Tâcüddevle Tutuş, Sultan Alparslan'ın oğlu ve Melikşâh'ın kardeşidir. Ali Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 50-82; Abdülkerim Özeydın, "Tutuş", *DİA*, C. XLI, s. 446-9; Ali Sevim, "Tutuş", *İA*, C. XII, s. 134-137.

taraf arasındaki mücadeleye Tâcüddevle Tutuş, Harran, Urfa, el-Cezire, Diyarbakir, Ahlat, Âzerbaycan ve Hemedân'a hâkim oldu ve Hâlîfe Müstazhîr-Billâh'a haber gönderip hutbeyi Büyük Selçuklu sultanı sıfatıyla kendi adına okutmasını istedi. Bu sırada Bağdat şâhnesi olan Aytekin Ceb'in ısrarı ve Sultan Berkyaruk'un Tâcüddevle Tutuş karşısında yenilgiye uğradığı haberinin duyulması üzerine hutbe Şevval 487/Ekim-Kasım 1094 tarihinde Tâcüddevle Tutuş adına okundu.²³¹ Bu olaylar sırasında, Terken Hâtûn, Tâcüddevle Tutuş'a haber gönderdi ve onunla evlenmek, devleti birlikte yönetmek konusunda antlaşma yaptı. Tâcüddevle Tutuş bu şartları yerine getirmek amacıyla Hemedân'a doğru hareket etti. Terken Hâtûn da onunla birleşmek için İsfahân'dan Hemedân yönüne ilerledi. Ancak Terken Hâtûn, hastalığı sebebiyle İsfahân'a geri döndü ve Ramazan 487/Eylül-Ekim 1094 tarihinde burada vefât etti. Terken Hâtûn'un ölümüyle askerlerinin büyük bir kısmı Tâcüddevle Tutuş'un, bir kısmı da Sultan Berkyaruk'un tarafına geçti.²³²

Sultan Berkyaruk bu olaylar sırasında Nusaybin yöresinde bulunuyordu. Terken Hâtûn'un öldüğünü haber aldığı zaman İsfahân'a hareket etti. Tâcüddevle Tutuş, Sultan Berkyaruk üzerine Abakoğlu Yakup'u gönderdi. Yapılan savaşta Sultan Berkyaruk bozguna uğradı. Zorlukla İsfahân'a ulaşan Sultan Berkyaruk, burada Melik Mahmûd yanlısı bazı emîrlere tarafından zorla ele geçirilerek hapse atıldı. Fakat Mahmûd'un su çiçeği hastalığından dolayı ölümü üzerine bu emîrlere Sultan Berkyaruk'u hapisten çıkartıp tahta oturtular. Bu sıralarda Hemedân'ı ele geçirmek isteyen Tâcüddevle Tutuş, şehrin vâlisi Âhur'un direnmesi karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Ancak mallarını yağma için kendisini takip eden Emîr Âhur'u yenmesi üzerine Hemedân'a sahip oldu.²³³ Tâcüddevle Tutuş'un hizmetine giren Hemedân vâlisi Emîr Âhur, izin alarak Hemedân'dan ayrılıp İsfahân'a gitti ve Sultan Berkyaruk'a Tâcüddevle Tutuş'un faaliyet ve plânları hakkında bilgi verdi. Bunu duyan Tâcüddevle Tutuş, süratle Rey şehrine gelip burayı ele geçirdi. Vezîri Müeyyidü'l-Mülk'ün girişimiyle Irak ve Horâsân emîrlерinin de kendisine katılmasıyla kendini mücadeleye hazır hisseden Sultan Berkyaruk, Hemedân'ı ele geçirip burada ordu toplayıp Tâcüddevle Tutuş'a karşı harekete geçti. 17

²³¹ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 198; İbn Kesîr, C. XII, s. 286; İbnü'l-Verdî, s. 49; Müneccimbaşı, s. 74; Özeydın, "Tutuş", s. 448.

²³² Sevim, Merçil, s. 144-5; Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 74; Alptekin, s. 147; Özeydın, "Tutuş", s. 448; Yazar, *Selçuklu Devleti'inde İsyancılar*, s. 121.

²³³ Zaporozhets, s. 170.

Safer 488/26 Şubat 1095 tarihinde Rey yakınlarındaki Daşılı (Taşlı) köyü yakınlarında iki ordu karşılaştı. Bu sırada Sultan Berkyaruk'un ordusunda bulunan Sultan Melikşâh'ın sancağının çekilmesi üzerine Tâcüddevle Tutuş'un askerinden birçoğu Sultan Berkyaruk tarafına geçti. Tâcüddevle Tutuş, buna rağmen savaşmakta ısrar etti ise de çevresi Sultan Berkyaruk'un askeri tarafından sarıldı. Tâcüddevle Tutuş, önce atı yaralanarak yere düşmüş, sonra da ondan öç almak isteyen bir emîr tarafından başı kesilerek öldürülmüştür.²³⁴

Sultan Berkyaruk'un eski vezîri Müeyyidü'l-Mülk Muhammed Tapar'ın yanına giderek onu kardeşine karşı muhalefet etmeye ve saltanatı ele geçirmek için isyana teşvik etmesi üzerine bu kışkırtmalardan etkilenen Muhammed Tapar, hâkim olduğu yerlerde Sultan Berkyaruk adına okutulan hutbeye son verdi. Hâlîfe Müstazhîr-Billâh²³⁵ da onun hükümdarlığını tasdik ederek 17 Zilhicce 492/4 Kasım 1099 tarihinde adına hutbe okuttu. Müeyyidü'l-Mülk'de, Muhammed Tapar tarafından vezîr tâyin edildi.²³⁶

Muhammed Tapar ve Sultan Berkyaruk arasındaki başlayacak olan iktidar mücadelesinin ilk fiili hareketi Errân'dan imparatorluk merkezi Rey şehrine doğru hareket eden Muhammed Tapar tarafından geldi. Yol boyunca daha da güçlenen Muhammed Tapar karşısında Sultan Berkyaruk, ordusunun zayıflığı dolayısıyla mücadele etmeye cesaret edemedi ve İsfahân'a çekilmek zorunda kaldı. Herhangi bir zorlukla karşılaşmayan Muhammed Tapar, 2 Zilkâde 492 / 20 Eylül 1099 tarihinde Rey şehrine girdi. Bu sırada Rey şehrinden çıkarken burada kalan Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hâtûn, Müeyyidü'l-Mülk tarafından esir edilip Rey kalesinde boğdurularak öldürüldü. Kışı Bağdat'ta geçiren Sultan Berkyaruk, Muhammed Tapar ile savaşmak için harekete geçti. İki kardeş 4 Receb 493/15 Mayıs 1100 senesinde Hemedân'a yirmi dört

²³⁴ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 99-100; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 53; Râvendî, s. 140; Şebankâreî, s. 147; Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler", s. 21; Sevim, Merçil, s. 144-7; Hasan Akyol, Erol Kara, "Fetret Devri", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, 2. Baskı, Ed. Refik Turan, Grafiker Yay., Ankara 2014, s. 147; Sevim, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 75-7; Alptekin, s. 148; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 203; Özaydın, "Tutuş", s. 448-9.

²³⁵ Künyesi; Ebü'l-Abbâs el-Müstazhîr-Billâh Ahmed b. Abdillâh el-Muktedî-Biemrillâh el-Abbâsî'dir. 9 Şevval 470/5 Mayıs 1078 tarihinde Bağdat'ta doğdu. Babası Hâlîfe Muktedî-Biemrillâh, annesi Türk asıllı Altun adlı bir câriyedir. Babasının ölümü üzerine ona biat edildi. Daha fazla bilgi için bkz. Celâleddîn Suyûtî, s. 434-40; Abdülkerim Özaydın, "Müstazhir-Billâh", *DİA*, C. XXXII, s. 127-8.

²³⁶ Bundârî, s. 88; Abdülkerim Özaydın, "Berkyaruk", s. 515; Sevim, Merçil, s. 157; Köymen, *Selçuk Devri Türk Tarihi*, s. 79.

kilometre uzaklıktaki Sefidrûd (Ak nehir)'da karşı karşıya geldiler.²³⁷ Savaş, Sultan Berkyaruk'un hücumuyla başladı. Hatta bir ara askerleri Muhammed Tapar'ın karargâhına kadar girdilerse de netice alamadılar. Savaş Muhammed Tapar'ın emîrlerinden Mirahur İnanç Yabgu'nun hücumları sonucunda Muhammed Tapar'ın galibiyetiyle neticelendi ve Sultan Berkyaruk yanında kalan elli kişi ile birlikte çekilmek zorunda kaldı. Bu galibiyetten sonra Hâlife Müstazhîr-Billâh 14 Recep 493/25 Mayıs 1110 Cuma günü hutbeyi Muhammed Tapar adına okundu.²³⁸

Sultan Berkyaruk eski kuvvetine kavuşmak için bazı girişimlerde bulundu. Eski kumandanlarını yeniden bir araya toplamak amacıyla Hûzistân'a giden Sultan Berkyaruk, burada Porsuk'un oğulları Zengî ve İlbegi gibi değerli komutanların emîrleri altındaki birlikleri ordusuna kattı. Hûzistân'da iki ay kalan Sultan Berkyaruk Hemedân'a geçti ve burada Emîr Ayaz'ın desteğini aldı. Sultan Berkyaruk'un kuvvetlenmesinden ve kendi emri altındaki askerlerin onun tarafına geçmesinden endişelenen Muhammed Tapar daha fazla kuvvet kaybetmekten endişelendiği için zaman kaybetmeden Sultan Berkyaruk'la karşılaşmak üzere Hemedân'a hareket etti ve orada hükümdarlık alâmeti olarak beş nevbet çaldırdı. Neticede iki ordu 3 Cemâziyelâhir 494/5 Nisan 1101 tarihinde Hemedân'da ikinci kez karşı karşıya geldi. Sultan Berkyaruk'un emrinde 50 bin asker, Muhammed Tapar'ın emrinde ise 15 bin asker vardı.²³⁹ Muhammed Tapar, bütün gün boyunca süren savaşın sonunda emrindeki askerlerin Sultan Berkyaruk tarafına

²³⁷ Muhammed Tapar'ın 20 bin kişilik ordusu şu şekilde tanzim edilmişti: Kendisi ve Emîr Sermez merkezde yer alırken; sağ cemahta Emîr-i Âhûr İnanç Yabgu ve evlatlığı Ayaz, sol cemahta ise Nizâmîler (Nizâmülmülk'e bağlı askerler)'le birlikte vezîr Müeyyidü'l-Mülk bulunuyordu. Karşı tarafta ise merkezde Sultan Berkyaruk'la vezîri Ebü'l-Mehâsin, sağ cemahta Gevherâyîn, İzzü'd-Devle b. Sadaka ve Sürhâb b. Bedr, sol tarafta ise Kürboğa ve diğer emîrlere yer alıyordu. Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 62.

²³⁸ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 243; İbn Kesîr, C. XII, s. 308; Ebu'l-Fidâ, s. 28-9; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 58; İbnü'l-Verdî, s. 55; El-Ömerî, s. 233-4; Sevim, Merçil, s. 158-60; Köymen, *Selçuk Devri Türk Tarihi*, s. 82-3; Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 62; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, s. 18-9; Abdülkerim Özeydın, "Muhammed Tapar", *DİA*, C. XXX, s. 579; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 214; Alptekin, s. 152; Yazar, *Selçuklu Devleti'inde İsyanlar*, s. 53-4; Zaporozhets, s. 172.

²³⁹ Köymen eserinde, Muhammed Tapar'ın 15 bin, Berkyaruk'un ise 20 bin askeri olduğunu ve şimdiye kadar yapılan savaşların en şiddetlisi olduğunu belirtmiştir. Köymen, *Selçuk Devri Türk Tarihi*, s. 84.

geçmesiyle²⁴⁰ savaşı kaybetti ve kardeşi Sencer'in yanına gitti. Muhammed Tapar'ın vezîri Müeyyidü'l-Mülk ise esir alındı. Sultan Berkyaruk vezîri kendi eliyle öldürdü.²⁴¹

Muhammed Tapar Sultan Berkyaruk karşısında mağlup olduktan sonra kardeşi Sencer ile ittifak kurma girişimlerinde bulundu. İki kardeş aralarında anlaşdıktan sonra asker toplamaya başladı. Diğer tarafta ise Sultan Berkyaruk sürekli güç kaybediyordu.²⁴² Bu durumdan yararlanmak isteyen iki kardeş vakit kaybetmeden Sultan Berkyaruk'un üzerine yürüdüler. Sultan Berkyaruk, Hemedân hâkimi Emîr Ayaz ile birleşmek üzere Hemedân'a hareket ettiği sırada Emîr Ayaz'ın Muhammed Tapar ile ittifak yapma girişiminde olduğunu haber alınca yönünü Hûzistân'a çevirdi. Muhammed Tapar ise Emîr Ayaz'ın ittifak teklifini kabul etmedi. Bu kez Emîr Ayaz, Sultan Berkyaruk'un yanına gitti. Bu durum üzerine Muhammed Tapar askerlerini Hemedân üzerine göndererek Emîr Ayaz'ın şehirde bıraktığı mal, binek hayvanları ve değerleri eşyaları yağmalattı.²⁴³

17 Zilkade 494/13 Eylül 1101 tarihinde hilâfet merkezi Bağdat'a giden Sultan Berkyaruk, Kurban Bayramı'nda hutbeyi kendi adına okuttu ve saltanatını sürdürmeye çalıştı.²⁴⁴ Muhammed Tapar ise kardeşi Sencer ile birlikte kuvvetlerini toplayarak 27 Zilhicce 494/23 Ekim 1101 tarihinde Bağdat üzerine yürüdüler. Bu sırada sağlığı bozulan Sultan Berkyaruk, Bağdat'ı terk etmek zorunda kaldı. Bağdat'ı ele geçiren Muhammed Tapar hutbeti kendi adına okutturdu ve Hemedân'a hareket etti. Sultan Berkyaruk kardeşi Muhammed Tapar'ın Bağdat'tan ayrıldığını öğrenince onu takip ederek ona yetişti. İki

²⁴⁰ Berkyaruk'un savaşı kazanmasındaki diğer bir etken ise savaşın cereyan ettiği günün sabahı Berkyaruk'a Hemedân'dan on iki yük silâh ve kalkan gelmesiydi. Berkyaruk gelen mühimmatla birlikte daha güçlü duruma geçmişti. İbnü'l-Esîr, C. X, s. 251.

²⁴¹ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 250-1; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 103; Râvendî, s. 144; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târih-i Güzîde*, s. 58; İbnü'l-Verdî, s. 55-6; El-Ömerî, s. 234-5; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 38; Mîrhând, s. 163; Köymen, *Selçuk Devri Türk Tarihi*, s. 83-4; Sevim, Merçil, s. 163; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 65-6; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, s. 22-3; Özaydın, "Muhammed Tapar", s. 579; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 251; Alptekin, s. 152-3; Yazar, *Selçuklu Devleti'nde İsyanlar*, s. 58-9; Zaporozhets, s. 172.

²⁴² Sultan Berkyaruk kardeşi Muhammed Tapar'ın mağlûbiyetinden sonra gittiği Rey'de bulunduğu sırada çevresinde çok sayıda asker toplandı. Yanında 100 bin süvârî toplanmıştı. Daha sonra bunlar erzak sıkıntısı çektiler ve bu yüzden etrafa dağıldılar. Dübey b. Sadaka da babasının yanına geri döndü. Bu arada Melik Mevdûd b. İsmâil b. Yâkutî Âzerbaycan'da isyan etti. Sultan Berkyaruk, Kürboğa'yı 10 bin süvârî ile onun üzerine gönderdi. Emîr Ayaz da Hemedân'da bulunan evine dönmek, Ramazan ayını orada geçirmek ve bayram ertesi dönmek için İzin istedi, Sultan da kabul etti. Buna benzer sebeplerle askerler dağıldılar. Sultan Berkyaruk'un yanında az sayıda kuvvet kaldı. İbnü'l-Esîr, C. X, s. 252.

²⁴³ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 253; Sevim, Merçil, s. 163-4; Köymen, *Selçuk Devri Türk Tarihi*, s. 86; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 68-9; Merçil, *Selçuklular Zamanında Divân Teşkilâtı*, s. 110-1.

²⁴⁴ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 253.

kardeşin orduları 5 Safer 495/28 Kasım 1101'de, Hemedân yakınlarındaki Rûzrâver'de tekrar karşılaştı.²⁴⁵ Ancak Hâlife Müstazhîr-Billâh'ın araya girmesiyle iki taraf arasında bir antlaşma yapıldı. Yapılan antlaşmaya göre saltanat Sultan Berkyaruk'da kalıyor; Muhammed Tapar Gence meliki sıfatıyla Âzerbaycan, Diyarbekir ve Elcezire eyâletlerine hâkim oluyordu.²⁴⁶

Ancak bu anlaşmadan memnun olmayan Muhammed Tapar hükümdarlığını ilan etti. Bu gelişme üzerine Sultan Berkyaruk onun üzerine yürüdü ve gerçekleşen dördüncü savaşı Sultan Berkyaruk kazandı. Önce İsfahân'a oradan da Âzerbaycan'a geçen Muhammed Tapar tekrar bir ordu ile Sultan Berkyaruk'un karşısına çıktıysa da Cemâziyelevvel 495/Şubat-Mart 1102 tarihinde Hoy şehri önünde yenilerek kaçtı. Savaşlardan bıkan Sultan Berkyaruk, Muhammed Tapar'la yeniden anlaşma yoluna gitti. İki taraf arasında yapılan anlaşmaya göre: Büyük Selçuklu Devleti Âzerbaycan'daki Sefîdrûd (Aknehir) hudut olmak üzere ikiye bölüne. Muhammed Tapar kendisine verilen Âzerbaycan, Diyarbekir, Elcezire, Musul ve Suriye gibi bölgelerde sultan olarak tanındı. Sultan Berkyaruk'a ise Hemedân, Rey, Taberistan, Fars, Hûzistân, Bağdat, Mekke ve Medine gibi önemli şehir ve bölgelerin idaresi kalmıştı. Bu paylaşım ile Büyük Selçuklu Devleti iki ayrı sultanlığa bölündü. Fakat bu durum pek uzun sürmedi. Sultan Berkyaruk 21 Rabiulevvel 497/23 Aralık 1103 tarihinde yirmi altı yaşındayken vefât etti.²⁴⁷

²⁴⁵ Her iki tarafında da yanında 4 bin Türk süvârî vardı. Taraflar, savaşın birinci günü akşama kadar savaş düzeninde beklediler. Şiddetli soğuk yüzünden aralarında çarpışma olmadı. İkinci gün tekrar savaşmak üzere hazırlık yapsalar da yine çarpışma olmadı. Her iki taraftan da düello için çıkan askerler birbirlerine yaklaşınca sarılıp kucaklaştılar ve selam verip geri döndüler. Daha sonra Muhammed Tapar'ın askerlerinden bir grupla Emîr Buldacı, Sultan Berkyaruk'un vezîri Ebul-Mehâsin ve Emîr Ayaz ile buluşup görüştüler ve savaşın iki tarafa da zarar vereceğini, halkın savaşırdan usandığını ve zayıf düştüğünü söyleyerek barışa karar verdiler. İbnü'l-Esîr, C. X, s. 271.

²⁴⁶ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 269-71; Zaporozhets, s. 175; Rebîülâhir 497/Ocak 1104 tarihinde gerçekleştirilen antlaşmaya göre Sultan Berkyaruk, Muhammed Tapar'ın beş nevbet çaldırmasına müdahale etmeyecek, Muhammed Tapar'ın payına düşen şehirlerde Sultan Berkyaruk adına hutbe okunmayacak, aralarındaki yazışma vezîrler vasıtasıyla yapılacak ve askerler diledikleri tarafa geçebilecek. Cibâl, Fars, İsfahân, Rey, Hemedân, Hûzistân ve Bağdat Berkyaruk'un; Âzerbaycan, Diyarbekir, el-Cezire, Musul, Suriye ve Hille Emîri Sadaka b. Mansur'un idaresindeki topraklar Muhammed Tapar'ın hâkimiyetine bırakılacaktı. Ayrıca Sultan Berkyaruk'tan sonra Muhammed Tapar sultan olacak, Melik Sencer'in Mâveraünnehir ve Horâsân'daki durumunda herhangi bir değişiklik yapılmayacaktı; Sencer, Muhammed Tapar'ı metbû tanımaya devam edecekti. Özaydın, "Muhammed Tapar", s. 580.

²⁴⁷ Akyol, Kara, s. 149; Turan, s. 229-30; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 80.

2.5. SULTAN MUHAMMED TAPAR DÖNEMİ (498-511/1105-1118)

Sultan Berkyaruk'un ölümü üzerine yerine geçen küçük yaştaki yeğeni Melikşâh'ın²⁴⁸ sultanlığını kabul etmeyen Muhammed Tapar, ordusuyla derhal Bağdat üzerine yürüyüp şehri ele geçirdikten sonra kendi adına hutbe okuttu. Yeğeni Melikşâh'ı tutuklatıp gözlerine mil çektirdikten sonra fazla bir güçlükle karşılaşmadan Büyük Selçuklu sultanlığını ele geçirdi.

Sultan Muhammed Tapar'ın saltanatından önceki Sultan Berkyaruk ile olan mücadelesi döneminde ve sultanlığı döneminde ki Mengübars ile Tekiş'in oğullarını isyanı sırasında, Bâtınîler taht kavgalarından faydalanarak faaliyetlerini artırmış, Horâsân, İran ve Kuzey Suriye'ye kadar yayılmışlardı. Sultan Muhammed Tapar hızla bu Bâtınîlik hareketlerine karşı ciddi tedbirler almıştır. İlk olarak Bâtınîlerin elinde bulunan İsfahân yakınlarındaki Şâhdîz ve Hanlincan kalelerini bir sefer sonucunda 500/1107 yılında zapt etti. Alamût Kalesi içinde bir sefer düzenlense de havaların soğuması sebebiyle kuşatma yarım kalmıştır. Sultan Muhammed Tapar'ın Bâtınîler ile olan mücadelesi sırasında Bâtınîlerde boş durmamış, kendileri aleyhinde pek çok faaliyet gösteren İsfahân kadısı Ubeydullah b. Ali el-Hatibî, Hemedân Câmisinde Cuma namazı sırasında koruma görevlilerinin arasına sokulan bir Bâtınî suikastçısı tarafından Safer 502/Eylül-Ekim 1108 tarihinde öldürüldü. Ubeydullah zırh giymesine ve yanında korumaları olmasına rağmen Bâtınîlerden kurtulamamıştı.²⁴⁹

2.6. SULTAN SENCER DÖNEMİ (511-552/1118-1157)

Sultan Muhammed Tapar, 24 Zilhicce 511/18 Nisan 1118'de vefât etmeden önce veliaht ilan ettiği büyük oğlu Mahmûd'u tahta oturttu ve Hâlîfe Müstazhîr-Billâh'a elçi gönderip Bağdat'ta onun adına hutbe okutmasını istedi. Bunun üzerine 13 Muharrem 512/6 Mayıs 1118 Cuma günü Mahmûd adına hutbe okundu.²⁵⁰ Ancak Sultan Mahmûd'un on dört yaşında yani henüz devleti yönetecek çağa gelmemiş olması ve

²⁴⁸ Bu dönemde Hemedân'da Melikşâh adına para basılmıştır. Diler, s. 1320.

²⁴⁹ İbnü'l-Esîr'in yazdığına göre el-Hatibî; Bâtınîler aleyhinde çok çalışır, onlardan çok korktuğu için de zırh giyinir ve adamlarıyla birlikte dolaşır. İbnü'l-Esîr, C. X, s. 377; Bernard Lewis, *Haşîşiler*, Çev. Ali Aktan, Sebil Yay., İstanbul 1995, s. 50; Sevim, Merçil, s. 190; Atıcı, s. 123; Hasan Taşkıran, *Selçuklu Devletlerinde Suikastlar*, Selenge Yay., İstanbul 2015, s. 108-9.

²⁵⁰ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 424; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 2000, s. 263; Münecçimbaşı, s. 132; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001, s. 35.

Selçuklu emîrlere üstünlüğünü kabul ettirememiş olması Sencer'in duruma müdahil olmasına sebep oldu. O da Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek için hazırlıklara başladı ve 22 Sefer 512/14 Haziran 1118 tarihinde sultanlığını ilan ederek Rey şehrine hareket etti.

Sultan Mahmûd, Sencer'in Rey şehrine doğru harekete geçtiğini haber alınca Sencer'e elçiler göndererek anlaşma girişiminde bulundu. Ancak bu girişimler olumlu sonuç vermedi ve iki taraf 2 Cemâziyyevvel 513/11 Ağustos 1119 tarihinde Sâve yakınlarında karşılaştı. Sencer daha kuvvetli bir orduya sahip olan yeğenine karşı ilk başlarda bozguna uğrasa da ordusunda bulunan filleriyle savaşa galip gelerek Hemedân'a gitti.²⁵¹ Sencer'in Sâve galibiyetinden sonra 26 Cemâziyyevvel 513/3 Eylül 1119 tarihinde Mahmûd adına okunan hutbeye son verilerek Sencer adına okunmaya başlandı. Ayrıca Sencer'in galibiyeti Bağdat'da duyulunca Sultan Mahmûd adına okunan hutbe Sultan Sencer adına okunmaya başlanmıştır.²⁵²

Bâtınîler'in faaliyetlerine Sultan Sencer döneminde de devam etti. Sultan Mahmûd tarafından Sultan Sencer'e gönderilen devrin ileri gelen şahıslarından olan Zeynüslâm Ebû Sa'd Muhammed Herevî, Hemedân'da namaz kılmak için gittiği câmide Bâtınîler tarafından 517/1124-5 senesinde öldürüldü. Suikastın en önemli sebebi ise Sultan Mahmûd'un vezîri Dergüzinî, Herevî'yi kıskanmış, Sencer'in yanından dönüşünde de vezîrliğin kendisinden alınacağını düşünmüştü. Bu sebepten Dergüzinî, Herevî'yi öldürtmek için birkaç Bâtınî ile anlaşmıştı. Bu olay sebebiyle Sultan Sencer'in vezîri Ebû Nasr Ahmet Kâşânî'ye "Bâtınîlere karşı cihat açılmasını, buldukları ve yakalandıkları yerde öldürülmelerini" emretti.²⁵³

²⁵¹ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 435-8; Sevim, Merçil, s. 204-6; Turan, s. 234-5; Cevdet Yakupoğlu, "Sultan Sancar Devri", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, 2. Baskı, Ed. Refik Turan, Grafiker Yay., Ankara 2014, s. 155; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 236; Abdülkerim Özaydın, "Sencer", *DİA*, C. XXXVI, s. 508.

²⁵² Müneccimbaşı, s. 115; Fikret Zerkaya, *Sultan Sencer Devri Selçuklu Dış Siyaseti H. 512-552 / M. 1118-1157*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi S.B.E., Van 2012, s. 19.

²⁵³ Bundârî, s. 137; İbn Kesîr, C. XII, s. 365; Sevim, Merçil, s. 208; Atıcı, s. 131; Taşkiran, s. 116.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. IRAK SELÇUKLULARI DÖNEMİNDE HEMEDÂN

3.1. SULTAN MAHMÛD DÖNEMİ (511-525/1118-1131)

Sâve zaferinden sonra kesin olarak Selçuklu tahtını elde eden Sultan Sencer'in erkek evladı olmadığından yeğeni Mahmûd'a kendi evladı gibi davranıp, onu kızıyla evlendirerek damat yapmış ve ona Rey şehri sınır olmak üzere Selçuklu ülkesinin batı bölgelerini yani Irak-1 Arap (Mezopotamya) ile Irak-1 Acem (Cibâl)'in bir kısmı ile Suriye'yi vermişti.²⁵⁴ Böylece Sultan Sencer'in izniyle İran, Irak, Âzerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan bölgelerine hâkim, ilk önce İsfahân daha sonra da Hemedân merkezli Selçukluların yeni bir kolu olarak Irak Selçuklu Devleti kurulmuş oldu. Sultan Sencer; *Sultanu'l-A'zam* yani “en büyük sultan” unvanını kullanacaktı. Mahmûd'a ise *Sultanu'l-Mu'azzam* yani “büyük sultan” unvanı verildi. Kendisine bağlı Irak bölgesinin sultanı ilan edildi. Muharrem 514/Nisan 1120 tarihinde imparatorluğun her yerinde ikisi de “Şehinşah” unvanı ile hutbeler okuttular. Bağdat'da okunan hutbede Sultan Sencer “Adûdu'd-Devle”, Sultan Mahmûd ise “Celâlu'd-Devle” unvanları ile zikredildi.²⁵⁵

Melik Mesûd, Âzerbaycan ve Musul'u yönetmekte olup atabegi Ayaba Çavuş idi. Sultan Mahmûd Irak Selçuklularının başına geçince, bu durum Irak'a hâkim olmak isteyen Dübeys b. Sadaka'nın işine gelmedi ve Ayaba Çavuş'a mektuplar yazarak Melik

²⁵⁴ Sultan Sencer'in annesi ona yeğeni Mahmûd ile barışmasını isteyerek “Gazne ve çevresini, Mâverâüneh'r'i istila ettin, pek çok yere hâkim oldun ve hepsini sahiplerine verdin. Kardeşinin oğlunu da onlardan biri kabul et” demiştir. İbnü'l-Esir, C. X, s. 438-9.

²⁵⁵ İbnü'l-Esir, C. X, s. 439; Sevim, Merçil, s. 206-7; Turan, s. 235; Hasan Akyol, “Irak Selçukluları”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, 2. Baskı, Ed. Refik Turan, Grafiker Yay., Ankara 2014, s. 169-70; Kayhan, s. 45; Abdülkerim Özeydin, “Mahmûd b. Muhammed Tapar”, *DİA*, C. XXVII, s. 371; Zerkaya, s. 20-1. Sultan Mahmûd'un amcası Sultan Sencer ile görüşme şeklini kararlaştırmak üzere toplanmış olan vezîrler ve kumandanlar şu kararları almıştır: Önce prensip olarak kabul edilen nokta Sultan Mahmûd'un hükümdarlık sembolü olan hareketlerden sakınması ve bu suretle hükmü altında bulunduğu Sultan Sencer'e göstermesidir. Bu suretle Sultan Sencer'i karşılamaya çıkınca, Sultan Mahmûd amcasının yedek atına binecektir. Kendisinin saltanat alâmeti olan kırmızı renk yerine Sultan Sencer'in alâmeti olan beyaz-siyah rengi kabul edecektir. Sultan Sencer'in yanında kaldığı müddetçe, Sultan Mahmûd növbet çaldırmayacaktır. Amcasının huzuruna girince yer öpecek, oturmayarak ayakta duracaktır. Kabul merasiminin yapıldığı yerden Sultan Sencer'in çadırına kadar onun atının özensi yanında yaya olarak yürüyecektir. Aynı bir çadırda ikâmet etmeyecek, amcasının çadırının yanında kurulacak bir çadırda, onun evladı ve haremi gibi yaşayacaktır. Görüldüğü Sultan Mahmûd, amcası tarafından yeniden hükümdarlığa tâyin edilmiştir. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 117-8; Irak Selçuklu Devletinin kurulması ve Büyük Selçuklu Devleti ile arasındaki tâbilik-metbûluk münasebetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (II. Cilt, İkinci İmparatorluk Devri)*, 4. Baskı, TTK Yay., Ankara 2011, s. 5-26.

Mesûd'u sultan yapmak amacıyla isyana teşvik etti. Dübeys b. Sadaka ile kardeşi Melik Mesûd arasındaki anlaşmadan haberdar olan Sultan Mahmûd, onlara mektup yazarak bu niyetlerinden vazgeçirmeye çalıştı. Fakat onlar, Sultan Mahmûd'un sözlerine kulak asmadıkları gibi Melik Mesûd adına sultan olarak hutbe okuttular ve beş nevbet çaldırdılar. Bu durum Sultan Mahmûd'un ordusunda kargaşa çıkmasına ve askerlerin dağılmasına sebep oldu. Melik Mesûd ve Ayaba Çavuş fırsattan yararlanmak amacıyla yanında az sayıda asker olduğu haberini alır almaz Sultan Mahmûd'a karşı harekete geçtiler. Bu sırada Sultan Mahmûd 15 bin asker topladı ve iki ordu 15 Rebiulevvel 514/14 Haziran 1120 tarihinde Hemedân'ın batısındaki Esedâbâd yakınlarında karşılaştı. Sultan Mahmûd, ordu kumandanı Aksungur Porsukî'nin iyi yönetimi sayesinde akşama doğru savaşı kazandı. Melik Mesûd'un ileri gelenlerinden ve kumandanlarından pek çok kişi tutsak alındı. Savaş sonrasında kaçan Melik Mesûd yakalanılarak Hemedân'a geri getirildi. Sultan Mahmûd onu affetti ve bir daha isyan çıkarmaması için yanında alıkoydu.²⁵⁶

Sultan Mahmûd metbû olduğu Sultan Sencer'e karşı cephe alarak, onun Hemedân'da bulunan elçilik heyetine kötü muamele etti ve metbûluğunu kabul etmemeye başladı. Daha sonrada Sultan Sencer'e bağlı ileri gelen devlet adamlarını ve komutanlarının birçoğunu tutuklattı. Sultan Mahmûd Âzerbaycan ve Cibâl bölgesinde oğlu Davud'un adına hutbe okuttu. Bu gelişmeler, Sultan Mahmûd'un Sultan Sencer'den bağımsız bir Irak Selçuklu Devleti kurmak olduğu amacında olduğunu göstermektedir.²⁵⁷

Sultan Mahmûd, tehlike olarak gördüğü ve isteklerini yerine getirmeyen Hâlîfe Müsterşîd-Billâh'ın²⁵⁸ yerine başka birini geçirmek amacıyla Bağdat'a hareket etmek için hazırlandığı sırada hastalanarak yirmi yedi yaşındayken 15 Şevval 525/10 Eylül 1131

²⁵⁶ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 446-8; İbn Kesîr, C. XII, s. 350; Ebu'l-Fidâ, C. II, s. 53; İbnü'l-Adîm, s. 118-8; Hüseyinî, s. 67; Bundârî, s. 126; Anonim Selçuknâme, s. 29-30; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s. 79; Azîmî, s. 52; Mîrhând, s. 201; Kayhan, s. 71-2; Sevim, Merçil, s. 232-3; Akyol, s. 170; Murat Öztürk, *Irak Selçuklu Atabegleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2004, s. 44-5; Faruk Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, C. XXIX, s. 349; Özeydin, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", s. 372.

²⁵⁷ Sultan Mahmûd'un, Sultan Sencer'in Hemedân'daki elçilerine "Sultan benim, Sencer kim oluyor" dediği ve kendisine muhalif komutanları tutuklattı ve mallarını müsadere ettirdi. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 168-9; Kayhan, s. 113-4.

²⁵⁸ Künyesi; Ebû Mansûr el-Müsterşîd-Billâh el-Fazl b. Ahmed el-Müstazhîr-Billâh el-Abbâsî'dir. 7 Şâban 486/2 Eylül 1093 tarihinde dünyaya geldi. Babası Hâlîfe Müstazhîr-Billâh, annesi Lübâbe adlı bir câriyedir. Babasının 16 Rebîülâhîr 512/6 Ağustos 1118 tarihinde vefâtı üzerine ona biat edildi. Daha fazla bilgi için bkz. Suyûtî, s. 441-5; Osman G. Özgüdenli, "Müsterşîd-Billâh", *DİA*, C. XXXII, s. 145-7.

Perşembe günü Hemedân'da vefât etti. Sultan Mahmûd geride Davud, Melikşâh, Muhammed ve Çağrışâh adlarında dört erkek çocuk bıraktı.²⁵⁹

3.2. SULTAN DAVUD DÖNEMİ (525-526/1131-1132)

Sultan Mahmûd öldükten sonra yerine halef bıraktığı küçük yaştaki oğlu Davud'u, vezîr Ebulkasım Dergüzinî ve Atabeg Aksungur Ahmedîlî birleşerek Hemedân'da tahta çıkardılar. Sultan Davud tahta oturduktan sonra Cibâl bölgesinde ve Âzerbaycan'da onun adına hutbe okunduysa da diğer bölgelerde hutbe okunmadığı gibi Hemedân ve Cibâl bölgesinin bazı şehirlerinde olaylar çıktı. Ancak bu olaylar uzun sürmedi. Diğer yandan sultanlığının onaylanması için Hâlîfe Müsterşîd-Billâh'a gönderilen elçiler ondan olumsuz yanıt aldılar.²⁶⁰

Sultan Davud'un küçük yaşta tahta geçmesi ve devlet adamlarının elinde oyuncak olması dolayısıyla diğer taht iddialıları onun saltanatına karşı harekete geçmelerine sebep oldu. İlk olarak Gence'de bulunan amcası Melik Mesûd yeğeninin tahta çıkmasına rıza göstermeyerek ordusuyla birlikte Tebrîz'e giderek şehrini işgal etti. İsyanı bastırmak için ordusuyla birlikte Tebrîz'e hareket eden Sultan Davud, burada bulunan amcasıyla 30 Muharrem 526/22 Aralık 1131 tarihine kadar süren mücadeleye girişti. İki taraf da kesin bir netice alamayarak bir anlaşma yapmak suretiyle geri çekilmek zorunda kaldı. Melik Mesûd, başlattığı taht mücadelesini sonlandırmak için etrafında topladığı 10 bin askerle birlikte Hemedân şehrine yürüdü ve hiçbir zorlukla karşılaşmadan şehri ele geçirip tahta oturdu.²⁶¹ Melik Mesûd'un Tebrîz'den çıkarak, etrafından asker toplayarak başkent Hemedân'a hareket etmesi Tebrîz'deki mücadelede onun daha avantajlı çıktığının göstermektedir.

Melik Mesûd, hâkimiyetini tam olarak sağlamak için Hâlîfeye bir elçilik heyeti gönderdi ve adına hutbe okutulması isteğinde bulundu. Hâlîfe Müsterşîd-Billâh, Sultan

²⁵⁹ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 528; Ebu'l-Fidâ, C. II, s. 67; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 131; Gregory Abû'l-Farac, s. 364; İbnü'l-Verdî, s. 86; El-Ömerî, s. 257; Müneccimbaşî, s. 144; Mîrhând, s. 202-3; Akyol, s. 175; Kayhan, s. 114; Sevim, Merçil, s. 241; Özaydın, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", s. 372; İsmail Aka, "Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömüldükleri Yerler II-Irak Selçukluları", *Makaleler 1*, Haz. E. Semih Yalçın-Şarika Gedikli, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 386-7; Murat Tüten, *Büyük Selçuklu, Irak Selçuklu ve Kirman Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömülülükleri Oldukları Yerler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi S.B.E., İzmir 1998, s. 68.

²⁶⁰ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 528; Akyol, s. 175; Sevim, Merçil, s. 242; Kayhan, s. 121; Öztürk, s. 107; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 124.

²⁶¹ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 532; Sevim, Merçil, s. 242; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 176-7; Kayhan, s. 121-2.

Davud'a yaptığı gibi ona da olumsuz cevap vererek, tahta oturacak kişinin metbû Sultan Sencer'in onayını alması gerektiğini belirtti. Zor durumda kalan Melik Mesûd, kendisine destek arayışlarında bulundu ve bu amaçla İmâdeddîn Zengi ile irtibata geçerek ondan yardım istedi. Bu sırada yeni bir taht iddiacısı olarak Hûzistân meliki Selçukşâh'ın ortaya çıkması ve büyük bir orduyla birlikte Hemedân üzerinden Bağdat'a ilerlemesi üzerine Melik Mesûd ve Melik Selçukşâh arasında küçük çaplı bir savaşa neden oldu.²⁶² Bütün bu karışıklıklar devam ederken bu duruma son vermek üzere Sultan Sencer'in batıya doğru hareketinin Bağdat'da duyulması, Melik Mesûd, Melik Selçukşâh ve Hâlîfe Müstersîd-Billâh'ı bir ittifak yapmaya mecbur etti.²⁶³

Sultan Sencer, Melik Mesûd'un Hâlîfe ile anlaşmasını duyunca Rey'den Hemedân'a geldi. Sultan Sencer'in bu hareketini duyan melikler, Hâlîfe ile birlikte amcalarına karşı savaşmak için karar aldılar. Sultan Sencer'in Bağdat'a doğru harekete geçmesi üzerine Hâlîfe ve meliklerde harekete geçti. İleri harekâtını sürdüren Sultan Sencer'e karşı cesareti kırılan Melik Mesûd, amcasıyla savaşı göze alamayarak Âzerbaycan'a geri dönme kararı aldı. Bu durum üzerine Sultan Sencer, Irak'taki bu otoritesizliği sonlandırmak amacıyla Âzerbaycan'a gitmekte olan yeğenine yetiştirdi ve onu savaşmaya ikna etti. Melik Mesûd, Hâlîfeyi beklediği için savunma harbi yapmaya düşünüyordu. Sultan Sencer ise onun karşısına karargâh kurunca savaşmaktan başka bir çare bulamadı. Sonuç olarak Dînever yakınlarında 8 Receb 526/25 Mayıs 1132 tarihinde yapılan savaşı Melik Mesûd'un ordusunun daha az sayıda olması ve komutanlarının karşı tarafa geçmesi üzerine Sultan Sencer galip geldi.²⁶⁴ İki taraftan da ölenlerin sayısının 40 bini bulunduğu savaşın müsebbihi olarak ilan edilen Karaca idam edildi. Savaş alanından kaçan Melik Mesûd ise amcası tarafından affedilerek kendisine Âzerbaycan iktâ edildi. Sultan Sencer

²⁶² Selçukşâh'ın, Hâlîfe Müstersîd-Billâh tarafından çok iyi karşılanması, Melik Mesûd'un canını sıkışmış ve Hâlîfeye tekrardan adına hutbe okunması isteğinde bulunmuştu. Reddedilen Melik Mesûd, ordu hazırlayarak Bağdat üzerine yürüdü. Hâlîfe ve Selçukşâh kuvvetleri ile Melik Mesûd ve Zengi'nin kuvvetleri arasındaki mücadelelerde iki tarafa birbirini üstünlük sağlayamadı. Kayhan, s. 123-4.

²⁶³ İbnü'l-Esir, C. X, s. 532-3; Gregory Abû'l-Farac, s. 364; Sevim, Merçil, s. 242-3; Kayhan, s. 122-5. Yapılan anlaşmaya göre; Irak'ı Hâlîfenin atayacağı bir vekil idare edecek, Mesûd, Irak Selçuklularının başına geçecek, Selçukşâh ise Mesûd'un veliahdı olacaktı. Kayhan, s. 124.

²⁶⁴ Sultan Sencer'in 100 bin kişilik ordusunun sağ kanadında veliaht olarak tâyin ettiği Melik Tuğrul ve Emîr Kamac, sol kanadında ise Harezmsâh Atsız bulunuyordu. Merkezde ise bizzat Sultan Sencer'in kendisi ve fillerle desteklenmiş 20 bin süvârî bulunuyordu. Melik Mesûd'un 30 bin kişilik ordusunda ise sağ kanatta Karaca ve Emîr Kızıl, sol kanatta Barankuş Bazdar, Yusuf Çavuş, merkezde ise kendisi bulunmaktaydı. Kayhan, 126.

Irak Selçuklu Devleti'nin işlerini düzenleyip yeğeni II. Tuğrul'u Hemedân'da tahta çıkardıktan sonra Horâsân'a geri döndü.²⁶⁵

3.3. SULTAN II. TUĞRUL DÖNEMİ (526-529/1132-1134)

Sultan Sencer tarafından Irak Selçuklu tahtına oturtulan Sultan II. Tuğrul'un saltanatına ilk tepki tahtını kaybeden Davud'dan geldi. Amcası Mesûd ile yaptığı mücadeleden sonra çekildiği Âzerbaycan'da amcası Sultan II. Tuğrul'a karşı isyan ederek Âzerbaycan ve Gence yöresinden asker toplamaya başlayan Davud, Ramazan 526/Temmuz-Ağustos 1132 tarihinde ordusuyla Tebrîz'den hareket ederek Hemedân önlerine kadar geldi. Atabegler Barankuş Zerkevî, Aksungur Ahmedîlî ve Karacasâki'nin iki oğlunun kışkırtmaları sonucunda Sultan II. Tuğrul, Davud'un üzerine yürüdü. Davud ile Sultan II. Tuğrul arasında Hemedân civarındaki Vahan köyü yakınlarında yapılan savaşta, yanındaki Türk emîrlerinden bazılarının karşı tarafa geçmesi üzerine Davud mağlup olarak Bağdat'a kaçtı. Ayrıca Davud'un ordusundaki kumandanlarından bir kısmı öldürüldü bir kısmı da ise esir edildi.²⁶⁶

Davud tehlikesinden sonra Melik Mesûd da kardeşi Sultan II. Tuğrul'a karşı ittifak girişimlerinde bulundu. Melik Mesûd, Bağdat'a giderek Davud ve Hâlîfe Müstersîd-Billâh ile birlikte Sultan Tuğrul'a karşı bir ittifak oluşturdu. Ayrıca Melik Mesûd, Hâlîfe tarafından sultan ilan edildi ve adına hutbe okundu. Böylece Irak Selçuklu Devleti'nde aynı anda iki sultan ortaya çıktı. Oluşturulan ittifak gereğince Melik Mesûd ile Davud Âzerbaycan'a hareket edecekler, Hâlîfe ise onları askerî birliklerle destekleyecekti. Âzerbaycan'da pek çok yeri ele geçiren Melik Mesûd, kardeşiyle savaşmak üzere Hemedân'a gitti. Melik Mesûd'un hareketinden haberdar olan Sultan II. Tuğrul, ordusuyla onu Hemedân dışında karşıladı. 18 Recep 527/25 Mayıs 1133 tarihinde yapılan

²⁶⁵ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 533-4; Hüseyinî, s. 70-1; Bundârî, s. 149-50; Gregory Abû'l-Farac, s. 365; Münecimbaşı, s. 118-9; Kayhan, s. 125-7; Sevim, Merçil, s. 243; Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", s. 350; Faruk Sümer, "Tuğrul I", *DİA*, C. XLI, s. 341; Mehmet Altay Köymen, "Tuğrul I", *İA*, C. XII, s. 16.

²⁶⁶ Bundârî, s. 151; Hüseyinî, s. 71; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 57; Münecimbaşı, s. 147; Akyol, s. 176; Kayhan, s. 133; Sevim, Merçil, s. 244; Alptekin, s. 306; Ergin Ayan, "Merâgâ Atabegi Aksungur (I.) El-Ahmedîlî", *History Studies*, C. I, S. I, 2009, s. 171; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 206-7; Sümer, "Tuğrul I", s. 341; Köymen, "Tuğrul I", s. 16. Sultan I. Tuğrul'un sağında Porsuk solunda ise Kızıl vardı, ordunun önünde ise Emîr Karasungur yer almıştı. Davud ise sağ cenaha Barankuş'a yerleştirmişti, fakat o savaşmadı. Bunu gören Türkmenler onun çadırını, sürülerini ve eşyalarını yağma ettiler. Davud'un askerleri arasında karışıklık çıktı. Atabegi Aksungur Ahmedîlî bunu görünce o da geri dönüp kaçtı. Halk da onların peşinden kaçınca Sultan III. Tuğrul, Barankuş ve bir grup emîri esir aldı. İbnü'l-Esîr, C. X, s. 537.

savaşta Sultan II. Tuğrul, mağlup olarak Sultan Sencer'in hâkimiyet sahası Rey şehrine çekildi. Melik Mesûd, zaferden sonra Hemedân şehrini ele geçirdi.²⁶⁷

Bu savaştan sonra Davud'un atabeği Aksungur Ahmedîlî, 527/1133 yılında Hemedân yakınlarındaki Karategin Çayırı'nda Bâtîniler tarafından öldürüldü. Onu, Hemedân'da nüfuzu çok ağır olduğu için daha rahat hareket edebilmek adına Bâtîniler ile anlaşarak Sultan Mesûd'un öldürttüğü de söylenir.²⁶⁸

Sultan II. Tuğrul aldığı yenilgiden sonra tekrar tahta oturmak için asker toplamaya başladı. Melik Mesûd ise yeğeni Davud'un isyan ettiği haberini almış ve ona karşı harekete geçmişti. Bu fırsattan yararlanmak isteyen Sultan II. Tuğrul, Hemedân²⁶⁹ şehrini ele geçirdi ve Melik Mesûd ile savaşmak üzere harekete geçti. Ramazan 528/Temmuz 1134 tarihinde Kazvîn yakınlarında yapılan savaşta Melik Mesûd mağlup olarak Bağdat'a çekildi. İki tarafta bu taht kavgasını bitirmek için hazırlıklara tekrardan başladı. Melik Mesûd, Hâlîfe Müsterşîd-Billâh ile birlikte ordu hazırlamaya başladı. Öyle ki Hâlîfe, Melik Mesûd'u kardeşi Sultan II. Tuğrul ile savaşmak ve şehirleri elinden almak için Hemedân'a gitmeye teşvik ediyor, ona askerle ve parayla hatta bizzat kendisi yardımda bulunacağını vâdediyordu. Sultan II. Tuğrul ise Hemedân'da ordu toplamaya başladı. Ancak Sultan II. Tuğrul yirmi altı yaşında iken 3 Muharrem 529/24 Ekim 1134 tarihinde hastalanarak Hemedân şehrinde Alâüd-devle'nin sarayında öldü.²⁷⁰ Sultan II. Tuğrul, kendisinin inşâ ettirdiği Medrese-i Tuğruliye'de bulunan türbesine gömüldü.²⁷¹

²⁶⁷ Hüseyinî savaşın tarihini 8 Recep 527/15 Mayıs 1133 yerini ise Rey olarak belirtmiştir. Hüseyinî, s. 73; Ahmed b. Mahmud'da Hüseyinî ile aynı tarihi vermektedir; İbnü'l-Kalânîsî, s. 238; Ahmed b. Mahmud, C.II, s. 58-9; Müneccimbaşı, s. 148; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 541; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 59; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 212-3; Akyol, s. 176; Sevim, Merçil, s. 245; Kayhan, s. 133-5; Öztürk, s. 110-1; Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", s. 350; Sümer, "Tuğrul I", s. 341; Köymen, "Tuğrul I", s. 17; Özaydın, "Sencer", s. 509; Ayan, s. 175.

²⁶⁸ Bundârî, s. 158; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 59; Müneccimbaşı, s. 148; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 215; Ayan, s. 175; Alptekin, *D.G.B.İ.T.*, C.7, s. 307; Kayhan, s. 135; Faruk Sümer, "Aksungur Ahmedîlî", *DİA*, C. II, s. 296; Öztürk, s. 111. İbnü'l-Esîr, eserinde Aksungur Ahmedîlî'nin Sultan Mesûd'un emri ile öldürülebileceği rivayetini de yazmıştır. İbnü'l-Esîr, C. X, s. 514.

²⁶⁹ Sultan Mahmûd'un ölümüne müteakip ortaya çıkan taht kavgalarında stratejik açıdan Hemedân şehrinin önemi arttığı gibi, bir süre sonra da ilk defa Tuğrul zamanında olmak üzere, Irak Selçuklu devletinin merkezi İsfahân'dan Hemedân'a nakledildi. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, s. 466.

²⁷⁰ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 28; İbn Kesîr, C. XII, s. 387; Reşîdî'd-dîn Fazlullâh, s. 134; Râvendî, s. 201; Bundârî, s. 160; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 81; Hüseyinî, s. 73; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 60; Müneccimbaşı, s. 149; Şebankâreî, s. 154; Mîrhând, s. 204; Deniz, s. 214-5; Akyol, s. 177; Sevim, Merçil, s. 246-7; Kayhan, s. 136-7; Sümer, "Tuğrul I", s. 342; Köymen, "Tuğrul I", s. 18; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 125.

²⁷¹ Mustafa Kıraç, *Kâmûsü'l-A'lâm'daki Selçuklularla İlgili Maddelerin Günümüz Türkçesine Dönüşümü (Son Üç Cilt)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi E.B.E., Konya 2010, s. 59;

Sultan Mahmûd'un ölümünden sonra çıkan taht kavgaları Hemedân şehrinin stratejik önemini daha da arttırmıştır. II. Tuğrul zamanında devletin başkenti Sultan Hemedân'a nakledilmiştir.²⁷²

3.4. SULTAN MESÛD DÖNEMİ (529-547/1134-1152)

Sultan Tuğrul'un ölümü üzerine emîrlerin bazıları Melik Mesûd'a, bazıları ise Davud'a haber gönderip tahta çıkmaları için Hemedân'a gelmelerini istediler. Bağdat'da bulunan Melik Mesûd, kardeşi Tuğrul'un ölüm haberini alınca, tahtı Tebrîz'de bulunan Davud'a kaptırmamak için vakit kaybetmeden Hemedân'a geldi ve Muharrem 529/Kasım 1134 tarihinde Irak Selçuklu tahtına oturdu. Ayrıca yeğeni Davud'u veliaht tâyin edip kızı Gevher Hâtûn ile evlendirdi ve ona Âzerbaycan, Errân ve Ermeniye bölgelerini iktâ etti.²⁷³

Sultan Mesûd tahta geçtikten sonra bazı Selçuklu emîrleri kendisine itaatten vazgeçip Hâlîfe Müsterşîd-Billâh ile birlikte Sultan Mesûd'a karşı ittifak kurdular. Hâlîfe, Bağdat'ta Sultan Mesûd adına okunan hutbeye son verdi ve Sultan Mesûd ile savaş hazırlıklarına başladı. Öte yandan Hemedân'da bulunan Sultan Mesûd'un yanında ise az sayıda asker ve 1500 atlı vardı. Ayrıca çevresindeki şehirlerin hâkimleri de Hâlîfeye mektup gönderip itaatlerini bildirmişlerdi. Ancak Hâlîfenin Bağdat'tan Hemedân'a doğru yürürken vakit kaybetmesi Sultan Mesûd'un işine yaramış ve şehir hâkimlerinin birkaçıyla barışmıştı. İki tarafın kuvvetleri 10 Ramazan 529/24 Haziran 1135 tarihinde Hemedân civarında bulunan Behistûn dağı yakınındaki Dây Merk denilen yerde karşılaştılar. Savaşın başlamasıyla birlikte Hâlîfenin ordusundaki bütün Türk komutanları ve askerleri Sultan Mesûd'un tarafına geçtiler. Savaş sırasında Hâlîfe Müsterşîd-Billâh başta olmak üzere vezîri, devlet erkânı ve emîrlerinin büyük bir kısmı esir alındı. Sultan Mesûd, savaştan sonra Hemedân'a döndü. Alınan bütün esirler Hemedân yakınlarındaki

Özkuzugüdenli, s. 302-3; Aka, *Makaleler I*, s. 388; Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", s. 350; Tüten, s. 76.

²⁷² Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, s. 466.

²⁷³ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 134; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s. 82; Râvendî, s. 217; İbnü'l-Verdî, s. 88-9; Şebankâreî, s. 154; Mîrhând, s. 205; Özkuzugüdenli, s. 307-8; Kırâç, s. 123; Deniz, s. 215; Özkuzugüdenli, s. 304; Akyol, s. 177; Sevim, Merçil, s. 248; Zaporozhets, s. 184; Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", s. 350; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 125.

kaleye hapsedildi. Hâlifenin savaşı kaybeden askerleri ise perişan bir halde Bağdat'a geri döndü. Esir alınan Hâlife Müsterşîd-Billâh Bâtînîler tarafından öldürüldü.²⁷⁴

Hâlife Müsterşîd-Billâh'ın Bâtînîler tarafından öldürülmesinden sonra Hâlifelik makamına geçen Râşid-Billâh'ın,²⁷⁵ Sultan Mesûd ile arasının açılmasında sonra başlayan mücadelede Hâlifelik makamından indirilerek adı hutbelerden çıkartıldı. Yerine ise Hâlife Müstazhîr-Billâh'ın oğlu Ebû Abdullah Muhammed, Muktefî-Liemrillâh²⁷⁶ adıyla 18 Zilkade 530/18 Ağustos 1136 tarihinde Hâlife ilân edildi. Sultan Mesûd'un Bağdat'tan hâlifelik işlerini hallettikten sonra Hemedân'a dönüşünde Fars vâlisi Mengüpars'ın isyan hazırlığında olduğunu öğrendi. Mengüpars, Sultan Mesûd'un hükümdarlığını tanımadı ve onun yerine Davud'u geçirmek için eski Hâlife Râşid-Billâh'ın da dahil olduğu bir ittifak kurdu. Bu ittifaktan haber alan Sultan Mesûd onların üzerine yürüdü ve Şaban 532/Nisan Mayıs 1138 tarihinde Hemedân yöresindeki Gürşenbe'de gerçekleşen savaşta Mengüpars mağlup oldu ve esir alınarak öldürüldü. Bunu duyan Hûzistân nâibi Emîr Bozaba, Mengüpars'nın intikamını almak için yağmaya dalmış olan Sultan Mesûd'un ordusuna baskın düzenleyerek emîrlerinden birçoğunu öldürdü. Sultan Mesûd, Emîr Karasungur ve diğer beyler Âzerbaycan'a çekilmek zorunda

²⁷⁴ İbnü'l-Esrî, C. XI, s. 32-4; Râvendî, s. 218; Bundârî, s. 163-4; Ebu'l-Fidâ, II, s. 73; İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*, Çev. Ahmet Savran, Fen Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum 1992, s. 51; Celâleddîn Suyûtî, s. 441-2; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 268-9; Kayhan, s. 144-8; Sevim, Merçil, s. 249; Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", s. 350; Zaporozhets, s. 184; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 127; Hâlifeyi yanına alarak Hemedân'a hareket eden Sultan Mesûd, âniden güzergâh değiştirip Âzerbaycan tarafına döndü. Hâlifeyle yüklü bir savaş tazminatı ödemesi ve bir daha ordu kurmaması şartlarıyla anlaşmaya vardığı bir sırada Sultan Sencer'den bir elçilik heyeti geldi. Sultan Sencer, Sultan Mesûd'a gönderdiği mektupta Hâlife Müsterşîd-Billâh'i hemen serbest bırakarak Bağdat'a göndermesini emrediyordu. Hâlifenin Bağdat'a dönmesi için hazırlıklara başlandığı esnada Sultan Sencer'den ikinci bir elçilik heyeti geldi. Sultan Mesûd, başında tanınmış Selçuklu emîrlerinden Kuran Han Barankuş'un bulunduğu elçilik heyetini karşılamaya çıktığı sırada Hâlife Müsterşîd-Billâh, elçilik heyeti içerisine sızan bir grup Bâtînî tarafından düzenlenen bir suikast neticesinde Hemedân şehri yakınlarında 17 Zilkade 529/29 Ağustos 1135 tarihinde öldürüldü. Özgüdenli, "Müsterşîd-Billâh", s. 146.

²⁷⁵ Künyesi; Ebû Ca'fer er-Râşid-Billâh el-Mansûr b. el-Fazl el-Müsterşîd-Billâh el-Abbâsî'dir. 501/1107 senesinde doğdu. Babası Müsterşîd-Billâh, annesi Huşf adlı bir câriyedir. Babasının öldürüldüğü haberi Bağdat'a ulaşınca Râşid-Billâh lakabıyla 27 Zilkade 529/8 Eylül 1135 tarihinde hilâfet makamına geçti. Daha fazla bilgi için bkz. Suyûtî, s. 445-6; Abdülkerim Özeydın, "Râşid-Billâh", *DİA*, C. XXXIV, s. 465-6.

²⁷⁶ Künyesi; Ebû Abdillâh el-Muktefî-Liemrillâh Muhammed (Hüseyn) b. Ahmed el-Müstazhîr-Billâh b. el-Muktedî-Biemrillâh Abdillâh el-Abbâsî'dir. 12 Rebûlâhîr 489/9 Nisan 1096 tarihinde doğdu. Babası Hâlife Müstazhîr-Billâh'tır. Amcasının oğlunun hâlifelikten indirilmesinden sonra kırk yaşındayken hâlifelik makamına oturmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. Suyûtî, s. 446-451; Abdülkerim Özeydın, "Muktefî-Liemrillâh", *DİA*, C. XXXI, s. 145-6.

kaldılar. Emîr Bozaba, Davud ve eski Hâlife Râşid-Billâh Hemedân'da toplandırlarsa da sonuç alamayıp dağıldılar.²⁷⁷

Sultan Mesûd, amcası Sultan Sencer'in son zamanlarda devlet yönetiminde yaşadığı sıkıntılar sebebiyle onun hazine nazırlığı görevini yürüten Kemâleddîn Muhammed b. Hâzin'i kendine vezîr olarak atadı. Göreve başlayan vezîr kısa bir sürede devlet yönetiminde ve mâlîyesinde oldukça başarılar gösterdi. Ayrıca devlet için sürekli sıkıntı çıkartan emîrlerin nüfûzlarını kırmayı başardı. Nüfûzları sarsılan bu emîrler, Âzerbaycan hâkimi Emîr Karasungur ile vezîrin arasını açarak eski güçlerini yeniden kazanmak yoluna gittiler. Vezîr Kemâleddîn, Emîr Karasungur'u bertaraf etmek için Sultan Mesûd'u ikna ederek, Fars hâkimi Bozaba'yı yardıma çağırdı. Bu durumu haber alan Emîr Karasungur, Melik Selçukşâh ile Davud'u kendi tarafına çekerek, 10 bin kişilik bir ordu ile Sultan Mesûd'u tahtan indirmek için Hemedân'a doğru hareket etti. Emîr Karasungur, Hemedân'a geldiği zaman Sultan Mesûd'a haber göndererek vezîrin kendisine teslimi istedi. Aksi taktirde şehre saldıracaklarını bildirdi. Sultan Mesûd emîrlerden çoğunun kendisi ile beraber olmadığını anlayınca bu baskıya boyun eğmek zorunda kaldı. Nihayetinde Şevval 533/Haziran 1139 tarihinde vezîri Kemâleddîn'in öldürülmesine göz yumdu ve onun başını Emîr Karasungur'a yolladı.²⁷⁸

Sultan Mesûd'a karşı başka bir tehlikede Emîr Bozaba'dan geldi. Fars hâkimi olan Emîr Bozaba, Rey vâlisi Emîr Abbas ile ittifak kurarak, sultanın kardeşi Melik Süleyman Şâh ve yeğeni Muhammed ile birlikte Sultan Mesûd'u tahtan indirmek için Hemedân'a doğru hareket ettiler. Bu duruma hazırlıksız yakalanan Sultan Mesûd, kışı geçirmek ve gerekli hazırlıkları yapmak için 20 Receb 540/6 Ocak 1146 tarihinde Bağdat'a gitti. Sultanın ayrılması ile birlikte Hemedân'ı ele geçiren Emîr Bozaba, Süleyman Şâh ve Muhammed'in adlarına hutbe okuttu. Baharın gelmesiyle birlikte harekete geçen Sultan Mesûd, Emîr Bozaba üzerine yürüdü ve onu Fars'a geri dönmek zorunda bıraktı. Ancak Emîr Bozaba tekrardan asker toplayıp, Sultan Mahmûd'un oğulları Muhammed ve Melikşâh'ı yanına alarak Hemedân üzerine harekete geçti. Yanında 3 bin kişilik bir kuvvetle oldukça hızlı hareket ederek Hemedân'a ulaşan Sultan Mesûd, yardım gelmesi

²⁷⁷ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 62; Bundârî, s. 169-70; Hüseyinî, s. 76-7; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 304; Sümer, "Mesûd b. Muhammed Tapar", s. 350-1; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, s. 19; Kayhan, s. 168-70.

²⁷⁸ Sevim, Merçil, s. 254; Merçil, *Selçuklular (Makaleler)*, s. 55; Akyol, s. 179; Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", s. 351; Kayhan, s. 170.

için zaman kazanmak amacıyla Emîr Bozaba'ya barış teklifinde bulundu. Emîr Bozaba barış teklifini reddetti ve yavaş bir şekilde hareket ettiği için Sultan Mesûd'un yardım olarak güçlenmesine neden oldu. Nihai olarak iki ordu 542/1147 senesinde Hemedân'dan bir konak²⁷⁹ uzaklıktaki Karategin (Merc-i Karatekin) çayırında karşılaştılar. Emîr Bozaba, 5 bin atlısı ile sultanın sağ ve sol kanatlarını çökerttiyse de 10 bin kişilik ordusu bir an dağılma tehlikesi geçiren Sultan Mesûd, bizzat kendi merkezde savaşarak Emîr Bozaba'nın merkez kuvvetlerini çökertti. Savaş sırasında atının başına bir ok isabet etmesi sonucu yakalanan Bozaba'nın başsız kalan ordusu dağıldı. Esir alınan Bozaba'nın başı kesildi.²⁸⁰ Böylece Sultan Mesûd için büyük bir tehlike daha ortadan kalkmış ve emîrlerin baskıları da giderilmiş oldu.

Sultan Mesûd, sultanlığı dönemindeki mücadelelere rağmen uzun yıllar tahtını muhafaza edebildi. Merkezi Hemedân'a naklederek orada Eski Köşk'den başka inşa ettiği Yeni Köşk'e (Köşk ül-Cedîd) yerleşti ve şehri imar etti.²⁸¹ Sultan Mesûd, Rey'den Âzerbaycan'a, Haleb ve Erzurum'a kadar olan gölgelerde egemenliği kabul ettirmiş, ayrıca Abbâsî Hâlifesini de kontrol altına almıştı. Fakat o kudretinin zirvesine ulaştığı bir sırada şiddetli bir hummaya yakalandı. Bir hafta hasta yattıktan sonra kurtulamayarak 1 Receb 547/2 Ekim 1152 tarihinde Hemedân'da meydanın ortasında yaptırmış olduğu Yeni Köşk'te öldü. Cenazesi Hemedân'da Serberze mahallesindeki Candar Cemâleddîn İkbâl'in yaptırmış olduğu medresede defnedildi.²⁸²

3.5. SULTAN II. MELİKŞÂH DÖNEMİ (547-548/1152-1153)

Sultan Mesûd vefât etmeden önce kendi erkek çocuğu olmadığı için kardeşi Mahmûd'un oğlu Melikşâh'ı veliaht tâyin etmişti. Tahta kimin geçeceği konusunda

²⁷⁹ Bir konaklama yerinden diğerine kadar olan mesafe 1 konaktır.

²⁸⁰ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 111; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 144-5; Hüseyinî, s. 83; Râvendî, s. 232-3; Bundârî, s. 199-200; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 86-7; Münecimbaşı, s. 171-2; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 72-3; Mîrhând, s. 219; Kayhan, s. 173-7; Sevim, Merçil, s. 257-9; Akyol, s. 181; Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", s. 351; Öztürk, s. 155.

²⁸¹ Turan, s. 249.

²⁸² İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 141-2; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 147; Hüseyinî, s. 85; Râvendî, s. 237; Bundârî, s. 207; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 88; İbnü'l-Verdî, s. 95; El-Ömerî, s. 274; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 75; Şebankâreî, s. 156; Mîrhând, s. 221; Özkuzugüdenli, s. 310; Kırâç, s. 123; Deniz, s. 216; Kayhan, s. 188-9; Sevim, Merçil, s. 261; Aka, "Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömüldükleri Yerler II - Irak Selçukluları", s. 389-90; Akyol, s. 182; Tüten, s. 81-2; Alptekin, s. 315. İbnü'l-Ezrak, eserinde Sultan Mesûd'un Cemâziyelevvel 547/Eylül-Ekim 1152 senesinde hastalanıp, yine Cemâziyelahir ayının 11'inde Hemedân'da vefât ettiğini ve cenazesinin de İsfahân'a götürüldüğünü yazmıştır. İbnü'l-Ezrak, s. 13.

emîrler arasında çıkan tartışmalarda emîrlerden bazıları Sultan Mesûd'un yeğenleri olan Melikşâh'ı, bazıları ise Muhammed Şâh'ın destekliyordular. Hûzistân'da bulunan bu emîrlerden Melikşâh'ın İsfahân'ı, Muhammed Şâh'ın da Hemedân'ı almak istiyordu. Başta Hasbeg Belengerî olmak üzere emîrler, sultan olarak Melikşâh'ı tahta oturtup adına hutbe okuttular. Hâlîfe tarafından kendisine “*Mugîsü'dîn Melikşâh Yemînu Emîri'l-mü'minîn*” lâkabı verildi. Ancak bütün devlet yönetimi Hasbeg Belengerî tarafından yapıyordu. Sultan II. Melikşâh ise devlet işlerinden çok eğlence ve içki içmekle meşgul oluyordu.²⁸³ Bu istikrarsız ortamdan faydalanmak isteyen Hâlîfe Muktefi-Liemrillâh'da Irak Selçuklu Devletini tamamen yıkmak için birtakım girişimlerde bulundu. Bağdat'ta Selçuklu sultan ve beylerinin konaklarına el koydurdu. Ayrıca Vâsıt, Hille ve Kûfe'deki Selçuklu vâlilerini uzaklaştırarak buraları kendi idaresine aldı.²⁸⁴

Devletin durumunun gittikçe kötü bir hal aldığı görülen Hasbeg Belengerî, bazı emîrlerinde onayını alıp Sultan II. Melikşâh'ı Hemedân'daki bir köşkte konuk ederek ona ziyafet verdi. Hasbeg Belengerî 30 Aralık 1152/28 Ocak 1153 tarihinde ziyafet sırasında tahta çıkardığı Sultan II. Melikşâh'ı yakalayıp Hemedân burçlarından birini hapsedti ve Hûzistân'da bulunan Melik Muhammed Şâh'a haber göndererek tahta oturması için onu Hemedân'a davet etti.²⁸⁵

3.6. SULTAN MUHAMMED ŞÂH DÖNEMİ (548-554/1153-1159)

Kaynakların belirttiğine göre Melik Muhammed Şâh'ı, Hemedân'a tahta oturması için çağıran Hasbeg Belengerî'nin asıl amacı, zamanı geldiğinde Melik Muhammed Şâh'ı yakalatarak, hapse attırmak ve tek başına tahta geçmektir. Ancak Hasbeg Belengerî'nin Melik Muhammed Şâh'ın yanına yolladığı elçiler onun bütün amaçlarını melike anlatmışlardı. Bunun üzerine Melik Muhammed Şâh gelen elçi heyeti ile anlaşarak onları hiçbir şey olmamış gibi Hasbeg Belengerî'nin yanına geri gönderdi ve kendisi de Hemedân'a hareket etti. Hasbeg Belengerî ve diğer emîrler onu Karategin Çayırı'nda karşıladılar ve hep birlikte eğlence düzenlediler. Her şeyden habersizmiş gibi davranan Melik Muhammed Şâh, Hasbeg Belengerî'ye yakınlıklar göstererek onun güvenini

²⁸³ Bundârî bu durumu şöyle anlatmıştır: “*Melikşâh çığıltılı raksa dalmak, saz ve çalgı ile uğraşarak haysiyetini ayak altına almak ile meşguldü.*” Bundârî, s. 207.

²⁸⁴ Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 88; Hüseyinî, s. 89; Kayhan, s. 197-200; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2007, s. 41; Sevim, Merçil, s. 265.

²⁸⁵ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 148; Râvendî, s. 245; Mîrhând, s. 222; Sevim, Merçil, s. 262; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 42; Deniz, s. 223; Taşkiran, s. 138-9.

kazandı. Ertesi gün Hasbeg Belengerî, Sultan Mesûd'un Hemedân'da yaptırmış olduğu Mesûdî Köşkünde kabul töreni yapıldı ve Melik Muhammed, 17 Muharrem 548/14 Nisan 1153 tarihinde Irak Selçuklu Devleti'nin tahtına oturdu. Merasim töreninden sonra Sultan Muhammed Şâh, Hasbeg Belengerî ve yanındaki emîrlerin boyunlarını vurdurarak cezalandırdı.²⁸⁶ Hasbeg Belengerî'nin öldürüldüğü haber duyulunca onun askerleri saraya karşı saldırıya geçtiler. Onları durdurabilmek için Hasbeg Belengerî'nin ve emîrlerin kesik başları sarayın çatısından askerlerin üzerine atıldı. Bunun üzerine korkan askerler dağıldı ve Sultan Muhammed Şâh, saltanatının başlangıcındaki bu isyan hareketini daha büyümeden önledi.²⁸⁷

Sultan Muhammed Şâh, Hasbeg Belengerî tehlikesini atlattıktan sonra başka bir tehlikede, Sultan II. Melikşâh'ın tahta çıktığı sırada kardeşi Mesûd tarafından yedi yıldır Hemedân ile İsfahân arasında bulunan Ferrezîn Kalesinde hapsedilmiş olan Melik Süleyman Şâh'ın kale muhafızları tarafından serbest bırakılmasıyla ortaya çıktı. Melik Süleyman Şâh ilk iş olarak Âzerbaycan'a giderek Atabeg İldeniz, Muzafferreddîn Alp Argun, Merâga hâkimi Nusretüddîn Arslanapa Hasbey, Alpkuş Hûnkar, Fahreddîn Zengi ve karısının kardeşleri Hârezmşâh Yinaltekin ve Yusuf gibi emîrlerle bir ittifak oluşturdu. Melik Süleyman Şâh topladığı büyük bir ordu ile birlikte Hemedân üzerine hareket etti. Hasbeg Belengerî'nin öldürülmesinden dolayı etrafındaki emîrleri kaybeden Sultan Muhammed Şâh, az sayıdaki ordusuyla²⁸⁸ birlikte bu isyanı bastıramayacağını anladı ve beraberindeki Candar Hasan, Câmedâr Reşîd, Girdbâzü, Emîr-i Bâr Yemineddîn ile birlikte Hemedân'dan ayrılarak İsfahân'a, oradan da Hûzistân'a çekildi. Melik Süleyman

²⁸⁶ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 141-3; Bundârî, s. 209-10; Râvendî, s. 249-50; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 91; İbnü'l-Ezrak, s. 94; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 83; Münecimbaşı, s. 176-7; Özkuzugüdenli, s. 313; Kayhan, s. 205; Sevim, Merçil, s. 263; Ayan, *Oğuz İsyani*, s. 42; Adnan Çevik, *Sultan Muhammed, Sultan Süleymanşâh, Sultan Arslanşâh Devrinde Irak Selçukluları Tarihi (548-572/1153-1176)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 1995, s. 16-8. Muhammed Şâh Hemedân'da tahta oturduktan sonra ona hükümdarlık alâmetleri, mallar, çadırlar, Arabî atlar, eşya ve elbiseler taktim edildi. Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK Yay., Ankara 2007, s. 211.

²⁸⁷ Bundârî, s. 210; İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 143-4; Râvendî, s. 250

²⁸⁸ Sultan Muhammed Şâh'ın seçkin askerleri dağıldığından dolayı ordusunun sayısı çok az idi. Ordunun düzenli ve disiplinli olması gerekirken, onlar düzensizliğe başladılar. Sultan onları yatıştırmak ve teskin etmek amacıyla onlara külâhla altın ve çuvalla elbise bağışlıyordu. Onlar ise dağıtılanları alıp kaçıyorlardı. Özkuzugüdenli, s. 314.

Şâh ise 16 Cemazeyilevvel 548/9 Ağustos 1153 günü tarihinde Hemedân'a girerek tahta oturdu.²⁸⁹

Melik Süleyman Şâh içki ve eğlenceye olan düşkünlüğü sebebiyle devlet işlerini Hârezmlî eşine ve vezîrlere bırakmıştı. Bu durum emîrlerin aralarının açılmasına sebep oldu ve ilk olarak Atabeg İldeniz askerleriyle birlikte Âzerbaycan'a geri döndü. Diğer emîrlerde aynı şekilde birbirlerine düştüler ve Hemedân'ı terk ettiler. Son olarak da Süleyman Şâh Hemedân'ı terketti. Hûzistân'da bulunan Sultan Muhammed Şâh, bu fırsattan istifade ederek 548/1153 yılında Hemedân'a geldi ve tekrar tahta oturdu. Devlet işlerini yeniden düzene koyan Sultan Muhammed Şâh vezîrliğe Şemseddîn Ebû'n-Necib'i getirirken emîr-i hacibliğe Cemâleddîn İlkafşut'u getirdi ve sultan Hemedân civarında kendisine bir köşk ve ordugâh yaptırdı.²⁹⁰

Sultan Muhammed Şâh, saltanatını tastik ettirmek amacıyla Hâlîfe Muktefi-Liemrillâh'a bir elçi göndererek adına hutbe okutulmasını istedi. Ancak Hâlîfe Muktefi-Liemrillâh sultanın bu istediğini geri çevirdi. Bu durum üzerine Sultan Muhammed Şâh adına Bağdat'da hutbe okumayan ve her fırsatta rakiplerine destek veren Hâlîfe Muktefi-Liemrillâh'a karşı harekete geçmek için Hemedân'da hazırlıklara başladı ve Büyük bir orduyla birlikte Zilhicce 551/Ocak-Şubat 1157 tarihinde Bağdat üzerine harekete geçti.²⁹¹ İki taraf arasında gerek karada, gerekse nehir üzerinde şiddetli çarpışmalar oldu. Kuşatma devam ederken Bağdat'da yiyecek ve içecek ile hayvan yemi sıkıntısı başladı. Bu arada Hâlîfeye yakın adamlardan birisi Âzerbaycan'a giderek Atabeg İldeniz'e durumu anlattı ve ondan yardım talep etti. Eğer Hemedân muhasara edilirse Sultan Muhammed Şâh'ın Bağdat muhasarasından vazgeçebileceğini söyledi. Atabeg İldeniz yardım etmeyi kabul etti ve Melikşâh'ın yeğeni Arslanşâh ile birlikte büyük bir orduyla Hemedân şehrini girdiler. Sultan Muhammed Şâh Hemedân şehrinin işgal edildiğini, asker ailelerinin hapsedildiği ve mallarının yağmalandığını haber alması üzerine Bağdat kuşatmasını yarıda kesip 24 Rebülevvel 552/6 Mayıs 1157 tarihinde Hemedân'a yürüdü. Sultanın Hemedân'a geldiği haberini alan Atabeg İldeniz ve Melikşâh savaşı göze alamayarak

²⁸⁹ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 153; Râvendî, s. 251-2; Özkuzugüdenli, s. 314-5; Kayhan, s. 207-8; Sevim, Merçil, s. 264; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 44-5; Akyol, s. 183; Çevik, s. 21; Muhammet Yerebakan, *Azerbaycan Atabegliği (İldenizoğulları)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars Üniversitesi S.B.E., Kars 2013, s. 22.

²⁹⁰ Râvendî, s. 254; Kayhan, s. 208-9; Sevim, Merçil, s. 264-6; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 45; Çevik, s. 22-3.

²⁹¹ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 181; Bundârî, s. 214; Çevik, s. 35-6.

Hemedân'ı terk ettiler ve Sultan Muhammed Şâh Hemedân'da tekrardan hâkimiyetini sağladı.²⁹²

Sultan Muhammed Şâh bundan sonraki hayatını daha sakin geçirdi. Kirmân Selçuklularının hükümdarı Tuğrulşâh'ın kızı Hâtûn-i Kirmânî ile evlendi. Bu evliliğin şerefine Hemedân'da uzun süren eğlenceler tertipledi. Ayrıca Hemedân kapısında kendisine, emîr ve askerlerine mahsus olmak üzere bir mahalle, saraylar ve köşkler inşa etti.²⁹³ Sultan Muhammed Şâh, verem hastalığıyla bir süre mücadele ettikten sonra 30 Zilkade 554/13 Aralık 1159 tarihinde yedi yıllık hükümdarlıktan sonra, otuz bir yaşında iken Hemedân Kapısı'nda vefât etti ve Sultan II. Tuğrul'un yaptırmış olduğu Medrese-i Tuğruliye'ye gömüldü.²⁹⁴

3.7. SULTAN SÜLEYMAN ŞÂH DÖNEMİ (554-556/1159-1161)

Sultan Muhammed Şâh'ın ölümü üzerine Selçuklu emîrleri, tahta kimin geçeceği konusunda anlaşmazlığa düştüler. Emîrlerin bir kısmı Sultan Mahmûd'un oğlu Melikşâh'ı, bir kısmı Sultan Tuğrul'un oğlu Arslanşâh'ı, büyük bir kısmı da Muhammed Tapar'ın oğlu Süleyman Şâh'ı destekliyorlardı. Melik Melikşâh'ın zehirlenerek öldürülmesinden sonra Melik Süleyman Şâh hapis bulunduğu Musul şehrinden çıkartılarak Hemedân'a getirildi ve 12 Rebiulevvel 555/22 Mart 1160 tarihinde tahta oturttu.²⁹⁵

Sultan Süleyman Şâh, devlet işlerini emîrlerinden Şerefeddîn Girdbâzû'ya yaptırıyordu. Ayrıca eskiden olduğu gibi yine içkiye ve eğlenceye düşkünlüğü, devlet yönetimindeki ilgisizliği sebebiyle zamanla onu tahta çıkartan beylerin desteğini

²⁹² İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 183; İbn Kesîr, C. XII, s. 427; Gregory Abû'l-Farac, s. 397; Râvendî, s. 259; Bundârî, s. 255; İbnü'l-Verdî, s. 98; Müneccimbaşı, s. 181; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 94; Sümer, *Oğuzlar*, s. 261; Sevim, Merçil, s. 269-70; Kayhan, s. 216-21; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 49; Çevik, s. 39-41; Yerebakan, s. 24.

²⁹³ Özkuzugüdenli, s. 318; Turan, s. 250. Hemedân'da bulunan sultan hasta olduğu için hâtûnu bir mehaffe içerisinde karşıladı. Hastalığından dolayı ona sahip olmağa kudreti bulunmadığı halde yine de yanında alıkoydu.. Gerdeğe bile girmeden hâtûn beş ay padişahın nikâhında kalmıştı. Ergin Ayan, "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. X, S. 1, Sakarya 2008, s. 158.

²⁹⁴ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 208; İbn Kesîr, C. XII, s. 437; Hüseyinî, s. 100; İbnü'l-Verdî, s. 100; El-Ömerî, s. 283; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 99; Kırâç, s. 114; Aka, "Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömüldükleri Yerler II-Irak Selçukluları", s. 391-2; Kayhan, s. 221; Sevim, Merçil, s. 270; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 50; Akyol, s. 186; Tüten, s. 89; Çevik, s. 44.

²⁹⁵ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 160; Râvendî, s. 263; Bundârî, s. 257; İbnü'l-Verdî, s. 100-1; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 99-100; Mîrhând, s. 233-4; Sevim, Merçil, s. 271; Özkuzugüdenli, s. 319; Kayhan, s. 228; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 51; Akyol, s. 187; Çevik, s. 71.

kaybetmeye başladı.²⁹⁶ Bütün bu sebeplerden dolayı devletin önde gelen emîrleri Sultan Süleyman Şâh'ı tahtan indirip Melik Arslanşâh'ı tahta çıkarmaya karar verdiler. Bu emîrler başta Şerefeddîn Girdbâzû ve diğer emîrleri, Sultan Süleyman Şâh'ı sarayından rehin alınarak Hemedân'daki Alâüddevle Kalesine hapsedtiler. Sultanın vezîri ve yakın adamlarını da yakalayıp öldürdüler. Ayrıca Atabeg İldeniz'e haber gönderilerek, Melik Arslanşâh'ı ve Atabeg İldeniz'i Hemedân'a davet ettiler. Melik Arslanşâh'ın Hemedân'a gelmesi üzerine Sultan Süleyman Şâh 12 Rebiulâhîr 556/10 Nisan 1161 tarihinde yay kirişiyle boğduruldu ve kardeşi Mesûd'un yanına, Hemedân'da Serberze mahallesinde Candar Cemâleddîn İkbâl'in kendi adına yaptırdığı medresenin yanına gömüldü.²⁹⁷

3.8. SULTAN ARSLANŞÂH DÖNEMİ (554-571/1161-1176)

Sultan Süleyman Şâh'ın yakalanıp hapsedilmesinden sonra Atabeg İldeniz, yanında iki oğlu ve 20 bin kişilik bir ordu ile birlikte Melik Arslanşâh'ı Zilkade 555/Kasım 1160 tarihinde Hemedân'a getirdi ve Melik Arslanşâh'ı hükümdarlık sarayında (Dâru'l-memleke) Irak Selçukluları tahtına oturttu. Atabeg İldeniz "Atabeg-i A'zam" lâkabı ile sultanın atabegi oldu.²⁹⁸

Atabeg İldeniz'in Selçuklu iç işlerinde hâkim rol oynaması ve devletin önemli mevkilerine çocuklarını getirmesi, başta Rey hâkimi Emîr İnanç, İsfahân vâlisi İzzeddîn Satmaz ve Kazvîn vâlisi Alp Argun olmak üzere bazı emîrleri rahatsız etti. Bu emîrler Salgurlu atabegi Sungur'a haber göndererek, Sultan Arslanşâh'ın kardeşi Melik Muhammed'i tahta çıkarmak için kendilerine gönderilmesini istediler. Onların bu isteğini kabul eden Sungur, Melik Muhammed'i kendi adamlarından bin kişilik bir kuvvet ile

²⁹⁶ İbnü'l-Esîr eserinde bu konu hakkında çarpıcı bir örnek vermektedir; Sultan bir gün Hemedân dışında bir köşkte içki içti, Şerefeddîn Girdbâzû'da yanına gelip yaptığı işten dolayı onu ayıpladı. Sultan Süleyman Şâh yanındaki maskaralara Şerefeddîn Girdbâzû ile oynaşmalarını emretti. Onlar da onunla oynastılar. Bu arada biri avret yerini açıp ona gösterdi. Bunun üzerine Şerefeddîn öfkeyle dışarı çıktı. Sultan Süleyman Şâh ayılınca Şerefeddîn Girdbâzû'ye haber gönderip özür diledi. O da kabul etti. Fakat bir daha huzuruna gitmekten çekindi. İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 220.

²⁹⁷ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 220; Ebu'l-Fidâ, C. II, s. 109; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 162; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 96; Râvendî, s. 266; İbnü'l-Verdî, s. 101; Münecceimbaşı, s. 186-7; Şebankâreî, s. 158; Mîrhând, s. 236; Kayhan, s. 231; Sevim, Merçil, s. 272-3; El-Ömerî, s. 285; Aka, "Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömüldükleri Yerler II-Irak Selçukluları", s. 392-3; Tüten, s. 91-4; Taşkıran 146-7; Yerebakan, s. 25. Hüseyinî, eserinde Sultan Süleyman Şâh'ın ölümünü şöyle nakletmektedir; Şerefeddîn Girdbâzû, Sultanın yanına hürmetlerini arz etmek için gidiyormuş gibi yapıp onu yakaladı ve sıkı sıkı bağladıktan sonra boynuna bir yay kirişi takarak boğdu. Hüseyinî, s. 102. Bundârî ise eserinde Sultan Süleyman Şâh'ın zehirlenerek öldürüldüğünü yazmıştır. Bundârî, s. 264.

²⁹⁸ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 221; Ebu'l-Fidâ, C. II, s. 109; Bundârî, s. 264; İbnü'l-Verdî, s. 101; El-Ömerî, s. 285; Kayhan, s. 235; Akyol, s. 187; Turan, s. 250; Çevik, s. 85; Faruk Sümer, "Arslanşâh b. Tuğrul", *DİA*, C. XXX, s. 405.

İsfahân'a gönderdi. Rey hâkimi Emîr İnanç ve diğer emîrlere İsfahân'da 20 bin kişilik bir ordu toplandı ve Hemedân üzerine hareket etti. Sultan Arslanşâh ve Atabeg İldeniz, emîrlere isyanını öğrenince isyancılara karşı harekete geçtiler. 9 Şaban 556/3 Ağustos 1161 yılında Hemedân yakınlarında²⁹⁹ karşı karşıya geldiler. Savaş Emîr İnanç'ın Sultan Arslanşâh'ın sol kanadına hücumu ve burayı bozmasıyla başladı. İki tarafın şiddetli mücadeleleri sonucunda Melik Muhammed ve tarafları yenilerek Hûzistân'a çekilmek zorunda kaldı. Bu galibiyet üzerine Sultan Arslanşâh ile Atabeg İldeniz'e karşı olan emîrlere Sultan Arslanşâh'ın hâkimiyetini şartlı olarak kabul etmek zorunda kaldılar.³⁰⁰

Sultan Arslanşâh döneminin devlet idaresi bakımından kilit ismi olan Atabeg İldeniz Gürcü Seferi sonrasında 571/1175-6 tarihinde Nahcivan'da vefât etti ve Hemedân şehrinde kendisinin yaptırmış olduğu ve eşininin mezarının bulunduğu medreseye gömüldü.³⁰¹ Yerine Hemedân'a gelen oğlu Pehlivan Muhammed geçti. Ancak Sultan Arslanşâh onun kuvvet kazanmasına karşı çıktı ve harekete geçmeye karar verdi. Âzerbaycan tarafına harekete geçtiği sırada daha önceden de kendisini rahatsız eden hastalığı tekrardan nüksetti. Durumu daha da kötüye giden Sultan Arslanşâh seferi yarıda bırakarak Hemedân'a döndü ve Pehlivan Muhammed ile anlaşma sağladı. Ömrünün son günlerini yatarak geçiren Sultan Arslanşâh son evliliğini Cemâziyelevvel 571/Kasım-Aralık 1175 tarihinde Hemedân reisi Seyyid Fahreddîn'in kız kardeşi Sitti Fâtıma ile evlendi.³⁰² Birkaç hafta sonra, Recep 571/Ocak-Şubat 1176 tarihinde vefât etti. Babası

²⁹⁹ Bundârî'ye göre savaş Kerec mevkinde, Bundârî, s. 266. Râvendî'ye göre Ferruhîn'de meydana gelmiştir Râvendî, s. 273. Ahmed b. Mahmud ise savaşın gerçekleştiği yeri Karategin Çayırı olarak belirtmiştir. Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 102.

³⁰⁰ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 223; Bundârî, s. 265-6; Râvendî, s. 273; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 102-3; Mîrhând, s. 237-8; Deniz, s. 231; Akyol, s. 188; Sevim, Merçil, s. 275; Kayhan, s. 235-7; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 38-9; Alptekin, s. 321; Öztürk, s. 167-8; Çevik, s. 87-8; Sümer, "Arslanşâh b. Tuğrul", s. 405; Gülay Ögün Bezer, "Sungur", *DİA*, C. XXXVII, s. 528; Yerebakan, s. 26.

³⁰¹ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 312; İbn Kesîr, C. XII, s. 483-4; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 171; El-Ömerî, s. 296; Müneccimbaşı, s. 193; Mîrhând, s. 245; Öztürk, s. 176; Kaçın, s. 56-7; Ayan, "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", s. 154-5. Atabeg İldeniz, Sultan II. Tuğrul'un ölümüyle dul kalan karısı Mümine Hâtûn ile evlenmişti. Mümine Hâtûn'un bu evlilikten sonra Muhammed Pehlivan ve Kızılarslan adında iki çocuğu oldu. Mümine Hâtûn Atabeg İldeniz'in vefâtından bir ay önce onun Gürcistan seferi sırasında Hemedân'da vefât etti. Râvendî, s. 286.

³⁰² Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 171; Râvendî, s. 286; Şebankâreî, s. 160; Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, s. 123. Sultan Arslanşâh ilk evliliğini Zilkâde 555/Kasım 1160 tarihinde Sultan Muhammed Şâh'ın dul karısı Hâtûn-u Kirmâniye ile yapmıştır. Ayan, "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", s. 160.

Tuğrul'un Hemedân'da inşâ ettirdiği Medrese-i Tuğruliye'de onun yanına gömülmüştü.³⁰³

3.9. SULTAN III. TUĞRUL DÖNEMİ (571-590/1175-1194)

Melik III. Tuğrul, Sultan Arslanşâh öldüğü vakit Nahcivan'da Atabeg Pehlivan Muhammed'in yanında bulunuyordu ve yedi yaşındaydı. Atabeg Pehlivan Muhammed, Sultan Arslanşâh'ın ölüm haberi üzerine Melik III. Tuğrul'u Hemedân'a getirterek 571/1175 tarihinde Irak Selçukluları tahtına oturttu ve Hâlife Müstazî-Biemrillâh,³⁰⁴ Sultan III. Tuğrul adına hutbe okudu ve ona "Rüknü'd-devle ve'd-dîn kasîmü emîri'lmü'minîn" lâkabını verdi. Sultan III. Tuğrul, henüz yedi yaşında olduğundan devletin yönetimi Atabeg Pehlivan Muhammed'in elindeydi. Sultan III. Tuğrul tahta geçmesine Hûzistân'da bulunan amcası Mehmed karşı gelerek ordu toplayarak İsfahân şehrine geldiye de Atabeg Pehlivan Muhammed karşısında yenilerek Hûzistân'a kaçtı.³⁰⁵

Atabeg Pehlivan Muhammed'in Zilhicce 581/Şubat-Mart 1186 tarihinde ölmesi üzerine devlet adamları, devlet içinde çıkacak karışıklıklar sebebiyle onun ölüm haberi üç ay sakladı. Bu süre zarfında devlet, Sultan III. Tuğrul ve Atabeg Pehlivan Muhammed'in oğlu Kızıl Arslan³⁰⁶ taraftarları olarak ikiye bölündü. Bazı emîrlar sık sık Kızıl Arslan'a mektuplar yollayarak onu devlet işlerini düzene koymak için Hemedân'a çağırıyorlardı. Kızıl Arslan'ı destekleyen komutanlar daha ağırlıktaydı. Hapiste bulunan Selçuklu meliklerinden birini tahta geçirilmesinden çekinen Sultan III. Tuğrul, Kızıl Arslan'ı Âzerbaycan'daki üssünden uzaklaştırmak amacıyla ve atabeg olması için Hemedân'a çağırdı. Kızıl Arslan, sultanın huzuruna çıkıp ondan Atabeglik menşûrunu

³⁰³ Hüseyinî, s. 118; Bundârî, s. 268; Mîrhând, s. 245; Kayhan, s. 271-2; Aka, "Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömüldükleri Yerler II-Irak Selçukluları", s. 394; Sevim, Merçil, s. 382; Turan, s. 252; Akyol, s. 191; Faruk Sümer, "Arslanşâh b. Tuğrul", s. 406; Tüten, s. 101.

³⁰⁴ 23 Şâban 536/23 Mart 1142 tarihinde Hâlife Müstencîd-Billâh'ın Ermeni asıllı bir câriyesinden doğdu ve babasının ölümünden sonra 9 Rebülâhir 566/20 Aralık 1170 tarihinde Hâlife ilân edildi. Daha fazla bilgi için bkz. Suyûfî, s. 453-7; Ali Aktan, "Müstazî-Biemrillâh", *DİA*, C. XXXII, s. 128-9.

³⁰⁵ Bundârî, s. 268; Sevim, Merçil, s. 284; Ufuk Erkoç, *Son Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul ve Zamanı (1177-1194)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi T.A.E., İstanbul 2010, s. 22-3; Faruk Sümer, "Tuğrul II", *DİA*, C. XVI, s. 342. Râvendî, eserinde Sultan III. Tuğrul'un çok genç yaşta tahta geçmesi hakkında: "Ona âni olarak bir hükümdarlık gelmişti, çalışmadan elbise giymişti. Beşikten çıkıp, tahta oturmuştu; edep metebinde arama zahmetini çekmeden, hükümdarlık atına bindi." yorumunu yapmıştır. Râvendî, s. 306.

³⁰⁶ Adı Osman, lakabı Muzafferüddîn, unvanı Atabeg Kızıl Arslan olup İldenizliler hanedanının kurucusu Şemseddin İldeniz'in oğludur. Annesi Irak Selçuklu Sultanı I. Tuğrul'un dul kalan hanımı Mümine Hâtûn'dur. Bundan dolayı Atabeg Kızıl Arslan, Irak Selçuklu Sultanı Arslanşâh b. Tuğrul'un anne bir kardeşidir. Daha fazla bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Kızılarslan", *DİA*, C. XXV, s. 544.

aldı. Kızıl Arslan huzurdayken sultanın emîrllerinden Karagöz adında biri Kızıl Arslan'a suikast yapmak için beklerken Sultan III. Tuğrul buna engel oldu. Bu olaydan sonra Atabeg Kızıl Arslan ile Sultan III. Tuğrul'un arası açıldı ve atabeg Selçuklu emîrleri değerli hediyelerle kendi tarafına çekmeye çalıştı. Atabeg Kızıl Arslan kendisini destekleyen emîrlere ve devlet adamları sayesinde gittikçe güçlenerek Sultan III. Tuğrul bir tarafa itmek suretiyle tek başına devleti idare etmeye ve istediklerini serbestçe yapmaya başladı. Böylece Sultan III. Tuğrul devlet yönetimini kendi elleriyle atabeg yaptığı Kızıl Arslan'a kaptırmış oldu.³⁰⁷

Sultan III. Tuğrul devletin hâkimiyetini tekrar ele almak için Kızıl Arslan'a karşı ordu toplamaya başladı. İlk iş olarak Taberistan'a giderek Bâvendîler Devleti hükümdarı Hüsamü'd-devle Erdeşîr'den yardım isteyen Sultan III. Tuğrul, istediği desteği bulamayınca Rey şehrine giderek Ebher hâkimi Bahaeddîn Şerefu'd-Devle, Zencân hâkimi Kafşud Oğulları ve Merâga hâkimi Alâeddîn Körpe Arslan ile anlaşarak büyük bir ordu topladı. Sultanın ordu topladığı haberi Hemedân'da duyulunca şehirdeki emîrlere ve askerlere Kızıl Arslan'a yüz çevirdiler. Sonuç olarak Kızıl Arslan, bütün ağırlıklarını ve hazinesini Hemedân'da bırakarak 4 Ramazan 583/7 Kasım 1187 tarihinde Âzerbaycan'a çekilmek zorunda kaldı. Sultan III. Tuğrul 14 Ramazan 583/17 Kasım 1187 tarihinde tekrardan Hemedân'a dönerek devlet hâkimiyetini tekrardan eline aldı. Hemedân halkı da Sultan III. Tuğrul'un hâkimiyeti yeniden eline almasını duâlar ederek sevinçle karşıladılar.³⁰⁸

Sultan III. Tuğrul tekrardan tahtı ele geçirmesine yardımcı olan emîrlere kendi aralarında mevki mücadelesine girdi. Sultanın emîrlere olan Ayaba, Emîr Rus'u ortadan kaldırma niyetini sultana anlattıktan sonra, Emîr Rus'u tutuklayarak mallarını yağma ettirdi. Bu yağma sırasında Hemedân'ın bir mahallesi de zarar görmüştü. Hemedânlılar, sultanı çok sevdiklerinden bu olayı hoşgörü ile karşıladılar. Hatta evi yağmalananlardan biri "Sultan, itaatsiz ve serseri uşakları yüzünden suçlanamaz. Bunu

³⁰⁷ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 415; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 177-8; Bundârî, s. 268; Hüseyinî, s. 121-2; Râvendî, s. 313-4; El-Ömerî, s. 309; Müneccimbaşı, s. 195; Kayhan, s. 293-4; Sevim, Merçil, s. 286-7; Erkoç, s. 34-6; Faruk Sümer, "Tuğrul II", s. 242; Mehmet Altay Köymen, "Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamani", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 13, Erzurum 1985, s. 220; Fatih Güzel, "Irak Selçuklu Devletinin Yıkılmasında Halife Nasır Li-Dinillah'ın Rolü", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. VI, S. VI, Çankırı 2015, s. 83; Yerebakan, s. 47-8.

³⁰⁸ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 178; Râvendî, s. 316-7; Hüseyinî, s. 123; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 106; İmam Zahîrüddîn Nîşabûrî, s. 85-6; Kayhan, s. 295; Sevim, Merçil, s. 287-8; Erkoç, s. 38-9; Köymen, "Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamani", s. 221.

sultan buyurmuş veya sultanın bundan haberi olmuş olsaydı, onun iradesini canımdan bile üstün tutardım” dedi. Emîr Rus ise yakalandıktan sonra Alâüddeve kalesinde tutuklu kaldı ve muhtemelen orada öldü.³⁰⁹ Bu olaylar zaten yeni bir isyan hareketinde olan Kızıl Arslan’ı daha hırslandırmıştı. Kızıl Arslan ilk iş olarak her fırsatta Irak Selçuklu Devleti’ni yıkmak isteyen Abbâsî Hâlifeliği ile irtibata geçti. Hâlife Nâsir Lidînillâh’a³¹⁰ mektup göndererek ondan Sultan III. Tuğrul’a karşı savaşmak için yardım istedi.³¹¹ Hâlife bu teklifi kabul ederek, Kızıl Arslan’ı sultan ilân etti ve hazinesinden 600 bin dînâr para harcayarak 15 bin askeri yanına gönderdi. Kızıl Arslan doğudan, Hâlifelik ordusu ise batıdan hareket ederek Hemedân’ı ele geçirmeyi amaçlıyorlardı. Ancak Hâlifelik ordusunun başında bulunan Vezîr Celâleddîn, Sultan III. Tuğrul’un ordusunu tek başına yenebileceğini düşünerek Kızıl Arslan’ı beklemeyi niyetindeydi. Sultanda Kutlu İnanç Mahmûd ve Atabey Pehlivan’ın askerleri ile birlikte Hemedân’dan hareket etti. İki taraf 8 Rebiyülevvel 584/7 Mayıs 1188 tarihinde Hemedân yakınlarındaki Dây Merk mevkinde savaşa tutuştular. Oldukça kanlı geçen savaş sonucunda elinde topuzla ordusunun ön safında çarpışan Sultan III. Tuğrul galip geldi ve esir aldığı Hâlifenin vezîri Celâleddîn Ubeydullah’ı, Hâlifeye hürmeten iyi muamele ederek serbest bıraktı. Sultan III. Tuğrul, savaş sonucunda Hâlifenin ordusunun bütün ağırlıkları ve servetlerini ele geçirdi.³¹²

³⁰⁹ Sevim, Merçil, s. 288

³¹⁰ 10 Recep 553/3 Ağustos 1158 tarihinde doğdu. Babası Hâlife Müstazî-Biemrillâh, annesi Türk asıllı bir câriye olan Zümrüt Hâtûn’dur. Babasının ölümünün ardından 2 Zilkade 575/30 Mart 1180 tarihinde hilâfet makamına geçti. Nâsir-Lidînillâh önce Büveyhîler’in, daha sonra Selçuklular’ın yüzyıllar boyunca süren hâkimiyeti karşısında dünyevî gücünü büyük ölçüde kaybetmiş olan Abbâsî hilâfetinin hâkimiyetini yeniden tesis etmek için siyâsî, askerî, içtimâî, idârî ve fikrî alanlarda çalışmalar başlattı. Daha fazla bilgi için bkz. Suyûtî, s. 457-66; Angelika Hartmann, “Nâsir-Lidînillâh”, *DİA*, C. XXXII, s. 399-402.

³¹¹ Kızıl Arslan’ın Hâlifeye gönderdiği mektupta şunlar yazılıydı: “Ben onların babadan oğula kulları ve devlet kapısında kölesiyim. Şimdi durum şuna vardı ki; askerler Rükneddîn Tuğrul ile beni gidermek üzere ittifak ettiler. Eğer bunların kötülükleri önlenmez ve sed çekilmezse büyük felaket olur. Dünya savaş ve öldürme içinde kalır. Beni gidermekten maksatları, Bağdat’ı ele geçirerek Hâlife üzerine hüküm ederse düşmanın kuvveti kırılır, dünya rahatlık bulur, bütün Irak, Hâlifenin olur.” Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 126-7; Kızıl Arslan’ın Hâlife ile irtibata geçmesi üzerine Sultan III. Tuğrul’da, Hâlifeye bir elçi gönderdi ve “Bağdâd’a geldiğim zaman kalacağım hükümet sarayının divân tarafından onarılmasını istiyorum” dedi. Ancak Hâlife, sultanın elçisine cevap vermeden geri gönderdi ve ayrıca hükümet sarayının (Daru’s-Saltana) yıkılmasını emretti. Bunun üzerine hükümet konağı yıkılıp yerle bir edildi. İbnü’l-Esir, C. XI, s. 442; Münecimbaşı, s. 195-6.

³¹² Râvendî, s. 319-20; Hüseyinî, s. 124; Reşîdü’-d-dîn Fazlullâh, s. 179; İmam Zahîrüddîn Nîşabûrî, s. 87; Ebu’l-Fidâ, C. II, s. 161; İbnü’l-Verdî, s. 105; El-Ömerî, s. 312; Münecimbaşı, s. 196; Mîrhând, s. 255; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 127-8; Kayhan, s. 297-8; Sevim, Merçil, s. 288; Sümer, “Tuğrul II”, s. 242-3; Köymen, “Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı”, s. 222; Alptekin, s. 331; Öztürk, s. 186; Erkoç, s. 41; Güzel, s. 84-5.

Âzerbaycan'da bulunduğu sırada müttefiki Hâlîfe ordusunun yenilgi haberini alan Kızıl Arslan, hızla Hemedân üzerine yürüdü. Ordusunu daha da güçlendiren Sultan III. Tuğrul Hemedân yakınlarında karargâhını kurmuş ve su kuyularını tutarak Kızıl Arslan'ın gelmesini bekliyordu. İki taraf arasında bir aya kadar süren küçük çaplı savaşlar yapıldı. Bu sırada Hâlîfe Nâsir Lidînillah'ın yeniden ordu topladı ve başına en yakın adamlarından Emîr Mücâhideddîn Hâlis'i tâyin etti. Hâlîfenin sultana karşı asker topladığı haberi üzerine Kızıl Arslan ordusunu geri çekti. Sultan III. Tuğrul, Kızıl Arslan'ı takip etmek istediye de ordusundaki emîrlerden Ayaba ve Özaba'ya güvenemediği için bu fırsattan yararlanamadı ve bu iki emîrini öldürterek yeni bir ordu toplamaya başladı. Ancak iki emîrin ölümü Kutlu İnanç Mahmûd ile Alâeddîn gibi emîrler arasında hoşnutsuzluğa neden oldu ve sultanın yanından ayrılmaya başladılar. Yanında bulunan emîrlerin desteğini kaybeden ve askerlerinin çoğu dağılmış olan Sultan III. Tuğrul, Hâlîfe Nâsir Lidînillah'ın ve Kızıl Arslan'ın ordularının birleşip Hemedân üzerine hareket ettikleri haberini alınca şehri terk edip önce İsfahân'a, oradan da Tebrîz'e gitmek zorunda kaldı. İki müttefik 584/1188 senesinde Hemedân şehrine girerek Sultan III. Tuğrul ve taraftarlarının evlerini yıkıp mallarını yağma ettiler ve birçoğunu da öldürdüler. Bu arada, suçsuz birçok insanda bu olaylardan nasibini aldı. Hemedân'da büyük bir merasim yapılarak Hâlîfe Nâsir Lidînillah tarafından Kızıl Arslan'a "Meliku'n Nâsr Emîru'l-Mu-minîn" unvanı verildi.³¹³

Hemedân'ı terkeden Sultan III. Tuğrul Âzerbaycan'a giderek Kızıl Arslan'a ait yerlere saldırdı ve yağmalarda bulundu. Daha sonra da Tebrîz'e giderek şehri kuşattı. Kızıl Arslan'ın kendi iktâ sahası Âzerbaycan'da sultanın saldırılarına karşı gelmek amacıyla Hemedân'dan ayrıldığı haberini alan Sultan III. Tuğrul, hızla Hemedân'a giderek tekrar şehre hâkim oldu. Bu durumu haber alan Kızıl Arslan, kış ayının başlaması üzerine 584/1188-9 kışını Âzerbaycan'da geçirmek zorunda kaldı. Sultan III. Tuğrul Hemedân'da ilk iş olarak kendisine muhalif devlet adamları ve emîrler arasında bir ay kadar süren bir temizlik harekâtında bulundu.³¹⁴ Bu sırada kış ayının geçmesini bekleyen

³¹³ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 179; Râvendî, s. 321-2; Hüseyinî, s. 124-5; İmam Zahîrüddîn Nîşabûrî, s. 87-8; Müneccimbaşı, s. 196-7; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 128; Kayhan, s. 299-300; Sevim, Merçil, s. 288-9; Köymen, "Son Irak Selçukluları b. II. Tuğrul ve Zamanı", s. 222-3; Öztürk, s. 187; Erkoç, s. 43-4; Güzel, s. 85; Yerebakan, s. 52.

³¹⁴ Râvendî, s. 322-5; Yapılan temizlik hareketinin en büyük sebebi sultana yapılmak istenen suikast girişimidir. Râvendî bu konu hakkında eserinde geniş bilgi vermektedir. Sultan III. Tuğrul'un devrin ileri gelen din ve ilim âlimlerinden olan Zahîreddîn Belhî ile olan ilişkisini tehlike olarak algılayan devlet

Kızıl Arslan, Sultan III. Tuğrul'un emîrleri arasındaki sıkıntıları haber alınca sultanın üzerine harekete geçti. Kendisine karşı büyük bir güçle hareket geçen Kızıl Arslan ve hilâfet ordusu ile savaştıkları yeterli askerî gücü bulunmayan Sultan III. Tuğrul Hemedân'ı terk etmek zorunda kaldı ve Âzerbaycan'a kaçtı. Şehre giren Kızıl Arslan sultanın taraftarlarını ortadan kaldırdı. Bu sırada Hemedân'a gelen Hâlîfe Nâsir Lidînillah'ın elçisi, Kızıl Arslan'a hil'at ve hediyeler getirdi.³¹⁵ Abbâsî ordusuyla Hemedân'da bulunan Kızıl Arslan bir müddet sonra Selçuklu hânedanından Muhammed Tapar'ın çocuk yaştaki torunu Süleyman Şâh'ın oğlu Sencer Mîrzâ'yı Recep 584/Ağustos-Eylül 1188 tarihinde sultan ilân edip adına hutbe okutup para bastırdı.³¹⁶

Kızıl Arslan, Sultan III. Tuğrul ile bir mücadeleye girmeyi plânlarken Hemedân'da bulunan Hâlîfelik askerleri ile arasında çıkan bir anlaşmazlık nedeniyle Hâlîfenin askerleri Bağdat'a geri döndüler. Bunun üzerine Atabeg Kızıl Arslan yeğeni Kutluğ İnanç Mahmûd ile Hemedân'da bir antlaşma yaparak aralarındaki dargınlığı giderdi. Kızıl Arslan ayrıca Irak emîrlerini kendi tarafına çekebilme ümidiyle İnanç Hâtûn'u Hemedân'a çağırdı ve onun ile evlendi.³¹⁷

Sultan III. Tuğrul, Hemedân'ı terk ettikten sonra Âzerbaycan'a giderek Türkmen beylerinden İzzeddîn Hasan b. Kıfçâk'dan yardım istedi. Sultan III. Tuğrul burada onunla dostluğunu ilerletti ve kız kardeşiyle evlendi. Türkmenlerin de bulunduğu 10 bin kişilik bir ordu³¹⁸ hazırlayan sultan, Kızıl Arslan'ın iktâlarına saldırarak yağma ve tahribatta bulundu. Bu durum üzerine Hemedân'da bulunan Kızıl Arslan, Sultan III. Tuğrul üzerine yürüdü. Ancak sultanın kendisinden güçlü olduğunu görünce savaşmayı göze alamadı ve sultanı mağlup etmek için bir hileye başvurdu. Kızıl Arslan barış yapmak için sultana elçilerini yolladı. Yapılan antlaşmaya göre Irak-ı Acem Sultan III. Tuğrul'a kalıyordu. Anlaşmadan sonra sultan, yanında bulunan İzzeddîn Hasan b. Kıfçâk'ın askerlerini kendi

yöneticileri, bu durumu Rey'de bulunan Kutluğ İnanç, Mahmûd'a gizli mektuplarla bildirip Hemedân reisi Alâu'd-Devle Arabşah'ın yardımının sağlanarak sultanın ortadan kaldırılması için teşviklerde bulunuyorlardı. Ancak bütün bu plânlardan sultan tarafından fark edilmiş ve bu işlerde parmağı olanlar tutuklanıp Alâüddeve kalesine hapsedildi. Vezir İzzeddîn el-Mestevfi İbnu'r-Râzî ve kardeşi hemen idam edildi. İlk önce bağışladığı Hemedân reisi Alâu'd-Devle Arabşah ise daha sonraları yayının kirişi le doğdurularak idam edildi ve Hemedân'da gömüldü. Kayhan, s. 301-2; Bundârî, Alâu'd-Devle Arabşah'ın zehirlenerek öldürüldüğünü kaydetmiştir. Bundârî, s. 268;

³¹⁵ Râvendî, s. 327; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 179; Kayhan, s. 302-3;

³¹⁶ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 179; Erkoç, s. 44-5; Sümer, "Kızılarslan", s. 544; Sümer, "Tuğrul II", s. 343.

³¹⁷ Hüseyinî, s. 125; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 179; Erkoç, s. 45; Sümer, "Kızılarslan", s. 544.

³¹⁸ Hüseyinî, hazırlanan ordusunun sayısını 50 bin Türkmen olarak belirtmiştir Hüseyinî, s. 125.

bölgelerine dönmelerine izin verdi. Kızıl Arslan'ın da gerçek amacı buydu ve derhal saldırıya geçerek sultanı yenilgiye uğrattı. Sultan III. Tuğrul canını zor kurtararak İzzeddîn Hasan b. Kıfçâk'ın kalelerinden biri sığındı.³¹⁹

Hayatını zor kurtaran Sultan III. Tuğrul, son çare olarak Hâlîfe Nâsir Lidînillah'dan yardım istedi. Ancak umduğu yardımı bulamayan sultan kış mevsiminin geçmesini bekledikten sonra tekrardan kayınbiraderi İzzeddîn Hasan b. Kıfçâk'la birlikte Âzerbaycan'a gitti. Bu haber üzerine Kızıl Arslan, saldırıya geçti. Kızıl Arslan'ın güçlü ordusu karşısında tutunamayan sultan, kendisini Hemedân şehrine atarak dokunulmazlık sağlaması açısından atalarının türbesine sığındı. Kızıl Arslan, yine bir hile yoluyla emîrlerini sultana yollayıp kendisine katıldıklarına inandırdı. Bu emîrler daha sonra bir fırsatını bularak yalnız iken Sultan III. Tuğrul'u Ramazan 586/Ekim 1190 tarihinde yakaladılar ve Tebrîz yakınlarında bulunan Diz Mâr kalesine hapsedtiler.³²⁰

Siyâsî rakibini saf dışı etmeyi başaran Kızıl Arslan hapiste bulunan Süleyman Şâh'ın oğlu Melik Sencer'i hapisten çıkartıp Hemedân'a getirterek tahta oturttu. Ancak Hâlîfe Nâsir Lidînillah'dan aldığı tavsiye üzerine Melik Sencer'i tekrar hapsedtirerek, Kızıl Arslan kendi tahta oturdu ve günde beş nevbet çaldırdı. Kızıl Arslan içkiye ve kadınlara çok düşkün olduğu için karısı İnanç Hâtûn ile arası iyi değildi. Ayrıca Selçuklu emîrleri de buldukları mevkîlerinin her an ellerinden alınacakları korkusu içerisindeydiler. Sonunda muhalifler birleşerek, Şevval 587/Ekim-Kasım 1191 tarihinde Hemedân'daki Köhen çayırında bulunan otağında sarhoş halde çadırında uyuyorken Kızıl Arslan'ı hançerleterek öldürttüler. İnanç Hâtûn ve beraberindeki emîrler halka Atabeg'in Bâtnîler tarafından öldürüldüğünü duyurdular.³²¹

³¹⁹ Râvendî, s. 332; Bundârî, s. 268-9; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 180; Hüseyînî, s. 125-6; İmam Zahîrüddîn Nîşabûrî, s. 88; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 129; Kayhan, s. 304-5; Köymen, "Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamani", s. 226.

³²⁰ Râvendî, s. 332; Hüseyînî, s. 126; Bundârî, s. 269; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 180; Müneccimbaşı, s. 196-7; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 130; Kayhan, s. 304-306; Sevim, Merçil, s. 290-1; Sümer, "Tuğrul II", s. 343; Köymen, "Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamani", s. 227; Erkoç, s. 45-9. İmam Zahîrüddîn Nîşabûrî, Sultan III. Tuğrul'un oğlu Melikşâh ile birlikte Âzerbaycan'daki Aras nehri kenarındaki Kehran kalesine hapsedildiğini belirtir. İmam Zahîrüddîn Nîşabûrî, s. 88-9.

³²¹ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 180-1; Hüseyînî, s. 127; Râvendî, s. 333; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 106; Bundârî, s. 269; İmam Zahîrüddîn Nîşabûrî, s. 89; Ebu'l-Fidâ, C. II, s. 168; İbnü'l-Verdî, s. 105; El-Ömerî, s. 316; İbn İsfendiyâr, s. 254; Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, Çev. Necati Lugal, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 161; Müneccimbaşı, s. 197; Kayhan, s. 306; Sevim, Merçil, s. 291; Sümer, "Tuğrul II", s. 343; Sümer, "Kızılarslan", s. 544; Köymen, "Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamani", s. 227-8; Öztürk, s. 188; Erkoç, s. 49-50; Güzel, s. 86; Yerebakan, s. 55-6.

Kızıl Arslan'ın öldürülmesinden hemen sonra, oğlu olmadığı için dolayı yeğeni Ebû Bekir kendisini amcasının mirasçısı gibi görerek hazinesine el koydu ve Âzerbaycan'da atabegliğini ilân etti. Fakat İnanç Hâtûn'un oğulları Kutlu İnanç Mahmûd ile Emîr-i Emîrân Ömer onu tanımayarak ayrı ayrı ordularla üzerine geldiler. Kutluğ İnanç yenilerek Irak'a döndü.³²² Bütün bu olaylar yaşanırken, on dört aydır hapiste tutulan Sultan III. Tuğrul bazı Türkmen beyleri tarafından hapis bulunduğu kaleden çıkarıldı. Sultan ilk olarak 3 bin kişilik bir ordu ile Tebrîz'i kuşattı ve Ebû Bekir'i yenilgiye uğrattı. Bu galibiyetten sonra kendisine katılan başka emîrlerle birlikte kaybettiği tahta tekrar oturmak için Hemedân'a doğru harekete geçti. Bu sırada Kutlu İnanç ve kardeşi Emîr-i Emîrân Ömer, Irak askerlerinin yanlarına alarak 15 bin kişilik bir güçle sultan üzerine harekete geçmişlerdi. İki taraf arasında 15 Cemâziyelâhir 588/28 Haziran 1192 tarihinde Kazvîn şehrindeki savaşı Sultan III. Tuğrul, 3 bin kişilik ordusuyla kazandı ve sayısız ganimet ele geçirdi. Sultan Tuğrul daha sonra Hemedân'a girerek şehri ele geçirdi ve bir buçuk yıl sonra tekrar Irak Selçukluları tahtına oturdu.³²³

Sultan III. Tuğrul'un tahta oturduktan sonra yaptığı ilk iş kendisini Hemedân'da hile ile yakalayan Fahrüddîn Kutluğ Karakızı'yi öldürtmek oldu. Diğer taraftan sultan, Hâce Mu'înü'd-din Kâşî'yi vezîr tâyin ederek devleti yeniden teşkilatlandırmaya başladı.³²⁴ Daha sonra Ramazan 588/Eylül-Ekim 1192 tarihinde İnanç Hâtûn ile Hemedân'da evlendi. Ancak İnanç Hâtûn bir süre sonra vefât etti.³²⁵ Bu sırada Hemedân'a gelip sultan ile barışmak niyetin olan Kutlu İnanç, annesinin sultan tarafından öldürtüldüğüne inanarak kendisinin de öldürülebileceği düşüncesiyle Âzerbaycan tarafına kaçtı. Sultan III. Tuğrul, Âzerbaycan bölgesini tekrardan hâkimiyet sahasına almak için Rey şehrine yöneldi. Burada bulunan Kutlu İnanç, Harezmsâh Tekiş'den aldığı 7 bin kişilik süvârîyle birlikte sultanın üzerine saldırdı. Hâr-i Rey deresinde yapılan

³²² Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler", *DİA*, C. XXII, s. 83.

³²³ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 175; Râvendî, s. 334-5; Bundârî, s. 269; İmam Zahîrüddîn Nişabûrî, s. 89-90; İbnü'l-Verdî, s. 107; Mirhând, s. 256; Kayhan, s. 309-10; Sevim, Merçil, s. 291-2; Sümer, "Tuğrul II", s. 343; Akyol, s. 194; Güzel, s. 86.

³²⁴ Köymen, "Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı", s. 228.

³²⁵ İmam Zahîrüddîn Nişabûrî, s. 90; Hüseyinî, s. 129; Râvendî, s. 337; Kayhan, s. 310; Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, s. 127. Sultan III. Tuğrul, ikinci evliliğini önce Atabegi Cihan Pehlivân, onun ölümüyle de kardeşi Atabeg Kızıl Arslan ile evlenmiş olan Rey hâkimi Emîr İnanç'ın kızı İnanç Hâtûn ile yapmıştır. Ayan, "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", s. 161.

şiddetli savaşta Sultan III. Tuğrul, Kutlu İnanç'ı ve müttefiki Harezm ordusunu 4 Muharrem 590/30 Aralık 1193 tarihinde büyük bir yenilgiye uğrattı.³²⁶

Kutlu İnanç, aldığı yenilgiden sonra tekrardan Harezmşah Tekiş'ten yardım istedi. Ayrıca Sultan III. Tuğrul'un ordusundaki bazı emîrler de ona Sultan III. Tuğrul'a karşı harekete geçmeleri için mektuplar yazıyorlardı. Abbâsî Hâlifesi Nâsir Lidînillah'da Harezmşah Tekiş'e elçi yollayarak Sultan III. Tuğrul'u şikâyet edip onun cezalandırılması için telkinde bulduktan sonra, Irak Selçuklu Devleti'nin topraklarını kendisine iktâ edildiğine dair Hâlifenin menşûrünü bildirdiler. Bütün bu sebeplerden dolayı Harezmşah Tekiş ordusuyla birlikte Rey şehrine doğru harekete geçti. Haberi alan Sultan III. Tuğrul, bütün ordusunun toplanmasını beklemeden Hemedân'dan Rey'e hareket etti. Rey yakınlarında 24 Rebiyülevvel 590/19 Mart 1194 tarihinde savaş yapıldı. Yanında az sayıda asker bulunan Sultan III. Tuğrul, Harezmli askerler tarafından atından düşürüldü ve kafası kesilerek öldürüldü. Sultan Tuğrul'un kesik başı Bağdat'a gönderildi ve Bâbu'n-Nûbî'de teşhir edildi. Vücudu ise Rey çarşısına asılıp teşhir edildikten sonra Selçuklu Devleti'nin kurucusu Sultan Tuğrul'un türbesine gömüldü.³²⁷ Böylece Selçuklu Devleti bir Tuğrul ile başlayıp, bir diğer Tuğrul ile sona ermiş oldu.

Harezmşah Tekiş, Rey'de Sultan III. Tuğrul'u yendikten sonra başkent Hemedân şehrine hareket etti ve şehri ele geçirerek ordusuyla birlikte şehre girdi. Harezmşah Tekiş, 4 Recep 590/25 Haziran 1194 tarihinde Irak Selçuklu Devleti'ni fiilen ve hukuken ortadan kaldırarak tahta oturdu. O Hemedân'da ilk iş olarak Irak Selçuklu Devleti'nin hazinesini el koydu ve askerlerine silah bıraktırdı. Daha sonra Hemedân yakınlarındaki Dezc ve Kasımâbâd arasında kendisine köşk yaptırdı ve Hemedân'daki saray ve köşklere bütün değerli eşyaları yeni yaptırdığı köşke taşıdı. Yeni yaptırdığı köşkte büyük bir kabul töreni düzenleyerek hem zaferini kutlayanların tebriklerini kabul etti hem de Irak-ı Acem'i

³²⁶ Râvendî, s. 336; Kayhan, s. 314-6; Sevim, Merçil, s. 292-3.

³²⁷ Râvendî, s. 340-1; Hüseyinî, s. 134-6; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 108-9; Bundârî, s. 269-70; İbn Kesîr, C. XIII, s. 80; Ebu'l-Fidâ, C. II, s. 177; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2013, s. 273-4; Gregory Abû'l-Farac, s. 467; İbnü'l-Verdî, s. 107; El-Ömerî, s. 322-3; Kayhan, s. 316-8; Sevim, Merçil, s. 293; Sümer, "Tuğrul II", s. 344; Aydın Taneri, *Harzemşahlar Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993, s. 28; Aka, "Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömüldükleri Yerler II-Irak Selçukluları", s. 395-6.

komutanlarına iktâ etti. Harezmşah Tekiş, Hemedân'dan ayrılmadan önce de şehrin yönetimini Emîr Karaguz Atabekî'ye Kutlu İnanç'a bıraktı.³²⁸

³²⁸ İbn Kesîr, C. XIII, s. 80; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 184; Râvendî, s. 345; El-Ömerî, s. 323; Münecimbaşî, s. 198-9; Taneri, s. 28; Hüseyin Kayhan, "Selçukluların Yıkılışından Sonra Irak ve Azerbaycan'ın Durumu", *Belleten*, C. LXXI, S. 262, Ankara 2007, s. 891-2.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. SELÇUKLU DEVRİNDE EKONOMİK, SOSYAL VE MİMARİ YÖNDEN

HEMEDÂN

4.1. HEMEDÂN'IN EKONOMİK YAPISI

Hemedân, İlkçağ ve Ortaçağ'da Çin ile Ortadoğu ve batı ülkeleri arasında kullanılan tarihi Kral Yolu diğer adıyla İpek Yolu güzergâhında bulunmasından dolayı tarih boyunca iktisadi önemini korumuştur. M.Ö. 123 yılında Çin hükümdarı Wu-ti tarafından bulunan İpek yolunun ana güzergâhı; Çin'i, Orta Asya ve İran üzerinden Mezopotamya'ya, oradan da Akdeniz kıyısındaki Antakya ve Sur limanlarına bağlayan kara yoludur. Çin'den başlayıp Avrupa'ya uzanan İpek Yolu'nun İran coğrafyasındaki önemli geçitlerinden biride Hemedân'dır.³²⁹ İpek Yolu, Akdeniz kıyılarında önceleri Selevkosların, bilahare Romalıların hâkimiyetindeki Antakya şehrinden başlayarak Doğu'ya doğru devam ediyordu. Sonra Fırat Nehri'ni geçerek Part İmparatorluğu arazisine girmekte ve Dicle Nehri kıyısını takip ederek eski Kral Yolu ile birleşiyordu. İran'ın batısındaki en önemli kent ve eski başkent olan Hemedân'a uğradıktan sonra Merv ve Belh'ten Türkistan'a doğru devam eden İpek Yolu, İran ve Türkistan arazisinden sonra Batılıların ipek ülkesi (Serica) olarak gördüğü Çin'e girerek Serica'nın başkenti Sera'ya kadar gidiyordu.³³⁰

Hemedân bölgesinin suyu boldu ve verimli toprağa sahipti. Burada her türlü meyve yetiştiriliyordu.³³¹ Burada yaşayan Medler arazide her türlü meyve ve sebze ekip biçiyorlardı. Aynı zamanda hayvancılıkta gelişmişti. Koyun ve sığır besledikleri ve faydalandıkları hayvanlardı. Hayvancılık onların ekonomilerinin temelini oluşturuyordu. Özellikle besledikleri atları meşhurdur. At yetiştiriyorlar ve bu atların ticaretini yapıyorlardı.³³² Hemedân'a gelmiş olan Oğuz Türklerinin genel geçim kaynağı koyun ve

³²⁹ Sykes, *Vol. I*, s. 29-30; Ali Mazahari, *Ortaçağ Müslümanlarının Yaşayışları*, Çev. Bahriye Üçok, İstanbul 1972, s. 342; Altungök, s. 313; Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", *DİA*, C. XXII, s. 369.

³³⁰ Mehmet Tezcan, "İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engelleme", *TEKE Dergisi*, C. I, S. I, 2014, s. 99-100; Mustafa Şahin, *Orta Çağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timuruların Yıkılışına Kadar) (961-1507)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi S.B.E., Tokat 2013, s. 220

³³¹ Arslantaş, s. 98.

³³² Altı, s. 25.

at sürüleriydi. Şehrin yaylak ve kışlak hayatına uygun olmasından dolayı Selçuklu hâkimiyeti boyunca hayvancılık sektörünün büyük çoğunlukla Türklerin elinde olduğu muhakkaktır.

Hemedân'da kaliteli tilki derileri vardı. Bunlardan imal edilen çok güzel ve pahalı kürkler dışarıya ihraç ediliyordu.³³³ İbn Havkal, eserinde Hemedân'da sürekli ucuz koyun, süt ve peynirin olduğunu, bunların ticaretinin yapıldığını ve safran üretiminin önemli olduğunu belirtmiştir.³³⁴ *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde Cibâl bölgesinde tarımın gelişmiş olduğu ve pamuklu eşyalar, ipekli tekstil ve safran üretildiği kaydedilmiştir.³³⁵ Mukaddesî de eserinde Hemedân ve çevresinde elbise, safran, kalat, tilki ve samur kürkü, çizme ve peynir ihraç edildiğini belirtmiş³³⁶ ve en güzel silahların yapıldığı şehirler arasında Hemedân'ı da saymıştır.³³⁷

Hemedân, Nihâvend ve Berûcird gibi şehirlerde yetiştirilen safran bitkisi ortaçağ dokuma endüstrisi için önemli bir yer teşkil ediyordu. Hem Boya yapımında kullanılıyor hemde başka bölgelere ihracatı yapılıyordu.³³⁸ Yine Ortaçağ'da özellikle boya endüstrisinde kullanılan şap madeni Hemedân'dan çıkartılmaktaydı.³³⁹

İslâmi döneminde Hemedân şehrinde kurulan ilk darphane Emevîlerin son dönemlerine rastlar.³⁴⁰ Abbâsîler döneminde Hemedân, Nihâvend ve Dinaver'de dînâr darphanesi bulunmaktaydı.³⁴¹ Hemedân şehrindeki darphanede ilk altın dînâr 270/883-4 yılına aittir.³⁴² Selçuklular döneminde Hemedân, Nihâvend, İsfahân, Rey ve Bağdat darphanelerin bulunduğu önemli şehirlerdi.³⁴³ Arslan Yabgu'nun oğlu Resûl Tegin'e ait 444/1052-3 senesinde Hemedân'da darbedilen bir paranın olduğunu bilmekteyiz. İbrahim Yınal adına 441/1049-50 tarihinde Hemedân'da basılan bir paranın varlığı bilinmektedir.

³³³ Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi", *Bellekten*, C. LXV, S. 242, Ankara 2001, s. 86.

³³⁴ İbn Havkal, s. 313.

³³⁵ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 89.

³³⁶ Mukaddesî, s. 412.

³³⁷ Mukaddesî, s. 262.

³³⁸ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2005, s. 216.

³³⁹ Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", *Bellekten*, C. LXI, S. 232, Ankara 1997, s. 522; Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi*, s. 344.

³⁴⁰ G. C. Miles, "Numismatics", *The Cambridge History of Iran*, Vol. IV, 5. Printing, Ed. R. N. Frye, Cambridge 2007, s. 368.

³⁴¹ Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", s. 561; Miles, s. 369.

³⁴² Miles, s. 370-1.

³⁴³ Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklular (Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat.)", *DİA*, C. XXXVI, s. 388.

İbrahim Yinal bu parada Sultan Tuğrul Bey'in adını zikretmezken kendisi için "İbrahim b. İnanc Yabgu" ve Sayf al-Davla ve Kahf al-Amma" unvanlarını kullanmıştır.³⁴⁴

4.2. HEMEDÂN'IN ETNİK VE DÎNÎ YAPISI

4.2.1. Şehirdeki Dînî Unsurlar

Selçuklular döneminde Hemedân'da Müslümanlar en önemli dînî gurubu oluşturuyorlardı. Bunun yanında şehirde Yahudiler de bulunmaktaydı.

4.2.1.1. Müslümanlar

Yâkût el-Hamevî, eserinde Hemedân için din ve fazilet sahibi insanların mâdeni tanımını yapmaktadır.³⁴⁵ Selçuklular, Sünnîliğin dört mezhebinden Hanefîlik ile kısmen de olsa Şâfiîliğe girmişlerdir. Mukaddesî, eserinde Hemedân'da Ehlü'l-hadîs mensuplarının çoğunlukta olduğunu belirtmektedir. Rey bölgesinde Hâlkû'l-Kûr'ân³⁴⁶ meselesinin ciddi ayrılıklara sebep olduğu ve önemli bir tartışma konusu olduğu belirtilmişti. Mukaddesî, Hemedân'da halkın bu hususta herhangi bir mezhebi takip etmediğini belirtmektedir. Mezhep çeşitliliğinin bulunduğu Rey'de bu tartışmalar yaygınken Ashâbu'l-Hadis'in³⁴⁷ güçlü olduğu Hemedân'da bu konu çatışmalara neden olmamaktadır.³⁴⁸ Yine Mukaddesî, eserinde Hemedân ve çevresinin ehl-i hadis olduğunu vurgulamış³⁴⁹ Cibâl bölgesinin dinini fanatik Hanbelî olarak belirtmiş ve Muaviye'ye sevgi gösterisinde aşırıya kaçtıklarını belirtmiştir.³⁵⁰

Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî Hemedân'da Mu'tezile inancının Büveyhîler zamanında çok etkili olduğunu ve Mu'tezilî vezîr, vâli ve kadıları Hemedân ve diğer şehirlerde mezhebin yayılmasını sağladığını, Selçuklu hükümdarlarından Sultan Tuğrul

³⁴⁴ Ömer Diler, *Islamic Mints: Islam Darp Yerleri*, C. II, Ed. E. N. Diler, J. C. Hinrichs, G. Kürkman, İstanbul 2009, s. 1320; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 114-5.

³⁴⁵ Yâkût el-Hamevî, C. V, s. 410.

³⁴⁶ Kûr'ân-ı Kerîm'in yaratılmış olup olmadığı konusundaki tartışmaları ifade eden kelâm terimi.

³⁴⁷ Aynı manada Ehlü'l-Hadis ve Ehlü'l-Eser tabirleri de kullanılır. Her ikisi de "hadîs ehli, hadisciler" manasına gelir.

³⁴⁸ Betül Yurtalan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi S.B.E., Ankara 2015, s. 123-4.

³⁴⁹ Mukaddesî, s. 412.

³⁵⁰ Mukaddesî, s. 396.

Bey döneminde de bu yayılma devam ettiğini belirtmiştir. Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, Hemedân'da Müşebbihe³⁵¹ inancına sahip insanların olduğunu belirtmiştir.³⁵²

Selçuklu öncesinde Hanefîler'in çok az sayıda bulunduğu Hemedân'da Selçuklularla birlikte Hanefî ve Şâfiîler ön plâna çıkmaya başlamıştır. Bu duruma Selçuklu sultanlarının bahsedilen şehirlerde ikâmet etmeleri etken olmuştur. Bununla birlikte Hemedân halkının çoğu Mu'tezile inancına sahipti ve bu kesim de fıkıh mezhebi olarak Hanefî fikhını tercih etmekteydi.³⁵³ Selçuklular döneminde Hanefî kadıların atanması, İsfahân ve Hemedân gibi büyük şehirlere büyük câmiler yapılarak oralarda Hanefî imamlara görev verilmesi, Hanefî-Mâturîdîliğin öğretilmesi için Hanefî medreselerin açılması, Mâverâünnehir'den sonra İran coğrafyasında da Hanefîliğin yayılmasını sağlamıştır.³⁵⁴

Hanefî mezhebinden sonra İslâm âleminde en fazla taraftarı olan mezhep Şâfiîliktir. Hemedân'da azımsanmayacak sayıda Şâfiî mezhebine bağlı insanların olduğu bilinmektedir.³⁵⁵ Nizâmülmülk'ün kendi mezhebinden olan Şâfiîler için vakfettiği câmilerin Sultan Muhammed Tapar tarafından alınıp Hanefîlere tahsis edilmişti.³⁵⁶

Askerî ve idârî kesimi oluşturan Türkler, Hanefî mezhebini benimsemişlerdi. Yerli halkın çoğunluğu ve idârî alanda birçok noktada görev alan Farslar ise Şîî mezhebindendiler.

Yukarıda bahsedildiği üzere Hemedân şehri genel itibarıyla Sünnî mezhep inancına sahip insanların yaşadığı bir şehir olmuştur. Ancak Şîî inancı da şehirde az da olsa varlığını sürdürmüştür. İbnü'l-Esîr'in eserinde bahsettiği üzere Hâlîfe Mansûr, Hemedân'lı Hassân adlı birinin isyanına şaşırılmış ve "Hemedân'dan bir haricî mi?" diye tepki vermişti. Bu durum Hâlîfe Mansûr'un garibine gidiyordu. Çünkü Hemedân halkının

³⁵¹ Benzetmek anlamındaki teşbîhden türeyen müşebbihe kelimesi "benzetenler" demektir. Terim olarak Allah'ı yaratıklara veya yaratıkları Allah'a benzeten veya bu sonuçları doğurduğu ileri sürülen inançları benimseyenleri ifade eder. Daha fazla bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Müşebbihe", *DİA*, C. XXXII, s. 156-8.

³⁵² Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Nüzhel'ül- Kulûb*, s. 75; İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, C. XXXI, s. 397-8.

³⁵³ Wilferd Madelung, "Maturidîliğin Yayılışı ve Türkler", *İmam Mâturîdî ve Maturidîlik*, Çev. Muzaffer Tan, Haz. Sönmez Kutlu, Kitâbiyat Yay., Ankara 2006, s. 323; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yay., İstanbul 2007, s. 65.

³⁵⁴ Ahmet Ak, *Selçuklular Döneminde Maturidîlik*, Yayınevi Yay., Ankara 2009, s. 125

³⁵⁵ Arıkan, s. 81.

³⁵⁶ Turan, s. 327; Madelung, s. 325.

tamamı Şîî idi. Bu durum biraz abartılı olsa da Hemedân şehrinde Şîî mezhebine mensup insanlar yaşamaktadır.³⁵⁷ Yine Batı İran'da yayılmış bir Şîî mezhebi olan Ehl-i Hak'ın, Hemedân şehrinde de üyeleri bulunmaktadır. Hz. Ali'ye bağlılık temeli üzerinde Baba İshak tarafından kurulmuştur.³⁵⁸ Bâtînlilik, Irak Karmatî liderlerinin faaliyetlerinden kısa bir süre sonra 260/874 yılında orta ve batı İran'da özellikle Hemedân, Rey ve Kûm gibi şehirlerde yayılmaya başlamıştır.³⁵⁹

Büveyhîler dönemi İslâm dünyasında Şîîlerle Sünnîler arasında karışıklıkların çıktığı bir dönem olmuştur. Bu karışıklıklara iktidardaki Bevüyhîler'in Şîî halkın Sünnîlere karşı kışkırtılması sebep olmuştur. Sünnî halk bu kışkırtmalara zaman zaman tahammül edememiş ve Hemedân gibi iki mezhebin birlikte yaşadığı şehirlerde büyük çatışmalar meydana gelmiştir.³⁶⁰ Özellikle Muharrem 353/Ocak-Şubat 964 tarihinde Büveyhî hâkimiyetindeki hilâfet merkezi Bağdat'da meydana gelen Sünnî-Şîî gerginliği Hemedân şehrine de yansımıştır.³⁶¹

Abbâsîler bölümünde bahsettiğimiz üzere Hemedân'daki bir diğer mezhep inancı ise Bâbek el-Hürremî'nin temelini attığı Hürremiyye inancıdır. Abbâsî Hâlîfesi Mu'tasım-Billâh döneminde Hemedân'daki halkın büyük kısmı bu inanca destek vermiş ve bu siyâsî-dînî oluşum, Sünnî dünyasını oldukça meşgul etmiştir.

4.2.1.2. Yahudiler

İran'daki Yahudilerin kökeni sürgünlere dayanmaktadır. İslâm coğrafyacıları bölgede Mecûsîler'den sonra ikinci büyük Gayr-i Müslim topluluğun Hıristiyanlar olduğunu, ancak hatırı sayılır bir oranda Yahudi topluluğunda yaşadığını kaydetmişlerdir. Cibâl bölgesinde ise Gayr-i Müslimlerin çoğunluğunu Yahudiler oluşturmaktaydı. Daha sonra Mecûsîler, ardından da Hıristiyanlar gelmekteydi. Hemedân, Yahudilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerden biriydi. Tevrat'ta Akmetada, Talmud'ta Media ve Pers şehri olarak zikredilen Hemedân'ın Kisra I. Yazdicer tarafından Yahudi hanımı Şuşan Duht

³⁵⁷ İbnü'l-Esîr, C. V, s. 471.

³⁵⁸ Atıcı, s. 201.

³⁵⁹ Atıcı, s. 40.

³⁶⁰ Kara, s. 39.

³⁶¹ İbnü'l-Esîr, C. VIII, s. 481; Şemseddin Günaltay, "Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", *Bellekten*, C. VII, S. 25, 1943, s. 84.

için yeniden inşâ ettirildiği belirtilir.³⁶² Hemedân'a ilk Yahudi göçü M.Ö. 720 yıllarında Asurlular tarafından işgal edilen Kuzey İsrail Krallığı'ndaki Yahudilerin şehre gelmesiyle başlamıştır.³⁶³

İspanyol Yahudisi Tudelalı seyyah Benjamin, ünlü seyahatnamesinde Nihâvend'de 4 bin Yahudi'nin Hemedân'da ise 30 bin Yahudi'nin yaşadığını belirtmektedir. Bu rakamlar XII. yüzyıl için abartılı olsa da azımsanmayacak kadar Yahudinin bu bölgede yaşadığı muhakkaktır.³⁶⁴

4.2.2. Şehirde Yaşayan Etnik Unsurlar

Hemedân, kuruluşundan Selçuklu hâkimiyetine girene kadar geçen süre içerisinde birçok farklı hanedanın egemenliğine girmiştir. Şehre hâkim olan devletler kendi siyâsî hedefleri doğrultusunda uyguladıkları iskân politikaları sonucunda Hemedân; farklı ırk, dil ve dinlerden insanların ikâmet ettiği kozmopolit bir yapıya dönüşmüştür. Hemedân'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra İran şehirlerinin çoğunda garnizonlar kuruldu ve buralara Arap kabileleri yerleştirildi. Hemedân'da kurulan ordugâhlara yakın yerlere özellikle Irak'ta tutunamayan Hâricî ve Şîi Arap muhacirler iskân edildi.³⁶⁵

İran genelinde yaşayan Şîiler'in çoğunluğu aynı zamanda Fars oldukları dikkate alınacak olursa Selçuklular'dan önce ve sonra Hemedân'da Farslar şehrin ana etnik unsurunu oluşturmaktaydı.

Hemedân'ın yaylak ve kışlak hayatına müsait olması Oğuzların bu bölgeye yerleşmelerine sebep olan önemli etkenler arasında bulunmaktaydı. Sâsânî döneminde Hemedân'a yerleşmeye başlayan Oğuzların ardından Müslüman Türklerin bölgeye gelmeleri ve yerleşmeleri Abbâsîler dönemine rastlamaktadır.³⁶⁶ Daha önce de şehrin Selçuklular hâkimiyeti bölümünde anlattığımız üzere 430/1039 senesinde Horâsân'dan gelen Oğuz Türkleri, Hemedân şehrini muhasara etmişlerdi. Sultan Tuğrul Bey

³⁶² Yahudi tarihinin meşhur şahsiyetleri Ester ve Mordehay'ın kabirleri de buradadır. Gaon Samuel b. Ali'nin bir mektubunda XI. asırda şehirde bir beytülmidras olduğu zikredilmektedir. İslâm dünyasındaki mu'tezilî fikirleri Yahudiliğe sokanların ilki olan Yüz'an da Hemedân'da yaşamıştı. Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler (Abbâsî ve Fâtımiler Dönemi)*, MÜİFV Yay., İstanbul 2009, s. 51-4. Ester ve Mordehay'ın türbesi için bkz. EK13.

³⁶³ Michael Axworthy, *İran (Aklın İmparatorluğu)*, Çev. Özlem Gitmez, Say Yay., İstanbul 2016, s. 26.

³⁶⁴ Tedela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Kaknüs Yay., İstanbul 2001, s. 74-6; Turan, s. 321.

³⁶⁵ Osman Gazi Özgüdenli, "İran", *DİA*, C. XXII, s. 396.

³⁶⁶ Bala, s. 422; Salih Özçamca, *Büyük Selçuklu Şehirleri ve Ulaşım-Ticaretteki Yerleri (Üç Kaynağa Göre-El-Belazuri, El-Bundari, Er-Ravendi)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi S.B.E., Bursa 2007, s. 80; Derya Çoşkun, s. 47.

döneminde İbrahim Yınal tarafından Selçuklu hâkimiyetine giren şehirde Türk nüfusu artmış, özellikle Dandanakan savaşından sonra Oğuzlar dalgalar halinde Hemedân, Kuzey Irak ve Âzerbaycan gibi uçlara yakın yerlere yerleşmişlerdi. Irak Selçukluları döneminde Hemedân başkent niteliği kazandığı için şehirdeki Türk nüfusu üst seviyelere çıkmıştı. Karahitay istilâsı ile yerlerinden göç etmek zorunda kalan Türk kavimleri özellikle Yıva Türkleri 552/1158 yılında Hemedân havalisine gelmişti.³⁶⁷

4.3. HEMEDÂN'DAKİ MÎMÂRÎ ESERLER

4.3.1. Saraylar ve Köşkler

Hemedân, Irak Selçuklularına başkentlik yaptığı için geniş çapta imar edilmiş ve burada câmi, medrese, köşk ve saraylar yapılmıştır. Buradaki en önemli eserlerden birisi Hemedân Sarayıdır. Saray Kaynaklarda değişik isimlerde kaydedilmiştir.³⁶⁸ Hemedân'da Sultan Tuğrul Bey'in bir sarayının olduğu bilinmektedir. Hâlîfe Kâim bi-Emrillâh'ın 463/1061 yılında mektup ve hediyeler gönderdiği heyet Hemedân'a gelip mektup ve armağanları sultana takdim ettikten sonra Dâr el-Memlekeye (Sultan Sarayı) gelip orada hazır bulundular ve ayrıldılar.³⁶⁹

Hemedân reisi olan Emîr Seyyid Murtaza Kebir Fahreddîn Alâüddevle Arap-Şâh'ın kendi adıyla anılan Alâüddevle Sarayı adıyla bir sarayı vardı.³⁷⁰ Sultan II. Tuğrul'un vefât ettiği sarayın ismi de Alâüddevle idi.³⁷¹ Sultan Arslanşâh, Alâüddevle'nin kızı Sitti Fatime ile evlendikten sonra bu saraya taşınmış ve bir hafta sonra burada vefât etmiştir.³⁷²

Hemedân'da daha önce de bahsettiğimiz 583/1187 senesinde Sultan III. Tuğrul'un tekrar Hemedân'a girmesi üzerine Emîr Seyyîd Fahreddîn Alâüddevle'nin konaklaması için kendi reislik sarayını (Serâ-yı Riyâset) sultana hediye ettiği sarayda

³⁶⁷ Turan, s. 257.

³⁶⁸ Cezar, s. 233.

³⁶⁹ Sibt İbnu'l-Cevzî eserinde bu olayı ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır; Hâlîfenin sultana gönderdiği heyetin başkanı İbn Sâid diyor ki: “Biz, sultanın bulunduğu Hemedân'a gelip hâlîfenin mektuplarını ona takdim ettik; Temimî de işlemeli ipek kumaştan yapılmış cübe, altın dokumalı farace, altınla işlenmiş tolga (sarık) dan oluşan hâlîfenin armağanını sultana takdim etti ve sultanda o feracayı hemen sırtına geçirdi.” Sibt İbnu'l-Cevzî, s. 92; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 23.

³⁷⁰ Özçamca, s. 84.

³⁷¹ Râvendî, s. 217.

³⁷² Râvendî, s. 286.

bulunmaktadır.³⁷³ Irak Selçuklularının vezîrlerinden Enûşîrvân'ında Hemedân'da bir sarayı olduğu kaynaklarda belirtilmiştir.³⁷⁴

Irak Selçuklu Devleti'nin ikinci başkenti Hemedân'da saraylardan çok köşkler ön plâna çıkmaktaydı. Hemedân'daki Köşk-i Bağ, Hemedân Köşkü, Mesûdî Köşkü, Mamur Köşkü, Eski ve Yeni Köşk, Köşk-i Bağdat en meşhur olanlarıydı. Binaların büyük bir saray düzeneğinin parçaları olduğu düşünülmektedir.³⁷⁵

Köşk-i Kuhen (Eski Köşk) Sultan Mesûd tarafından devlet merkezini İsfahân'dan Hemedân'a naklettikten sonra inşâ ettirdiği bir saraydı. Sultan Mesûd, 542/1147 yılında yeğenleri Melik Muhammed ve Melikşâh ile savaştıktan sonra Hemedân civarında bulunan bu köşke gelmişti.³⁷⁶ Irak Selçuklu Sultanı Mesûd'un Hemedân şehrinin ortasında Yeni Köşk (Köşk-i Nev - Köşk-i Cedid) adında bir köşk yaptırdığı ve dünyaya gözlerini bu köşkte yumduğu kaynaklarda yazmaktadır.³⁷⁷ Onun vefâtından sonra Melik Muhammed Şâh 548/1153 yılında Hemedân'a gelerek Yeni Köşk'e geldi ve burada askerler ve emîrler burada ona bi'at ettiler.³⁷⁸

Sultan Muhammed Şâh'ın Hemedân'da ismini bilmediğimiz bir köşk yaptırdığı bilinmektedir. Emîrler eski köşklarinin malzemelerini oraya taşımışlardı.³⁷⁹ Kaynaklardaki diğer köşkler ise; Köşk-i Mergzar, Sultan Muhammed Şâh'ın devlet kabul törenlerini gerçekleştirdiği Mes'udî Köşkü diğer adıyla Hemedân Çayırı Köşkü³⁸⁰ ve Sultan Muhammed Şâh'ın saltanat tahtına oturduğu³⁸¹ Hemedân Köşkü'dür.³⁸² Daha öncede belirttiğimiz üzere Sultan Muhammed Şâh vefât etmeden önce, onun Hemedân'da beş yüzden fazla köşk yaptırdığını bilinmektedir.³⁸³

³⁷³ Râvendî, s. 317; Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 25.

³⁷⁴ Bundârî, s. 167.

³⁷⁵ Zeynep Tarım Ertuğ, "Saray", *DİA*, C. XXVI, s. 119; Yaşar Çoruhlu, "Kasır", *DİA*, C. XXIV, s. 557.

³⁷⁶ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 145; Râvendî, s. 233; Turan, s. 249; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 23.

³⁷⁷ Râvendî, s. 235-6; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 24. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 147. Sultan Arslanşâh, Köşk ül-Cedid'de saltanat tahtına oturmuştu. Hüseyinî, s. 102. Yine Hüseyinî, bu köşkün Hemedân Kapısı'nda olduğunu belirtmiştir. Hüseyinî, s. 89. Bu köşk Râvendî'nin eserinde, Köşk-i Nev olarak geçer. Râvendî, s. 308.

³⁷⁸ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 151.

³⁷⁹ Râvendî, s. 254; Özkuzugüdenli, s. 315.

³⁸⁰ Râvendî, s. 249; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 151; Mîrhând, s. 225.

³⁸¹ Râvendî, s. 245.

³⁸² Râvendî, s. 259; Bundârî, s. 212.

³⁸³ Özkuzugüdenli, s. 318.

Sultan Arslanşâh ve Atabeg İldeniz, Rey'e gitmek üzere Zilhicce 559/Ekim-Kasım 1164 tarihinde Hemedân'dan ayrıldılar ve Köşk-i Bağ'a indiler. Öte yandan Atabeg Kızıl Arslan sultanlığını ilan etmeden önce Sultan III. Tuğrul ile Hemedân'da bu köşkte bir görüşme gerçekleştirmişti.³⁸⁴ Yine Sultan Arslanşâh ve Atabeg İldeniz 12 Şevval 560/22 Ağustos 1165 tarihinde İsfahân'dan Hemedân'a geldiklerinde Hemedân Kapısı civarında bulunan Mamur Köşkü'nde yirmi beş gün kaldılar.³⁸⁵

Hemedân'da sadece sultanların değil devletin önemli kademelerdeki emîrlerin ve şahıslarında köşkleri bulunmaktadır. Bunlardan Sultan II. Melikşâh'ın hasbekinin³⁸⁶ ve Hacı İmam Şeyhülislam Zahireddîn Belhi'nin³⁸⁷ Hemedân'da köşkleri bulunmaktadır.

4.3.2. Medreseler

Günümüzün üniversiteleri olarak tanımlanan medreseler kurulduğu dönemde en yüksek eğitim ve öğretimin verildiği yerlerdir. Selçuklular döneminde medrese denilince daha çok Sultan Alparslan'ın ve ardından oğlu Sultan Melikşâh'ın vezîri olan Nizâmülmülk tarafından Nişâbü'r ve bilhassa Bağdat'ta açılan Nizâmiye Medreseleri akla gelmektedir. Bunların yanında Merv, Herât, Belh, Basra, İsfahân, Âmül, Musul, Cizre ve Rey gibi şehirlerde de Nizâmiye medreseleri inşâ edilmiştir.³⁸⁸ Ancak kaynaklarda Hemedân şehrinde Nizâmiye medresesi açıldığına dair bir bilgi bulunmaktadır.

Ortaçağ eğitim sisteminin temelini, öğrencinin öğrenenin huzuruna gittiği yani öğrencinin bilgiye ulaşması için şehir şehir, medres medrese gezmesi oluşturmaktadır. Bir öğrencinin eğitimini tamamlayabilmek için birbirinden çok uzak bulunan kültür merkezlerini dolaştığı görülmektedir. Hemedân şehride talebe ve hocaların uğrak yerlerinden biri olmuştur. XI. yüzyılın ünlü mutasavvıf, kelâm, tefsir ve hadis âlimi olan Kâsım Kuşeyrî; sıra ile Nişâbü'r, Rey, Bağdat ve son olarak Hemedân şehirlerini dolaşarak öğrenimini tamamlamıştır.³⁸⁹

Irak Selçuklu sultanları ve devlet yöneticileri başkent Hemedân'da çok sayıda medrese yaptırmıştır. Mümine Hâtûn ve eşi Atabeg İldeniz Hemedân şehrinde bir

³⁸⁴ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 177; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 25.

³⁸⁵ Râvendî, s. 277; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 25.

³⁸⁶ Râvendî, s. 245.

³⁸⁷ Râvendî, s. 322.

³⁸⁸ Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA*, C. XXVIII, s. 324.

³⁸⁹ Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 377.

medrese yaptırmıştı. O medresenin birçok vakıfları vardı. Atabeg İldeniz'in ve eşinin mezarı yaptırmış olduğu medresenin yanındadır.³⁹⁰ Devrin tanınmış ilim adamlarından olan Hoca İmam Safiyeddîn İsfehânî'nin ders vermesi için bu medreselere müderris olarak tâyin edilmişti. Yine bu medreselerin açılışı şerefine büyük kutlamalar tertip edilmişti.³⁹¹ Şerefeddîn Girdbâzû, Hemedân'da bir medrese inşâ ettirerek bunlar için vakıflar kurmuştu. Şehirdeki bu medreselerin önemli bir kısmında kütüphaneler mevcuttu.³⁹² Yine, Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'da Hemedân'da bir medrese yaptırmıştır.³⁹³

Irak Selçuklu sultanlarından Mesûd, 1 Recep 547/2 Ekim 1152 tarihinde vefât ettiğinde cenazesi Hemedân'a götürülüp Cemâleddîn İkbâl'in inşâ ettirmiş olduğu Serberze mahallesindeki medreseye defnedilmiştir.³⁹⁴

Atabeg İldeniz ve Sultan Arslanşâh'ın annesi vefât ettiğinde Hemedân'da yaptırmış olduğu medreseye gömülmüştür.³⁹⁵ Şehirdeki önemli olan diğer bir medrese ise Sultan II. Tuğrul'un yaptırdığı ve kendisinin, Sultan Muhammed Şâh'ın ve Sultan Arslanşâh bahçesinde gömülü oldukları Medrese-i Tuğruliye'dir.³⁹⁶

Sultan II. Tuğrul'un emîrlerinden olan Cemâleddîn Ayebe'nin de Sabık-Abad mahallesinde yaptırmış olduğu bir medrese bulunmaktadır. Hatta tarihçi Râvendî'nin dayısı Sadr Taceddîn burada görev yapmaktaydı.³⁹⁷ Cemaleddîn Ayebe, Sadr Taceddîn'e kendi medresesinden başka birkaç medrese ve hankâhı da onun şahsına vermişti.³⁹⁸ Devrin önemli âlimlerinden olan ve 577/1182 yılında vefât eden Kutbüddîn et-Tureysîsi, bir dönem Hemedân'da kalıp, buradaki medreselerde dersler vermiştir.³⁹⁹

³⁹⁰ Devletşah, s. 163-4; Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 294.

³⁹¹ Kayhan, s. 273-4.

³⁹² Şerefeddîn Girdbâzû, 561/1165-6 yılında Rey şehrinin dışında vefât ettikten sonra kendisinin yaptırmış olduğu bu medreseye gömüldü. Râvendî, s. 279; Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklular (Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat.)", s. 388; Özkuzugüdenli, s. 322; Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 294.

³⁹³ Sevim, Merçil, s. 515.

³⁹⁴ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, s. 147; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 88; Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 101; Kayhan, s. 188-9.

³⁹⁵ Bu medrese yapılıp tamamlandığında, Hoca İmam Safiyeddîn İsfehânî'yi buraya müderris olarak atanmış ve bu sebeple verilen davette, şehrin imamları toplanmış, çeşit çeşit yemekler ve tatlılar, gümüş kaselerde ikram edilmişti. Râvendî, s. 286.

³⁹⁶ Râvendî, s. 202; Bundârî, s. 160.

³⁹⁷ Râvendî, s. 349.

³⁹⁸ Râvendî, s. 38.

³⁹⁹ Ahmet Ocak, *Nizâmiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2017, s. 228.

4.3.3. Câmiler

İran coğrafyasında İslâm'ın yayılmasıyla birlikte şehirlerin merkezine Cuma câmileri⁴⁰⁰ inşa edilerek şehir bu câmi etrafında gelişme gösteriyordu. Ancak bazı şehirlerde Cuma câmileri şehir dışına kurulmuştur. Buna örnek de Hemedân Cuma Câmi'dir. Câminin etrafına da çarşı ve pazarlar kurulmuştur.⁴⁰¹ Mukaddesî pazar içindeki bu câminin sağlam olduğunu yazmıştır.⁴⁰²

9 Şaban 558/13 Temmuz 1163 tarihinde Sultan Arslanşâh, Atabeg İldeniz ve Ahlatşah hükümdarı II. Sökmen tarafından toplanan Türk ordusu Lukri Kalesi yakınlarındaki savaşta Gürcülere karşı büyük bir zafer kazandı. Bu zaferden elde edilen ganimetten altın ve gümüş kapların hepsi su içme kabı olarak Hemedân Câmisine gönderildi.⁴⁰³ Hemedân Câmisi'nden Râvendî'de bahsetmektedir.⁴⁰⁴ Nihâvend'de merkezi bir câmi olduğu kaynaklarda yazmaktadır.⁴⁰⁵ Nizâmülmülk'ün kendi mezhebinden olan Şâfiîler için Hemedân vakfettiği câmilerin olduğunu bilmekteyiz.⁴⁰⁶

4.3.4. Çarşı ve Pazarlar

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Hemedân şehirde pazar ve çarşılar şehrin merkez câmisinin etrafında kurulmuştu. Kaynaklarda Hemedân'da pazar ve çarşılar hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bundârî eserinde Sultan Muhammed Şâh zamanında şehirdeki asker çarşısından bahsetmiştir.⁴⁰⁷ Mukaddesî Hemedân pazarının üç sıra halinde olduğunu yazmıştır.⁴⁰⁸ Hamdullâh Müstevfi-i Kazvînî şehirde kuyumcular çarşısının olduğunu yazmıştır.⁴⁰⁹

⁴⁰⁰ İslâmın ilk yıllarından itibaren Cuma ve bayram namazları şehirde kurulmuş olan tek bir câmide kılınırdı.

⁴⁰¹ Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1977, s. 93.

⁴⁰² Mukaddesî, s. 407.

⁴⁰³ İbnu'l-Ezrak, s. 134; Kayhan, s. 257.

⁴⁰⁴ Râvendî, s. 18.

⁴⁰⁵ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 90.

⁴⁰⁶ Turan, s. 327; Madelung, s. 325.

⁴⁰⁷ Bundârî, s. 210.

⁴⁰⁸ Mukaddesî, s. 407.

⁴⁰⁹ Hamdullâh Müstevfi-i Kazvînî, *Nüzhet'ül- Kulûb*, s. 74.

4.3.4. Hankâhlar

Dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları, bir süre ikâmet ettikleri, bazen inzivaya çekildikleri mekânlar olan hankâhlar İslâm medeniyeti açısından önemli bir kurumdur. Hemedân'daki Ebû Tâlib el-Hazrecî (ö. 298/910) hankâhları en bilinenlerindendir.⁴¹⁰ Hemedân'daki diğer bir hankâh ise Hoca Şihâbeddîn Sika'nın kendi yaptırmış olduğu ve mezarının bulunduğu hankâhdır.⁴¹¹

İbn Hurdazbih eserinde; Hundâz'dan Hemedân'a kadar olan mesafede üç, Hemedân'dan Meşkûye'ye kadar olan mesafede yirmibir konaklama yerinin olduğunu belirtmiştir.⁴¹²

4.3.5. Kümbetler ve Türbeler

Hemedân şehrindeki en önemli mîmârî eserlerden biride, günümüzde de ayakta olan Kümbed-i Aleviyan'dır. Kümbet diye anılmasına rağmen dört duvar üzerine kubbeli bir yapısı olduğundan türbe grubunda değerlendirilen ve kare plânlı bir yapı olan Kümbed-i Aleviyan XII. yy. Selçuklu yapısıdır.⁴¹³ Eser; mihrabı zengin ve abartılı alçı süslemeleri, dıştan içe kademeli ve değişik süslemeli beş bordürle çerçevenilmiş mihrab, dikdörtgen görünümlüdür. Diğerinin tersine dışta yanlardan sütuncelerle sınırlandırılmış, sivri kemer alınlıklı sathi bir niş, içte ise, yarım daire plânlı ve yarım kubbe kavsaralı⁴¹⁴ asıl niş yer almaktadır. Bu da köşelerindeki küçük sütunlara oturan sivri kemerle nihâyetlenmektedir. Bütün yüzeyi süslemeli mihrabın dıştaki nişin kavsarasını, köşeliklerini ve üst kesimindeki dikdörtgen panoyu dolduran serbest dağılımlı iri plastik rumî ve palmetler,⁴¹⁵ gelişkin özellikler göstermektedir. Giriş cephesinin ortasında öne doğru taşkınlık yapan taç kapı yer almaktadır.⁴¹⁶ Birkaç Alevî seyyidin defnedildiği eser Moğollar ve son olarak da 1938 yılında tamir edilmiştir.⁴¹⁷

⁴¹⁰ Süleyman Uludağ, "Hankah", *DİA*, C. XVI, s. 42-3.

⁴¹¹ Râvendî, s. 277.

⁴¹² İbn Hurdazbih, s. 46.

⁴¹³ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, 11. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011, s. 83; Cezar, s. 317; Haşim Karpuz, Osman Eravşar, *Büyük Selçuklu Mirası: Mimari*, C. I, Selçuklu Belediyesi, İstanbul 2013, s. 382. Eserin görseli için bkz. EK12.

⁴¹⁴ Taçkapı, mihrap gibi yerlerin yarım kubbeye benzeyen üst bölümü.

⁴¹⁵ İlkçağ sanatından beri kullanılan bir bezeme motifi.

⁴¹⁶ Karpuz, Eravşar, s. 382; Mehmet Top, "Ortaçağ Türk Mimarisinde Mihrab", *Türkler Ansiklopedisi*, C. VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 91,

⁴¹⁷ Yazıcı, "Hemedân", s. 185. Yapının inşâ tarihini hakkında bazı tarihçiler Selçuklu, bazıları ise İlhanlı dönemini belirtmektedir. Eserin Selçuklu döneminde bölgeye yerleşen Aleviyan ailesinin kabri olduğu ileri

Hemedân'daki Selçuklu dönemi eserlerinden bir diğeri de yine yerinde incelediğimiz Kurban Burcu Türbesi (Kümbed-i Gurban)'dir. Yapım tarihi tam olarak bilinmeyen eserin bazı yerel kataloglarda Moğol dönemine ait olduğu yazmaktadır. Onikigen plânlı olarak inşâ edilmiş olan yapının altında cenazelik kısmı bulunmaktadır. Çatısı onikigen plânlı bir külâhla örtülmüştür. İçerisinde de bazı sanduklar bulunmaktadır.⁴¹⁸

4.3.6. Kaleler

Kaynaklarda çokça bahsedilmesede Hemedân'da kale olduğunu bilmekteyiz. Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, şehrin merkezindeki kilden inşa edilmiş olan kalenin ismini Şehristân olarak kaydetmiş ve şehir surlarının 12 bin adım uzunlukta olduğunu belirtmiştir.⁴¹⁹ İbnü'l-Fakîh ise bu kalenin ismini Sârûk olarak kaydetmiştir.⁴²⁰ Kendimizde inceleme yaptığımız kalenin burçlarının bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır.⁴²¹ Belâzurî eserinde Hemedân'da Mâzeran diye bir kalenin bulunduğu bilgisini vermiştir.⁴²² Daha önce bahsettiğimiz İbrahim Yınal'ın Hemedân'da Sultan Tuğrul Bey'e karşı başlattığı isyan sırasında, sultan Hemedân Kalesine sığınmıştı. Yine Sultan Süleyman Şâh, çok eski ve yıkık dökük olan Hemedân'daki Alâüddevle Kalesinde zindana atılmış ve burada kendisine zehir içitilmişti.⁴²³

4.3.7. Şifahâneler (Hastaneler)

Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un Bağdat'da bulunduğu sırada hastalanması üzerine Hemedân'a dönmek istedi. Sultan Hemedân'a dönerek hastalığına şifa buldu. Buradan Hemedân'da bir şifahâne bulunduğu veya Sultanın Hemedân şehrinde hekim bulundurduğu muhakkaktır.⁴²⁴

sürülmektedir. Eserdeki firûze renkli çiniler Selçuklu döneminden kalmadır. Ailenin, İlhanlı döneminde de etkin bir biçimde bölgede varlığını sürdürmesi sebebiyle türbenin iç dekorasyonunun bu dönemde yapıldığı anlaşılmaktadır. Karpuz, Eravşar, s. 383.

⁴¹⁸ Karpuz, Eravşar, s. 388. Türbenin göreseli için bkz. EK15.

⁴¹⁹ Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Nüzhet'ül- Kulûb*, s. 74-5.

⁴²⁰ İbnü'l Fakîh, s. 219.

⁴²¹ Karpuz, Eravşar, s. 390.

⁴²² Belâzurî, s. 352-3.

⁴²³ Özkuzugüdenli, s. 320.

⁴²⁴ Hüseyinî, s. 68-9; Tüten, s. 65.

4.3.8. Diğer Eserler

Hemedân şehrinde diğer önemli bir eserde Med veya Pers İmparatorluğu döneminden kalma birkaç sütunla Elvend dağına açılan ve üstünde halkı soğuktan ve felaketlerden koruduğuna inanılan aslan heykelinin yer aldığı görkemli bir kapıdır. Ancak günümüzde sadece siyah volkan taşından yontulmuş olan aslan heykeli kalmıştır.⁴²⁵ 2,5 metre uzunluğunda ve 1,5 genişliğindeki heykel 1949 yılında taş bir kaide üzerine oturtulmuştur.⁴²⁶ Hemedân Aslanı olarak anılan eser hakkında İbnü'l-Fakîh şu bilgileri vermektedir: Hemedân'daki taş aslan meşhurdur. Kapılarda vardır. Belinasır Rûmînin eseridir.⁴²⁷ İbnü'l-Fakîh eserinde bahsettiği, lâkin günümüze kadar ulaşmamış olan eserlerden biri de Tebmeber taşıdır. Tebmeber taşı Hemedân'ın meşhur yapılarından. Nevbehan dağı eteğindedir. Dörtgen şeklindeki bu taşın etrafında kamerler vardır. Boyu iki insan boyudur. Her kemerde üç levha, her levha da 20 satır vardır. Yazılara “Keştel” denilir. İskender Hemedân'dan geçerken bu taşları tercüme ettirdi. Taşlarda doğruluğun Allah'ın mizanı olduğu, üzerinde adaletin döndüğünü, yalanın şeytanın mizanı olduğu ve üzerinde zulmün döndüğünü yazıyordu.⁴²⁸

Geçmişte var olduğu bilinen ancak günümüze ulaşmayan bir eser de Sarûk adı verilen binadır. Babil İmparatoru Buhtunnasır Hemedân'ı ele geçirdikten sonra şehri yakıp yıkması üzerine şehre yeniden binalar yapıldı. Şehrin etrafını da surlar ile çevrildi

⁴²⁵ Yazıcı, “Hemedân”, s. 184; Zehtabî, s. 240. Eserin görseli için bkz. EK16.

⁴²⁶ Yazıcı, “Hemedân”, s. 184.

⁴²⁷ İbnü'l-Fakîh s. 240. Mesudî, bu eser hakkında eserinde çok geniş bilgiler vermiştir: Bu kapıya Aslan Kapısı (Bab el-Esed) denmesinin sebebi, Rey yolu ve Horâsân caddesi üzerindeki bir tümsekte yer alan taştan yapılmış bir aslan heykeli olmasıdır. Heykel aslandan daha büyüktür. Büyük bir öküz veya yüksek boylu bir deve gibi heybetlidir. Uzaktan canlı bir aslanı andırır. İnsan ancak yaklaşınca onun taş olduğunu anlar. Gerçekten çok güzel tasvir edilmiştir ve tıpkı aslanı anımsatacak şekildedir. Hemedân halkının atalarından duydukları rivayete göre Filibus oğlu Büyük İskender, Horâsân diyarından dönerken, Hindistan, Çin ve komşu ülkelere düzenlediği seferden geri dönerken Hemedân şehrini kurmuştur. Yine aynı rivayete göre bu arslan şehir, surları ve halkı için bir tilsim olarak yapılmıştır. Şehrin harab olması, halkının ortadan kalkması ve surlarının yıkılması, ancak bu arslanın kırılması ve yerinden sökülmesiyle mümkündür. Bu da ancak Deylem ve Cibâl tarafından yapılabilir. Bu yüzden Hemedân halkı kendilerine yaklaşan orduları ve kendilerini yok etmek isteyenleri engelleyerek, aslanı yerinden oynatmalarına veya bir yerini kırmasına müsaade etmezler. Zaten onu devirmek, büyüklüğünden ve taşın sağlamlığından dolayı sadece birçok insanla başarılabilir. Merdâvic b. Ziyâr'in yeğeniyle birlikte Hemedân'a gönderdiği askerleri bu kapının önünde kamp kurup, kendileriyle sultanın ordusu arasındaki olay olmadan önce bu sahraya yayıldılar. Aslanı yıkarak kırdılar. Mesudî, s. 253-4.

⁴²⁸ İbnü'l-Fakîh, s. 243. Hâlifeye Müktefî bu heykelin bir fil arabası ile Bağdat'a nakledilmesini emrini verdiği zaman, Hemedân halkı büyük bir tepki vermiş ve Hâlifeyi bu kararından döndürmüşlerdir. Bala, s. 421.

ve ortasında bir kasır yapıldı. Üç yüz kilitli, sekiz kapılı bir hazine yapıldı. Bu binaya “Sarûk” binası denildi. 12 bin kişi burada görevlendirildi.⁴²⁹

Hemedân’daki en eski ve önemli eserlerden bir diğeri de şehrin güneyindeki Elvend Dağında, iki metrelik kayalık bir yüzeye çivi yazısı ile yazılmış iki kitâbedir. Abbasâbâd denilen vadide yer alan Elâmca, Âsurca ve Parsça yazılan kitâbenin biri Pers İmparatoru Büyük Darius, diğeri ise oğlu Xerxes’e aittir.⁴³⁰ Yine bu yazıtlardan başka şu an British Museum’da bulunan II. Erdeşir’in Hemedân’da üç dilde yazılmış kitâbesi ve 1923 yıllarında Kral I. Dara’nın biri topraktan yapılmış diğeri gümüş levha üzerinde kazılmış iki kitâbe bulunmuştur.⁴³¹

Hemedân şehrindeki mahalleler konusunda Râvendî bilgiler vermiştir. Onun verdiği bilgilerden Serberze,⁴³² Sabık-Abad⁴³³ ve Feraver⁴³⁴ isimlerinde mahaller olduğu anlaşılmaktadır.

⁴²⁹ İbnü'l-Fakîh, s. 218-9.

⁴³⁰ Yazıcı, “Hemedân”, s. 185; Bala, s. 421.

⁴³¹ Bala, s. 421. Yazıtı görseli için bkz. EK7.

⁴³² Râvendî, s. 236; Reşîdüddîn Fazlullâh, Candar Cemâleddîn İkbâl’in yaptırmış olduğu medresede bu mahallede bulunduğu yazmaktadır. Reşîdü’-d-dîn Fazlullâh, s. 147

⁴³³ Râvendî, s. 349.

⁴³⁴ Râvendî, s. 351.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. HEMEDÂNLI MEŞHÛR ŞAHSİYETLER

5.1. EBÛ'L-FAZL EL-HEMEDÂNÎ

Künyesi; Ebü'l-Fazl Sâlih b. Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî'dir. 303/915 yılında Hemedân'ın köylerinden Kûmülâbâd'da (Kûmelâz) doğdu. Bu nedenle Kûmülâbâdî (Kûmelâzî), Temîm kabilesinden Ahnef b. Kays'ın soyuna mensup olduğu için de Temîmî ve Ahnefî nisbeleriyle de anılmıştır. Hadis âlimi olan babasından ders alarak öğrenimine başladı. Daha sonra Bağdat'a giderek çeşitli muhaddislerden hadis okudu. Tahsilini tamamladıktan sonra Hemedân'a yerleşti ve burada hadis dersleri verdi. Un değirmenini satarak elde ettiği parayı muhaddislerin hokka ve mürekkep ihtiyaçlarına sarf etti. Bir ara Cürcân'a ardından da Bağdat'a giderek hadis okuttu. Kendisinden Hemedânlı hadis hâfızı Hamd b. Ömer ez-Zeccâc, Bağdatlı hadis hâfızı İbn Ebü'l-Fevâris ve Nihâvendli muhaddis Ahmed b. Hüseyin b. Zenbîl gibi şahsiyetler hadis rivayet ettiler. 21 Şâban 384/30 Eylül 994 tarihinde Hemedân'da vefât eden Ebü'l-Fazl'ın kabri zamanla ziyaretgâh haline geldi. Kaynaklarda Ebü'l-Fazl'ın pek çok eser yazdığı kaydedilmekteyse de bunlardan sadece Hemedânlı âlimlerin biyografisine dair *Tabakâtü Hemedân* ile *Sünnetü'l-hadîs* adlı eserleri zikredilmektedir.⁴³⁵

5.2. İBNÜ'L-FAKÎH

Künyesi: Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî'dir. Adından ve kitabında Hemedân'a dair ayrıntılı bilgi vermesi sebebiyle Hemedân'da doğduğu tahmin edilmektedir. Hâlifeye Mu'tezid'den (ö. 289/902) sonra vefât ettiği kabul edilir. Hayatına dair hemen hemen hiç bilgi yoktur. Hemedân'dan başka Bağdat'ın topografyasını da çok iyi bilmesinden orada uzun süre yaşadığı anlaşılmaktadır. Eserlerinden anlaşıldığına göre saray ile sıkı diyalogu vardır. Sarayla bağından ötürü soylu bir aileden geldiği düşünülmektedir. Abbâsî Hâlifelerinin gece sohbetlerine vakıf olacak kadar sarayla güçlü bağlarının olduğu eserinde açıkça görülmektedir.⁴³⁶

⁴³⁵ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 218; Mücteba Uğur, "Ebü'l-Fazl el-Hemedânî", *DİA*, C. X, s. 315.

⁴³⁶ Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fakih", *DİA*, C. XXI, s. 38; Zegi Velidi Togan, "İbnül Fakih", *İA*, C. V/II, s. 853; H. Masse, "Ibn al-Fakih", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, C. III, London 1986, s. 761.

İbnü'l-Fakîh'in günümüze ulaşan tek eseri *Kitab 'ül-Buldan (Ülkeler Kitabı)* adıyla bilinen coğrafya eseridir. En son 290/903 yılı olaylarından bahsedilmesi eserinin o yılda tamamladığı kanaatini uyandırmaktadır. Irak ekolünün, Bağdat ve Irak yerine Mekke ve Hicaz'a öncelik veren koluna mensup olan İbnü'l-Fakîh; eserine kozmografik bir girişle başlamıştır. Daha sonra Arap yarımadası, Mısır, Mağrib, Suriye, Filistin, Anadolu, Irak, İran, Âzerbaycan, Ermeniye, Mâverâünnehir, Türkistan ve Yedisu bölgeleri hakkında coğrafi, edebî, efsanevî bilgiler verdikten sonra Türkler'in içtimâî hayatına, âdet ve geleneklerine dair önemli açıklamalar yapmıştır. Müellifin yoğunlaştığı konular özellikle fetihler, şehirlerin kuruluşu ve vergilerdir.⁴³⁷ *Kitabü'l-Büldan* adlı eserinden başka *Kitabü Zikrû'ş-Şuara el'Muhaddisîn* adlı bir eseri daha vardır. Ancak bu eser günümüze ulaşmamıştır.

5.3. İBN SÎNÂ

Türk-İslâm düşünce ve bilim tarihinin en önemli isimlerinden olan Ebû Alî el-Hüseyin İbn Abdullah İbn Sînâ,⁴³⁸ en verimli dönemini geçirdiği, vefât ettiği ve kabrinin bulunduğu Hemedân şehri ile özdeşleşmiştir. Babası Abdullah'ın Sâmânî iktidarındaki memuriyeti sırasında bulunduğu Buhara yakınındaki Efşene köyünde Safer 370/Ağustos 980 tarihinde doğdu. İslâm dünyasında İbn Sînâ künyesiyle meşhur Ortaçağ âlim ve düşünürleri tarafından kendisine verilen baş önder anlamında “eş-şeyhü'r-reîs” unvanı ile de bilinir. Ayrıca “hüccetü'l-hak, şerefü'l-mülk, ed-düstûr” gibi vasıflarla da anılmıştır. Ortaçağ Latin dünyasında Avicenne olarak bilinmektedir.⁴³⁹

Felsefede belli bir mesafe aldıktan sonra tıp eğitime başlayıp kısa zamanda bu alanda da kendisini yetiştiren İbn Sînâ, gerek hastalıkların teşhisi gerekse tedavileriyle

⁴³⁷ Yörükân, s. 39; Tomar, s. 39; Masse, 761.

⁴³⁸ Asıl ismi Hüseyin, babasının ismi Abdullah ve dedesininki de Ali'dir. Bu aile, Sînâ Oğlu (İbn Sînâ) isminde bir atadan geldiği için, İbn Sînâ künyesi adeta bir soyadı haline gelmiş ve İbn Sînâ bu künye ile tanınmıştır. Nihat Keklik, “Türk Filozofu İbn Sînâ (980-1037), Hayatı ve Eserleri” *Felsefe Arkivi*, S. 22-23, İstanbul 1981, s. 7.

⁴³⁹ Şemseddin Günaltay, “İbni Sinanın Şahsiyeti ve Milliyeti Meselesi”, *Belleten*, C. IV, S. 13, Ankara 1940, s. 8-9; Ömer Mahir Alper, “İbn Sînâ”, *DİA*, C. XX, s. 319; Keklik, s. 7-8; Ömer Özden, “İbni Sînâ (980-1037) Hayatı ve Felsefesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. V, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 535; A.M. Goichon, "Ibn Sînâ", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, C. III, London 1986, s. 941; S. H. Nasr, “Philosophy And Cosmology” *The Cambridge History of Iran*, Vol. IV, 5. Printing, Ed. R. N. Frye, Cambridge 2007, s. 431-2.

ilgili ilaçların tâyin ve tespitinde de başarılar elde etmiştir. Tıpla ilgilenirken, felsefe ve fıkıhla da ilgisini kesmemiştir. Bütün bunları yaparken o, henüz on altı yaşındadır.⁴⁴⁰

Tıp alanında da ün kazanan İbn Sînâ, Sâ mânî Hükümdarı Nûh b. Nasr'ın hastalığını tedavi edince daha on sekiz yaşında iken saray hekimliğine getirildi. Sâ mânî Devleti çökmesinden sonra Buhara'dan ayrılmak zorunda kaldı. Hemedân'a gelerek Kezbâneveyh'in hizmetine girdi. Ardından kulunç (kolik) hastalığına yakalanan Büveyhî Hükümdarı Şemsüddeve'yi tedavi etmek için onun sarayında bulundu.⁴⁴¹ Şemsüddeve'nin vefâtından sonra yerine oğlu Semâüddeve geçti. Yeni hükümdar İbn Sînâ'dan vezîrlük görevini sürdürmesini istediye de o bunu kabul etmedi. Bu tavrı yüzünden Büveyhîler'le arasının açılmasına rağmen Hemedân'dan ayrılmadı. İbn Sînâ ile Büveyhîler arasındaki gerginlik artmış, hatta Şemsüddeve'nin öteki oğlu Tâcûlmülk, onun Kâkûyîler Hükümdarı Alâüddeve Muhammed b. Rüstem ile gizlice mektuplaştığını ileri sürmüştür. İbn Sînâ bu suçlamayı reddettiye de kendisine düşmanlık besleyen bazı kişilerin de aleyhinde bulunması üzerine 414/1023 senesinde Ferdecân Kalesi'ne hapsedildi. Kalede dört ay tutsak tutulduktan sonra Alâüddeve'nin Hemedân'a bir sefer düzenleyip orayı zapt etmesinden sonra serbest bırakıldı.⁴⁴²

İsfahân'da kaldığı yıllar boyunca nispeten sakin bir hayat süren İbn Sînâ, Gazneli Hükümdarı Sultan Mesûd'un İsfahân'ı almasından sonra evinin ve kütüphânesinin yağmalanması üzerine büyük bir sarsıntı geçirdi. Bu dönemde sağlığı da bozuldu. Devrinde yaygın olan kulunç hastalığına yakalandı. Kendini tedavi etmeye çalışan İbn Sînâ bir ara tekrar sağlığına kavuşur gibi olduysa da tam iyileşemedi. Alâüddeve Hemedân'a sefere çıktığında onunla beraber bulunduğu sırada yolda tekrar hastalandı ve Ramazan 428/Haziran-Temmuz 1037 tarihinde Hemedân'a ulaştıklarında elli yedi yaşında vefât etti. Kabri Hemedân'dadır.⁴⁴³

Gök cisimlerinin hareketlerini gözetlemek amcacıyla inşa edilen rasathaneler, daha ziyade İslâm devletlerinde ortaya çıkmış bir kurum olarak kabul edilmektedir.

⁴⁴⁰ Gregory Abû'l-Farac, s. 294-5; Alper, s. 320; Keklik, s. 8-16; Özden, s. 536; Goichon, s. 941.

⁴⁴¹ Alper, s. 321.

⁴⁴² Gregory Abû'l-Farac, s. 295; Alper, s. 321; Keklik, s. 16-33; Özden, s. 536-7.

⁴⁴³ Gregory Abû'l-Farac, s. 295; Anlatıldığına göre o, kulunçtan ötürü rahatsız olup Hemedân'da vefât etti. İsfahân'da vefât ettiğine dair zayıf bir rivayet varsa da Hemedân'da vefât ettiğine dair rivayet daha sahihtir. İbn Kesîr, C. XII, s. 129-30; Alper, s. 321; Keklik, s. 34-44; Özden, s. 537; Goichon, s. 941; Nasr, s. 432. Kabrin görseli için bkz. EK17.

Selçuklular'dan önce Abbâsîler ve Büveyhîler rasathane kurmuştur. Hatta İbn Sînâ'da Hemedân'da 416/1025 tarihinde bir rasathane inşâ etmiştir.⁴⁴⁴ İslâm filozofları içerisinde en çok eser vermiş müelliflerden biri olan İbn Sînâ'nın mantık, tabiat ilimleri, matematik ve metafizik gibi disiplinlerle birçok eseri mevcuttur. Felsefeye dair en önemli eseri olan *eş-Şifâ* ansiklopedik bir tarzda yazılmış olup mantık, tabiat ilimleri, matematik ve ilâhiyât bölümlerinden meydana gelmektedir. Felsefenin temel konularında okuyucuya bilgi vermek ve bu alana yönelen kimseleri yetiştirmek amacıyla ders kitabı niteliği taşıyan *en-Necât* 417/1026 veya 418/1027 senesinde kaleme alınmıştır. Felsefe alanında Farsça olarak yazılmış ilk ansiklopedik eser olan *Dânişnâme-i Alâ'î* İbn Sînâ'nın en önemli eserleridir.⁴⁴⁵

5.4. BEDÛZZAMAN EL-HEMEDÂNÎ

Künyesi; Ebü'l-Fazl Bedüzzamân Ahmed b. el-Hüseyn b. Yahyâ el-Hemedânî'dir. 358/968 senesinde Hemedân'da doğdu. Her ne kadar İranlı olduğu ileri sürülmüşse de bizzat kendisi Fazl b. Ahmed el-İsferâyînî'ye yazdığı bir mektupta Arap asıllı olduğunu belirtmiştir. İlk tahsilini babasının yanında yaptı. Hemedân'da Ahmed b. Fâris ve birçok âlimden İslâmî ilimler, dil ve edebiyat alanlarında verdikleri derslere devam ederek yirmi iki yaşında tahsilini tamamladı. Bundan sonra Bedüzzaman'ın bazı kültür merkezlerine seyahatte bulundu. Nitekim Hemedân'dan Rey'e gitti ve orada ünlü Büveyhî vezîri Sâhib b. Abbâd'la dostluk kurup, onun ilminden ve kütüphânesinden faydalandı.⁴⁴⁶

381/992 senesinde büyük edip Ebû Bekir el-Hârizmî ile tanışmak için Nişâbûr'a gitti, ancak ondan beklediği ilgiyi göremediğinden hayal kırıklığına uğradı. Bu sebeple onunla münazaraya tutuştu ve hakemlerce galip ilân edildi. Bunun üzerine büyük bir şöhret kazandı. Aynı yıl Hârizmî ölünce de âdeta rakipsiz kaldı. Bu sayede bir çiftliğe sahip olan ve ölümüne kadar rahat bir hayat süren Bedüzzaman, 11 Cemâziyelâhir 398/22 Şubat 1008 tarihinde henüz kırk yaşında iken vefât etti. Bir rivayete göre zehirlenerek öldürülmüştür. Bir başka rivayette ise geçirdiği bir kalp krizi sonucunda öldü sanılarak gömülmüş, ancak mezarda bağırıp çağırması üzerine mezarı açılmış, bu defa da

⁴⁴⁴ Aydın Sayılı, "Rasadhâne", *DİA*, C. IX, s. 628.

⁴⁴⁵ İbn Sînâ'nın diğer eserleri için bkz. Ömer Mahir Alper, "İbn Sînâ (Eserleri)", *DİA*, C. XX, s. 337-45; Keklik, s. 44-53.

⁴⁴⁶ Nevzat Âşık, "Bedüzzaman el-Hemedânî", *DİA*, C. V, s. 328; D. S. Margoliouth, "Hemedânî", *İA*, C. V/I, s. 425; R. Blachère, "al-Hamadhânî", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, C. III, London 1986, s. 106.

mezar korkusundan dolayı ölmüştür. Kendisine hayatta bulunduğu dönemden itibaren “zamanın hârikası” anlamında “Bedüzzaman” denilmiştir. Bedüzzaman şiiirlerinden çok *Makamât ve Resâ'il*'indeki nesriyle şöhrat yapmıştır. Arap edebiyatında makâm türünde ilk eser verenin Bedüzzaman olduğu kabul edilmekle beraber bu türün kendi buluşu olup olmadığı konusunda ayrılıklar vardır.⁴⁴⁷

5.5. BABA TÂHİR URYÂN

Çalışmamızın siyâsî kısmında bahsettiğimiz üzere Hemedân'ı ele geçiren Sultan Tuğrul Bey şehre girince onu karşılayanlardan biri de Baba Tâhir Üryân'dır. Kendisi hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmayan Baba Tâhir'in, kaynaklarda kendisine bazen Hemedânî, bazen da Lûrî nisbesi verilmesi onun Hemedân'la Lûristân arasında bir yerde doğmuş olma ihtimalini akla getirmektedir. Baba Tahîr'in, şiiirlerinde sık sık yersiz yurtsuz bir serseri hayatı sürdürdüğünden, tuğlayı yastık yapıp uyduğundan sürekli olarak sıkıntı içinde bulunduğundan söz etmesi bir kalender hayatı yaşadığını göstermektedir. "Uryan" lâkabı da onu yaşadığı bu hayattan gelmektedir. Baba Tâhir'in Râvendî'nin eserinde geçen kayda göre Sultan Tuğrul Bey, 447/1055 yılında Hemedân'a geldiğinde Baba Tâhir'i ziyaret etmişti. Bu durumda onun 447/1055'te veya daha sonra ölmüş olması gerekmektedir. Mezarı Hemedân'ın kuzeyinde Bûn-i Bâzâr mahallesinde küçük bir tepe üzerindedir.⁴⁴⁸

Baba Tâhir İran halkı arasında şâirden çok bir sûfi olarak tanınmıştır. *El-Kelimâtü'l Kısâr* adlı yirmi üç baba ayrılmış olan eserinde ilim, mârifet, ilham gibi tasavvufî konularla ilgili 268 vecizesi vardır. Bu eser sûfiler arasında çok yaygın olup hakkında birçok şerh yazılmıştır. Bir velî olarak tanınan Baba Tâhir'e birçok kerâmet isnat edilmiştir. Mevlânâ ve Hacı Bektâş-ı Velî gibi meşhur mutasavvıfları inançlarına bağlı ileri gelenler arasında göstermeye çalışan Ehl-i Hak fırkasının ana kitabı olan *Serencâm*'da ona da yer verilmiştir.⁴⁴⁹

Baba Tâhir tasavvuf felsefesine bağlıdır. Eserlerinde günahlarını itiraf edip ve bunların bağışlanması için Allah'a yalvarmıştır. Birçok sûfi şâir gibi Baba Tâhir'in de hayat ve kerâmetlerine dair birçok menkıbe vardır. Anlatıldığına göre bir gün Baba Tâhir

⁴⁴⁷ İbn Kesîr, C. XII, s. 41-2; Âşık, s. 329.

⁴⁴⁸ Râvendî, s. 97; Ömer Kavalcı, *Baba Tahir Uryan ve Şiiirleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989, s. 13; Tahsin Yazıcı, “Baba Tâhir-i Uryân”, *DİA*, C. IV, s. 370-1. Mezarın görseli için bkz. EK14.

⁴⁴⁹ Yazıcı, “Baba Tâhir-i Uryân”, s. 371; V. Minorsky, "Baba Tahir Uryan", *İA*, C. II, s. 166-7.

Hemedân medresesi talebesine ilmi elde etmek için ne yapmak lazım geldiğini sorar. Talebeleri onun eğlenmek için bir kış gecesini havuzun buzlu suyunda geçirmesini tavsiye ederler. Baba Tâhir bu tavsiyeyi aynen gerçekleştirir. Ertesi sabah kendisini ilim nuru ile aydınlanmış bularak “Kürt geceledim, Arap uyandım” diye bağırır.⁴⁵⁰ Baba Tahîr, şiirlerinde Elvend Dağı ve Hemedân şehrini işlemiştir;

*Elvend eteğinde bir çiçek ettim
Sabahlar ve akşamlar göz yaşı ile suladım
Kokusu bana geleceği sıra gelince
Onu rüzgar, diyar diyar götürüyor.*⁴⁵¹

*Ben, o Hemedân'lı beyaz Şahinin.
Gizlice dapda yuvam vardır.
Kendi kanadıyla, dağdan dağa uçarım
Kendi pençem ile av yeri bekçiliği yaparım.*⁴⁵²

5.6. AYNÜ'L-KUDÂT HEMEDÂNÎ

Künyesi, Hakîm Ebü'l-Meâlî Abdullah b. Ebû Bekr Muhammed b. Alî el-Miyâneî el-Hemedânî'dir. Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasındaki iktidar mücadelesi sırasında 492/1098 senesinde Hemedân'da doğmuştur. Öldürüldüğünde otuz üç yaşında olan Aynü'l-Kudât Hemedânî'nin çocukluk ve gençlik dönemine ait bilgiler yok denecek kadar azdır. Hayatına dair bilgilerin çoğu kendi yazdığı eserlerden öğrenilmektedir. Eserlerinde kendisinden “Kadı”, “Kadı Hemedânî”, “Hemedân Kadısı”, “Aynül'l-Kudât” ve “Aynü'l-Kudât Hemedânî” şeklinde bahsetmektedir. Ailenin önemli isimlerinden olan dedesi Ali b. Hasan ile babası Muhammed'in Hemedân kadılığı yapmışlardır.⁴⁵³

Aynü'l-Kudâ'tın, çocukluğuna dair bilgiler az olsa da onun Hemedân'da varlıklı bir ailede rahat bir çocukluk geçirmiş ve çok iyi bir tahsil gördüğü anlaşılmaktadır. Parlak zekâsı ve yeteneği sayesinde devrinde okutulan bütün ilimleri kısa sürede öğrendi. Ömer Hayyam ve Şeyh Hamaveyh'ten kelâm, matematik, astronomi, felsefe ve edebiyat dersleri aldı. Genç yaşta fetva verecek seviyeye ulaştığından Hemedân kadılığına ve oradaki medresenin müderrisliğine tâyin edildi. İmam Gazzâlî'nin kardeşi Ahmed el-Gazzâlî'nin

⁴⁵⁰ Minorsky, s. 169; Kavalcı, s. 14-5.

⁴⁵¹ Kavalcı, s. 45.

⁴⁵² Kavalcı, s. 68.

⁴⁵³ Aynü'l-Kudât el-Hemedânî, *Zübdetü'l-Hakaik - Hakikatlerin Özü : Şekva'l-Garib - Garibin Şikayeti*, Çev. Ahmet Kamil Cihan, Salih Yalın, Mesut Sandıkçı, Arsan Taher, Halil Baltacı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2016, s. 19; *Aşıklar Sultanı*, İnsan Yay., İstanbul 2016, s. 29-31; Süleyman Uludağ, “Aynü'l-Kudât Hemedânî”, *SGAD*, C. VII, Şûle Yay., İstanbul 2003, s. 46.

Hemedân'a gelişi Aynü'l-Kudât'ın hayatında bir dönüm noktası oldu. Onunla yirmi gün sohbet etti, daha sonra beş yıl onunla mektuplaştı. Arapça eserlerinde İmam Gazzâlî'yi, Farsça eserlerinde ise Ahmed el-Gazzâlî'yi kendisine örnek aldı. Muhammed b. Hamaveyh ile ümmî bir zat olan Hemedânlı Şeyh Bereke de onun üstatlarından. Hatta Şeyh Bereke 520/1126 tarihinde vefât edince iki ay süreyle okumayı ve yazmayı terk ederek sessiz ve hareketsiz kalmayı tercih etmişti.⁴⁵⁴

Aynü'l-Kudât'ın çok genç denecek yaşta kazandığı şöhret ve manevî nüfûz, Hemedân sarayında bulunan mürîdi Azîz Müstevfî'nin siyâsî rakibi olan Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un vezîri Ebû'l-Kâsım Dergezîni'yi korkuttu. Aynü'l-Kudât'ı ortadan kaldırarak hem böyle nüfûzlu bir kimseden kurtulmayı hem de rakibi Azîz Müstevfî'ye kudretini göstermeyi düşünen Dergezîni, Aynü'l-Kudât'ı tekfir eden âlimlerden, onun eserleri içinde dinsiz ve zındık olduğunu ispat eden ifadeleri ortaya koymalarını ve katline fetva vermelerini istedi.⁴⁵⁵ Dergezîni'nin plânının başarılı olması üzerine Hemedân'da yakalanan Aynü'l-Kudât, Bağdat'a gönderilip hapse atıldı. Burada kendisine atılan ithamları cevap vermek için *Şekva'l-Garîb* adlı eserini yazdı ve kendisini suçlayanlara gönderdi. Fakat onun bu girişimleri fayda sağlamadı. Yargılandıktan sonra tekrar Hemedân'a getirilip 7 Cemâziyelahir 525/7 Mayıs 1131 Cuma gecesi idam edildi ve cesedi ders verdiği medresenin kapısında birkaç gün asılı tutulduktan sonra yağ dökülerek yakıldı.⁴⁵⁶

Aynü'l-Kudât genç yaşta vefât etmesine rağmen birçok Arapça ve Farsça eserler telif etmiştir. Bunlardan biri de *Zübdetü'l-hakâyık*'tır. Müellif, bir mektubunda eserini 516/1122 yılında yirmi dört yaşındayken birkaç gün gibi kısa bir zamanda yazdığını belirtmektedir. *Risâletü'l-'alâiyye* ile *Gâyetü'l-bahs* adlı risâlelerinin devamı niteliğinde kaleme alınan eser inanç ve ibadetin kaynağı olarak nitelediği tevhîd, nübüvvet ve me'âd gibi daha çok kelâmî mevzuları farklı insan gruplarının bilgi ve kavrayış mertebelerine

⁴⁵⁴ el-Hemedânî, s. 20; Uludağ, s. 46-7; Süleyman Uludağ, Nurettin Bayburtgil, "Aynü'l-Kudât el-Hemedânî", *DİA*, C. IV, s. 280-1.

⁴⁵⁵ Dergezîni, siyâsî rakibi olan Azîz Müstevfî'yi bertaraf etmek için beklettiği fırsatı Sultan Sencer ile Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd arasındaki mâlî kriz nedeniyle yakaladı. Azîz Müstevfî, Sultan Mahmûd'un hazine sorumlusudur. Sultan Sencer, kızı ile yeğeni Sultan Mahmûd'u evlendirirken verdiği yüklü miktarda çeyizi, kızının ölmesi üzerine geri istedi. Ancak alınan paralar harcanmış olduğundan geri verilemedi. Tam bu sırada devreye giren Dergezîni, bu işin sorumlusunun hazineden sorumlu olan Azîz Müstevfî olduğunu söyledi. Böylece Azîz Müstevfî tutuklanarak hapsedildi. Böylece Aynü'l-Kudât, Irak Selçuklu sarayındaki en önemli destekçisini kaybetmiş olur. el-Hemedânî, s. 23.

⁴⁵⁶ Bundârî, s. 143-4; el-Hemedânî, s. 23; Baltacı, s. 50-66; Uludağ, s. 47; Uludağ, Bayburtgil, s. 281.

göre çeşitli veçheleriyle ele almaktadır. *Zübdetü'l-hakâyık*'yi kaleme almadan önce müellifin İmam Gazzâlî'nin eserlerini mütalaa ettiği, daha sonra kendisinin de gerçek bilgi kanalını açan şeyhi Ahmed Gazzâlî ile tanıştığı anlaşılmaktadır.⁴⁵⁷

Temhîdât, Aynü'l-Kudât'ın ömrünün sonlarında yazdığı ve en önemli eseri olup ondan bahseden kaynaklar bu Farsça eseri, Arapça yazdığı *Zübdetü'l-hakâyık*'in aynı eser veya bunun *Zübdetü'l-hakâyık*'in Farsça tercümesi olduğunu zannetmişlerdir. Hâlbuki bu iki eser muhteva itibariyle birbirinden tamamen farklıdır. Aynü'l-Kudât'ın aidiyeti kesin olmakla birlikte üzerinde bazı tartışmaların meydana geldiği *Temhîdât*'ı, onun tasavvufi fikirlerinin en açık ve berrak şekilde ortaya konulduğu eser olarak kabul edebiliriz. *Temhîdât*'ı yazmadan önce özellikle İmam Gazzâlî'nin görüşlerini benimseyen Aynü'l-Kudât bu eserini yazarken İbn Sînâ'nın felsefe ve kelamla ilgili eserlerini okumuş ve onların tesirinde kalmıştı.⁴⁵⁸ Aynü'l-Kudât'ın diğer önemli bir eseri ise *Nâmehâ (Mektûbât)*'dir. Hayatının son on yılında dostlarına ve müridlerine Farsça olarak yazdığı felsefe, kelam ve tasavvuf ile ilgili 127 mektuptan meydana gelmiştir. Bu mektuplar Aynü'l-Kudât'ın fikri yapısını aksettirmeleri bakımından son derece önemlidir. Mektuplarda sadece tasavvufi mevzularda değil dönemin sosyal ve siyâsal hayatının bilinmesinde de önemli malzemeye sahiptir. *Şekva'l-garîb*, Aynü'l-Kudât'ın ölümünden birkaç ay önce Bağdat'da hapisteyken yazdığı Arapça eserdir. Kendisini zındıklıkla itham edenlerin iddialarına karşı bir çeşit müdafaanâmedir.⁴⁵⁹

5.7. MUHEMMED B. ABDÜLMELİK HEMEDÂNÎ

Künyesi; Ebü'l-Hasen Muhammed b. Abdülmelik b. İbrâhîm el-Hemedânî el-Makdisî el-Farazî'dir. 463/1071 senesinde Hemedân'da doğdu. İlk tahsilini, bir Şâfiî fakihî ve muhaddis olan babası Ebü'l-Fazl Abdülmelik'in yanında tamamladı. Bağdat gibi önemli bir ilim ve kültür merkezinde yetişen Hemedânî, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed b. Nakûr ile Tırâd ez-Zeynebî ve diğer bazı âlimlerden hadis okudu. Ancak daha çok tarihe ilgi duydu ve bu alanda önemli eserler kaleme aldı. 6 Şevval 521/15 Ekim 1127 tarihinde Bağdat'ta vefât etti ve Kadı İbn Süreyc'in kabrine yakın bir yerde babasının yanına defnedildi.

⁴⁵⁷ el-Hemedânî, s. 25; Baltacı, s. 69; Uludağ, Bayburtgil, s. 281.

⁴⁵⁸ el-Hemedânî, s. 25-6; Baltacı, s. 71; Uludağ, Bayburtgil, s. 281-2.

⁴⁵⁹ el-Hemedânî, s. 26-34; Baltacı, s. 74; Uludağ, Bayburtgil, s. 282.

Hemedânî'nin günümüze ulaştığı bilinen tek eseri *Tekmiletü Tarihi't-Taberî* olup İbn Cerîr et-Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eserine zeyil olarak yazılmıştır. Hemedânî, Hilâl es-Sâbî ve Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin etkisinde kalarak kısa cümlelerle ve sade bir üslûpla yazdığı eserinde Irak'tan Horâsân'a, Anadolu'dan Âzerbaycan'a, Deylem'den Güney Yemen'e, Mağrib'den İfrîkiye'ye kadar çok geniş bir coğrafyada cereyan eden siyâsî olayların yanı sıra Hâlîfe ve vezîrlerle ilgili bilgilere, Hâlîfe, vezîr ve kumandanların yıllık gelirlerine, müsâderelerden, iltizam ve çeşitli kaynaklardan beytûlmâle ulaşan gelirlere, fiyat artışlarına ve bunun siyâsî istikrara etkilerine, kültür hayatına, edip ve şâirlerin eserlerine, sosyal hayata, çeşitli yerlerde çıkan karışıklıklara, imar faaliyetlerine, yangınlara, Dicle ve Fırat nehirlerindeki taşkınlara kadar çeşitli hususlara yer vermiştir. Ebü'l-Ferec, İbnü'l-Cevzî, İbnü'd-Dübeyşî, İbn Hallikân, İbnü'l-Fuvatî, İbnü'l-Adîm ve Zehebî gibi birçok müellif onun *Tekmile*'siyle diğer eserlerini kaynak olarak kullanmışlardır.⁴⁶⁰

5.8. ŞÎRÛYE B. ŞEHREDÂR DEYLEMÎ

Künyesi; Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye'dir. 445/1053 yılında Hemedân'da doğdu. Neseben sahabî Firuz el-Deylemi (ö. 53/673)'nin soyundandır. Muhammed b. Osman Kumisanî, Yusuf b. Muhammed el-Müstemlî, Süfyan b. Mencûye, Ebü'l-Ferec el-Beceli gibi âlimlerden ders aldı. Kendisinden, başta oğlu Şehredâr, Muhammed el-Attar, Ebû Ala el-Mukrî gibi âlimler ilim tahsil etti. Fıkıhta Şâfî mezhebine bağlı olup devrinde Hemedân ve çevresinde yaygın olan Şîa, Hâricîlik ve Mu'tezile gibi fırkalara ilgi duymadı ve sünneti savundu. 9 Receb 509/28 Kasım 1115 tarihinde Hemedân'da vefât etti. Hemedân'da yaşayan âlimlerin hayatını anlatan eseri *Târîhu Hemedân*'ın dışında Hz. Peygamber ve ondan sonra gelen Hâlîfelerin hayatını anlatan *Riyâzü'l-Üns*, ahlâk konusunda *Nüzhetül-Ahlâk* ve hadis alanında *el-Firdevsü'l-Ahbâr* adlı eserleri yazmıştır.⁴⁶¹

5.9. ŞEHREDÂR B. ŞÎRÛYE DEYLEMÎ

Künyesi; Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye'dir. 483/1090 senesinde Hemedân'da doğdu. Doğduğu yıl babası ona edib ve muhaddis Ebû Bekir b. Halef eş-

⁴⁶⁰ Sâdık Seccâdî, "Muhammed b. Abdülmelik Hemedânî", *DİA*, C. XVII, s. 188.

⁴⁶¹ Fatih Sürgit, *Selçuklu Dönemi Alimleri (1040-1092)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2010, s. 60; Mücteba Uğur, "Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr", *DİA*, C. IX, s. 266.

Şîrâzî ve başkalarından icâzet aldı. İlk öğrenimini babası muhaddis Şîrûye b. Şehredâr'dan yaptı. Daha sonra hadis tahsili için Horâsân'ın bazı ilim merkezlerini dolaştı. 505/1111 senesinde babasıyla birlikte yine hadis öğrenmek için İsfahân'a gitti. Burada çoğu Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin talebesi olan âlimlerin ders halkalarına katılarak hadis yazdı. Bağdat'a ve Zencân'a seyahat etti ve oradaki âlimlerden faydalandı. Hocaları arasında babasından başka, babasının da hocaları olan Ebü'l-Feth Abdûs b. Abdullah ve Ebû Muhammed Abdurrahman b. Hamd ed-Dûnî ile A'meş diye bilinen Hamd b. Nasr el-Hemedânî ve kendisinden Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'ini dinlediği Ahmed b. Muhammed b. Zencûye bulunmaktadır. Şehredâr tahsilini tamamladıktan sonra önce Hemedân'a, daha sonra da Deylem'e dönerek hadis rivayetiyle meşgul oldu. Deylemî eser vermemekle beraber babasının *Kitâbü'l-Firdevs*'indeki hadislerin isnadlarını bir araya toplamış ve kitabı daha kullanışlı hale getirmiştir. *Müsnedü Firdevsi'l-ahbâr (Firdevsü'l-ahbâr bi-mesûri'l-hitâb)* adını verdiği bu çalışma babasının kitabından daha fazla rağbet görmüştür. Şehredâr b. Şîrûye Receb 558/Haziran 1163 tarihinde Hemedân'da vefât etmiştir.⁴⁶²

5.10. YÛSUF HEMEDÂNÎ

Hemedân'ın Bûzencird köyünde, 440/1048 veya 441/1049 yılı Sefer ayının ikinci pazartesi günü, üç kuşaktan beri İslâm'ı kabul etmiş bir Mecusî ailesinin çocuğu olarak doğmuştur. Tam künyesi Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Eyyûb İbn Yûsuf b. Hasan b. Vehre el-Hemedânî'dir. Temel bilgileri Hemedân'da aldıktan sonra henüz on sekiz yaşında iken ilim tahsili için gittiği Bağdat'da Şâfiî fakihî ve Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin ünlü müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin derslerine katılmıştır. Usul, fıkıh, mezhep ve hilâf ilimlerinde önde gelenlerden oldu. Ömrünü hocalıkla geçiren Yûsuf Hemedânî, diğer din ilimlerinin yanında hadis ilminde de önde gelenlerden olup, gittiği beldelerin ulemasına hadis imla ettirdi. İnsanlar onun dînî ilimlere bilgisi ve vaazlarının güzelliğinden dolayı, sohbet meclislerine fazlaca katılım gösterdi ve meclisleri dolup taşı.⁴⁶³

⁴⁶² Mücteba Uğur, "Deylemî, Şehredâr b. Şîrûye", *DİA*, C. IX, s. 266.

⁴⁶³ Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yay., Ankara 2016, s. 74; Kırâç, s. 151; Ak, s. 165-6; Necdet Tosun, "Yûsuf el-Hemedânî", *DİA*, C. 44, s. 12; Ocak, *Selçuklular ve Dînî Siyaseti (1040-1092)*, s. 142-3; Fatkhiddîn Mansurov, Faudzinaim Hj. Badaruddin, "Hace Yusuf Hemedani: İki Büyük Sufi Tarikatının İlham Kaynağı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXVI, Şanlıurfa 2011, s. 161.

Nizâmiye Medresesi'nden yetişen, dinde hoca ve tarikatte şeyh olan Yûsuf Hemedânî, Horâsân ve Mâveraünnehr'de irşâd faaliyetlerini yürüterek insanlara İslâm'ın güzelliklerini anlatmıştır. Yûsuf Hemedânî bu hizmetlerinin yanı sıra yetiştirdiği irşat noktasına gelmiş hâlîfeleri vasıtasıyla sonraki dönemlere de tesir etmiştir. Yûsuf Hemedânî; Abdullah Berkî, Hasan Andekî, Ahmed Yesevî ve Abdü'l-Halîk Gücdüvânî olmak üzere dört büyük hâlîfe yetiştirmiştir.⁴⁶⁴ Hayatının son yıllarını Merv ve Herât'ta geçiren Yûsuf Hemedânî, 22 Rebûlevvel 535/5 Kasım 1140 tarihinde Herât'tan Merv'e dönerken Bağşûr yakınlarındaki Bamyân'da vefât etti ve buraya defnedildi. Ardından İbnü'n-Neccâr adlı bir mürîdi kabrini Merv'e nakletti. Mezarı bugün Türkmenistan sınırları içinde Merv yakınlarındaki Bayramali denilen yerde olup Hâce Yûsuf adıyla bir ziyaretgâhtır.⁴⁶⁵

Yûsuf Hemedânî daha çok irşâd ve talebe yetiştirmekle meşgul olduğundan fazla eser yazamamıştır. Mevcut eserleri de küçük risâleler şeklindedir. Bugüne kadar elimize ulaşan en önemli risâlesi *Rütbetü'l Hayat*'tır. Farsça yazdığı eserde bir sûfî gözüyle hayatın yorumunu yapmıştır. Bunun dışında kâinatın insanın emrinde ve hizmetinde olduğunu anlatan *Risâle fi enne'l Kevne Musahharun li'l İnsan* isimli küçük bir Arapça risâlesi, tarikat adabı ile ilgili *Risâle der Adab'ı Tarikat*, sünnetin ve zühdün önemi anlatılan *Risâle der Ahlâk ve Münâcat* isimli Farsça risâleleri mevcuttur. *Menâzilü's Sâirin*, *Menâzilü's Sâlikin*, *Safvetü-t Tevhid li Tasfiyeti-l Murîd* ve *Varidat* gibi küçük risâleleri olduğundan bahsedilmektedir.⁴⁶⁶

⁴⁶⁴ Ocak, *Selçuklular ve Dinî Siyaseti (1040-1092)*, s. 144.

⁴⁶⁵ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 79; Bice, s. 76; Tosun, s. 13.

⁴⁶⁶ Mansurov, Badaruddin, s. 168-9; Tosun, s. 13.

SONUÇ

Büyük Selçuklu Devleti'nin vasalı olarak kurulan ve bu devletin yıkılmasından sonra devamı niteliğindeki Irak Selçuklu Devleti'nin son başkenti olan Hemedân, İran'ın ve dünyanın en eski şehirlerinden biridir. Coğrafi konumu dolayısıyla stratejik bir öneme sahip olan şehir birçok medeniyetin hâkimiyeti altında kalmıştır. Med ve Pers İmparatorluğu'na başkent, Büyük İskender'in doğu seferlerinde askerî üs ve Part İmparatorluğu'nun da yazlık başkenti olarak kullanılan Hemedân, Sâsânîler döneminde eski önemini kaybetmiştir. Nihâvend Savaşı'ndan sonra Müslümanlar tarafından İslâm coğrafyasına katılan şehir, Selçuklular'ın fethine kadar birçok hanedanın yönetiminde kalmıştır.

437/1045-1046 yılında Büyük Selçuklu hâkimiyetine giren Hemedân, Irak Selçuklu Devleti kurulmasından sonra yapılan taksim gereği bu devletin hâkimiyeti altında kalmıştır. Şehir, Sultan II. Tuğrul zamanında devletin başkenti olmuştur. Hemedân, Harzemşahlar'ın Irak Selçuklu Devleti'ne son vermesinden sonra bu devletin hâkimiyetine girmiştir. Özellikle Irak Selçukluları zamanında başkent hüviyeti kazandıktan sonra şehrin stratejik olarak önemi artmıştır. Bu dönemde birçok mîmârî eser inşa edilmiştir. Bulunduğu bölgenin önemli ticaret yolları üzerinde yer alması neticesinde şehir sadece ticarî anlamda canlı kalmamış, aynı zamanda âlimlerin ve talebelerin uğrak yeri olmuştur.

Büyük Selçuklular'ının kuruluşundan Harezmsahlar'ın egemenliği altına girdiği döneme kadar geçen süreyi konu edinilen çalışma, ulaşabilinen ana kaynaklar ve araştırma eserlerden hareketle incelenmeye çalışıldı. Çalışmada bazı eksikliklerin olması muhtemeldir. Temennimiz bu konuda yapılacak sonraki çalışmalara ışık tutmasıdır.

KRONOLOJİ

- 21/642** : Nihâvend Savaşı galibiyeti ile İran coğrafyasının Müslüman ordularına açılması.
- 22-4/642-4** : Hemedân'ın Müslüman orduları tarafından fethi.
- 430/1038-39** : Oğuz Türkleri'nin Hemedân'a girişi.
- 441/1049-1050** : Hemedân şehrini İbrahim Yınal tarafından fethi ve şehrin Selçuklular hâkimiyetine girmesi.
- 3 Şaban 465/14 Nisan 1073** : Sultan Melikşâh'ın Kavurt Bey'le Kerec mevkînde savaşı.
- 16 Zilhicce 485/17 Ocak 1093** : Sultan Berkyaruk'un, Terken Hâtûn'u Berûcird'de mağlup etmesi.
- 4 Receb 493/15 Mayıs 1100** : Sultan Berkyaruk'un, Sefidrûd'da (Ak nehir) Muhammed Tapar'a mağlup olması.
- 3 Cemâziyelâhir 494/5 Nisan 1101** : Sultan Berkyaruk'un, Hemedân'da Muhammed Tapar'a mağlup olması.
- Muharrem 514/Nisan 1120** : Sultan Sencer tarafından Sultan Mahmûd'a Irak Selçuklu Devleti'nin kurdurulması.
- 15 Rebiyülevvel 514/14 Haziran 1120..** : Sultan Mahmûd'un isyan eden kardeşi Melik Mesûd'u Esedâbâd'da bozguna uğratması.
- 15 Şevval 525/10 Eylül 1131** : Sultan Mahmûd'un Hemedân'da vefâtı ve oğlu Davud'un Irak Selçukluları Devleti tahtına geçmesi.
- 8 Receb 526/25 Mayıs 1132** : Sultan Sencer'in yeğeni Mesûd'u Dînever'de yenmesi ve II. Tuğrul'u Irak Selçukluları Devleti tahtına oturtması.
- Ramazan 526/Temmuz-Ağustos 1132 .** : Sultan II. Tuğrul'un Melik Davud'u Hemedân yakınlarındaki Vahan köyünde mağlup etmesi.
- 18 Receb 527/25 Temmuz 1133** : Melik Mesûd'un Sultan II. Tuğrul'u yenerek Hemedân'ı ele geçirmesi ve Irak Selçukluları Devleti tahtına oturması.
- 3 Muharrem 529/24 Ekim 1134** : Sultan II. Tuğrul'un Hemedân'da vefâtı ve yerine Melik Mesûd'un Irak Selçukluları Devleti çıkması.
- 10 Ramazan 529/24 Haziran 1135** : Hâlifeye Müsterşid-Billâh'ın Dây Merk'te Sultan Mesûd'a yenilerek esir düşmesi.

- 542/1147** : Sultan Mesûd'un Bozaba'yı Karategin (Merc-i Karatekin) çayırında mağlup etmesi.
- 1 Receb 547/2 Ekim 1152**..... : Sultan Mesûd'un Hemedân'da vefâtı ve yerine II. Melikşâh'ın Irak Selçukluları Devleti oturması.
- 17 Muharrem 548/14 Nisan 1153**..... : Sultan II. Melikşâh'ın tahttan indirilerek, Melik Muhammed Şâh'ın Mesûdî Köşkünde Irak Selçukluları tahtına oturması.
- 30 Zilkade 554/13 Aralık 1159** : Sultan Muhammed Şâh'ın Hemedân Kapısı'nda vefât etmesi.
- 12 Rebiulevvel 555/22 Mart 1160**..... : Süleyman Şâh'ın Hemedân'a getirilmesi ve Irak Selçukluları tahtına oturtulması.
- Zilkade 555/Kasım 1160** : Arslanşâh'ın Irak Selçukluları Devleti tahtına çıkışı.
- 556 yılı başları/Ocak 1161** : Melik Muhammed liderliğindeki Selçuklu emîrlerinin Hemedân yakınlarında Sultan Arslanşâh tarafından yenilgiye uğratılmaları.
- Zilkade 555/Kasım 1160** : Arslanşâh'ın Hemedân'a çağrılarak sultan ilan edilmesi.
- 12 Rebiulâhir 556/10 Nisan 1161** : Süleyman Şâh'ın Hemedân'daki Alâüddevle Kalesinde boğularak öldürülmesi.
- 9 Şaban 556/3 Ağustos 1161** : Sultan Arslanşâh'ın Melik Muhammed'i Hemedân yakınlarında mağlup etmesi.
- Recep 571/Ocak-Şubat 1176**..... : Sultan Arslanşâh'ın vefâtı ve yerine oğlu III. Tuğrul'un Irak Selçukluları tahtına oturtulması.
- 14 Ramazan 583/17 Kasım 1187** : Sultan III. Tuğrul'un kaybettiği payitahtı Hemedân'ı tekrar ele geçirmesi.
- 8 Rebiyülevvel 584/7 Mayıs 1188** : Sultan III. Tuğrul'un Hâlîfelik ordusunu Dâý Merk mevkînde bozguna uğratması.
- Şevval 587/Ekim-Kasım 1191**..... : Kızıl Arslan'ın Irak Selçukluları Devleti tahtına oturması ve sonrasında zehirletilerek öldürülmesi.
- 588/1192** : Sultan III. Tuğrul'un hapis hayatından kurtularak tekrar Irak Selçukluları Devleti tahtına oturması.

4 Recep 590/25 Haziran 1194 : Harezmşah Tekiş'in Hemedân'a girerek Irak Selçuklu Devleti'ni ortadan kaldırması.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (1038-1092)*, Çev. Ali Sevim, TTK Yay. Ankara 2014.

Ada, Mazhar, *Kudâme bin Cafer'in Kitabü'l-Harac ve Sana'atü'l-Kitâbe Adlı Eseri (V. Ve VI. Bölümler)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi S.B.E., Van 2010.

Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, Siyer Yay., İstanbul 2013.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2013.

Anonim *Selçuknâme*, *Tarih-i Âl-i Selçuk*, Çev. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Çoşguner, Atıf Yay., Ankara 2014.

Aynü'l-Kudât el-Hemedânî, *Zübdetü'l-Hakaik-Hakikatlerin Özü: Şekva'l-Garib-Garibin Şikayeti*, Çev. Ahmet Kamil Cihan, Salih Yalın, Mesut Sandıkçı, Arsan Taher, Halil Baltacı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2016.

Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler H. 430-538=1038/39-1143/44)*, 2. Baskı, Çev. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2006.

Barak, Atik, *Nihayetü'l-Ereb'e Göre Selçuklu Tarihi (Tuğrul Bey'den Melikşâh'a)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi S.B.E., Kırıkkale 1998.

Bundârî, *Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Usre (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, Çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943.

Celâleddîn Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, Çev. Onur Özatağ, Ötüken Yay., İstanbul 2014.

Deniz, Ahu, *Habîbü's Siyer Adlı Eserin Selçuklular ile İlgili Kısımının Çeviri ve Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi S.B.E., Ankara 2016.

Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, Çev. Necati Lugal, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

Dîneverî, *İslam Tarihi*, Çev. Nusrettin Bolleli, İbrahim Tüfekçi, Hivda İletişim, İstanbul 2007.

Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2017.

Ebu'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ el-Müsemma el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, thk. Mahmud Deyyûb, I, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâliku'l Ebsâr)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2014.

Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 1999.

Hamdullâh Müstevfi-i Kazvînî, *Nüzhet'ül-Kulûb*, Çev. G. Le Strange, Leyden 1919.

Hamdullâh Müstevfi-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, (Ed. Erkan Göksu), Bilge Kültür Sanat Yay. İstanbul 2015.

Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.

Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008.

Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, 2. Baskı, Çev. Necati Lugal, TTK Basımevi, Ankara 1999.

İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, 2. Baskı, Yeditepe Yay., İstanbul 2017.

İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008.

- İbn İsfendiyâr, *History of Tabaristan*, İng. Çev. E. G. Browne, London 1905.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul 1995.
- İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, 2. Baskı, Çev. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- İbnu'l-Ezrak, *Meÿyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*, Çev. Ahmet Savran, Fen Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum 1992.
- İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, Çev. Abdülkerim Özeydın, Bahar Yay., İstanbul 1987.
- İbnü'l Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, Neş. M. J. de Goeje, Leiden 1885.
- İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dımaşk*, Yay. H. F. Amedroz, Leyden 1908.
- İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Çev. Mustafa Alican, Kronik Yay., İstanbul 2017.
- İmam Zahîrüddîn Nîşabûrî, *Zeyl-i Selçuknâme*, Haz. Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim, Tahran 1332.
- İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.
- Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2004.
- Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi I*, Çev. Ali Genceli, Hilal Yay., Ankara 1971.
- Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşahlar)*, Çev. Erkan Göksu, TTK Yay., Ankara 2015.
- Mîrhând, *Ravzatu 's-Safâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Çev. Erkan Göksu, TTK Yay., Ankara 2015.
- Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, Selenge Yay., Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2015.
- Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, Çev. Nizamettin Bayburtlugil, 10. Baskı, Dergâh Yay., İstanbul 2014.

Özkuzugüdenli, Bülent, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmi'u't-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, T.A.E., İstanbul 2014.

Râvendî, *Râhat-Üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr*, 2. Baskı, Çev. Ahmet Ateş, TTK Yay., Ankara 1999.

Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, Çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2012.

Sevim, Ali, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylü Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436-500=104445-110607)", *Belgeler*, XXIX/33, 2008, ss. 1-42.

Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târihil'-Âyân'da Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2011.

Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. III, Zâkir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, MEB Yay., İstanbul 1991.

Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. III, IV, Çev. M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yay., İstanbul 2007.

Tedela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Kaknüs Yay., İstanbul 2001.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 2000.

Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.

Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Büldân*, C. I, II, III, IV, V, Dâru Sâdir Yay., Beyrut 1977.

Yörükân, Yusuf Ziya, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler, Türklerin Yaşadığı ve Türklerle Komşu olan Bölgeler*, 2. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2013.

Araştırma Eserler

Agacanova, Sergey G., *Selçuklular*, Çev. Ekber N. Necef - Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Yay., İstanbul 2006

Ağarı, Murat, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 47, S. II, Ankara 2006, ss. 157-76.

- Ağarı, Murat, “Ya’kubî”, *DİA*, C. XLIII, ss. 287-8.
- Ahmad, Sayyîd Maqbul, “İbn Hurdâzbih”, *DİA*, C. XX, ss. 78-79.
- Ahmet Ak, *Selçuklular Döneminde Maturidilik*, Yayınevi Yay., Ankara 2009.
- Aka, İsmail, “Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömüldükleri Yerler II-Irak Selçukluları”, *Makaleler 1*, Haz. E. Semih Yalçın-Şarika Gedikli, Berikan Yay., Ankara 2005.
- Aktan, Ali, “Müstazî-Biemrillâh”, *DİA*, C. XXXII, ss. 128-9.
- Akyol, Hasan, “Irak Selçukluları”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, 2. Baskı, Ed. Refik Turan, Grafiker Yay., Ankara 2014, ss. 169-94.
- Akyol, Hasan, Kara, Erol, “Fetret Devri”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, 2. Baskı, Ed. Refik Turan, Grafiker Yay., Ankara 2014, ss. 145-52.
- Akyol, Hasan, Kara, Erol, “Melikşâh Dönemi”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, 2. Baskı, Ed. Refik Turan, Grafiker Yay., Ankara 2014, ss. 135-44.
- Albecer, Murat, *Büyük İskender’in Doğu Siyaseti*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi S.B.E., Ankara 2000.
- Alper, Ömer Mahir, “İbn Sînâ”, *DİA*, C. XX, ss. 319-22.
- Alper, Ömer Mahir, “İbn Sînâ (Eserleri)”, *DİA*, C. XX, ss. 337-45.
- Alptekin, Çoşkun, “Irak Selçukluları”, *DGBİT*, C. VII, İstanbul 1992, ss. 291-337.
- Altı, Fazlı, *Pers Siyasi Tarihi (M.Ö. 559-330)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.
- Altungök, Ahmet, *İslâm Öncesi İran’da Devlet ve Ekonomi -Sâsânî Dönemi- (M.S. 226-652)*, Hikmetevi Yay., İstanbul 2015.
- Arıkan, Adem, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2010.
- Arslantaş, Nuh, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlimi Hayatta Yahudiler (Abbâsî ve Fâtımîler Dönemi)*, MÜİFV Yay., İstanbul 2009.

Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, 11. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011.

Âşık, Nevzat, “Bedüzzaman el-Hemedânî”, *DİA*, C. V, ss. 328-9.

Atıcı, Ayşe, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtini Hareketi. (Hasan Sabbah ile İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâîlîleri (1090-1157))*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi S.B.E., Ankara 2005.

Avcı, Casim, “Mu‘tasım-Billâh”, *DİA*, C. XXXI, ss. 380-2

Avcı, Casim, “Yakût el-Hamevî”, *DİA*, C. XLIII, ss. 288-91.

Ayan, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2007.

Ayan, Ergin, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, Gece Kitaplığı Yay., Ankara 2017.

Ayan, Ergin, “Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. X, S. 1, Sakarya 2008, ss. 151-65.

Ayan, Ergin, “Merâgâ Atabegi Aksungur (I.) El-Ahmedili”, *History Studies*, C. I, S. I, 2009, ss. 161-178.

Axworthy, Michael, *İran (Aklın İmparatorluğu)*, Çev. Özlem Gitmez, Say Yay., İstanbul 2016.

Bakır, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2005.

Bakır, Abdulhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden”, *Belleten*, C. LXI, S. 232, Ankara 1997, ss. 519-95.

Bakır, Abdulhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi”, *Belleten*, C. LXV, S. 242, Ankara 2001, ss. 75-160.

Bala, Mirza, “Hemedân”, *İA*, C. V, ss. 420-5.

Baltacı, Halil, *Aşıklar Sultanı*, İnsan Yay., İstanbul 2016.

“Besâsîrî”, *İA*, C. II, s. 567.

Bezer, Gülay Ögün, "İldenizliler", *DİA*, C. XXII, ss. 82-4.

Bezer, Gülay Ögün, "Sungur", *DİA*, C. XXXVII, ss. 527-8.

Bice, Hayati, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yay., Ankara 2016.

Blachère, R., " al-Hamadhānī", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, C. III, London 1986, ss. 106-7.

Bosworth, C. E., "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *Cambridge History of Iran*, Vol. V, 6. Printing, Ed. J. A. Boyle, Cambridge 2007, ss. 1-202.

Bosworth, Clifford Edmund, *İslâm Devletleri Tarihi*, Çev. E. Merçil-M. İpşirli, Oğuz Yay., İstanbul 1980.

Bosworth, Clifford Edmund, *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri*, Kaknüs Yay., İstanbul 2005.

Bozkurt, Nahide, "Mansûr", *DİA*, C. XXVIII, ss. 5-6.

Bozkurt, Nahide, "Me'mûn", *DİA*, C. XXIX, ss. 101-4.

Bozkurt, Nebi, "İpek Yolu", *DİA*, C. XXII, ss. 369-73.

Bozkurt, Nebi, "Medrese", *DİA*, C. XXVIII, ss. 323-7.

Busse, Heribert, "Iran Under the Buyids", *The Cambridge History of Iran*, Vol. IV, 5. Printing, Ed. R. N. Frye, Cambridge 2007, ss. 250-304.

Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1977.

Çelebi, İlyas, "Mu'tezile", *DİA*, C. XXXI, ss. 391-401.

Çelik, Sebahattin, "Abbasiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı", *Balıkesir Üniversitesi S.B.E. Dergisi*, S. 15, Balıkesir 2006, ss. 95-106.

Çevik, Adnan, *Sultan Muhammed, Sultan Süleyman Şâh, Sultan Arslanşâh Devrinde Irak Selçukluları Tarihi (548-572/1153-1176)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 1995.

Çoruhlu, Yaşar, “Kasır”, *DİA*, C. XXIV, ss. 555-8.

Çoşkun, Derya, *Irak Oğuzlar 1025-1060 (Anadolu'nun Türkleşmesine Etkileri)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars Üniversitesi S.B.E., Kars 2012.

Diler, Ömer, *Islamic Mints: Islam Darp Yerleri*, C. II, Ed. E. N. Diler, J. C. Hinrichs, G. Kürkman, İstanbul 2009.

Elçibey, Ebülfez, “Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri”, *Gümüşhane Üniversitesi S.B.E. Elektronik Dergisi*, Çev. Muhammet Kemaloğlu, C. 4, S. 8, Gümüşhane 2013, ss. 23-45

Erdem, İlhan, “Büyük Selçuklularda Kent Reisliği”, *Büyük Selçuklu'dan Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı*, S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Yay., Konya 2011, ss. 137-44.

Erkoç, Ufuk, *Son Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul ve Zamanı (1177-1194)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi T.A.E., İstanbul 2010.

Ertuğ, Zeynep Tarım, “Saray”, *DİA*, C. XXVI, ss. 119-21.

Fayda, Mustafa, “Belâzurî”, *DİA*, C. V, ss. 392-393.

Frye, R.N., Bosworth, C.E., “Hamadan”, *Historic Cities of the Islamic World*, Ed. C. E. Bosworth, Brill 2007, ss. 151-3.

Garthwaite, Gene R., *İran Tarihi*, İnkılâp Yay., İstanbul 2016.

Genç, Süleyman, *Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsîrî İsyanı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi S.B.E., İzmir 1995.

Goichon, A.M., “İbn Sînâ”, *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, C. III, London 1986, ss. 941-7.

Günaltay, Şemseddin, *İran Tarihi (En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar)*, C. I, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1987.

Günaltay, Şemseddin, “İbni Sinanın Şahsiyeti ve Milliyeti Meselesi”, *Belleten*, C. IV, S. 13, Ankara 1940, ss. 1-37.

Günaltay, Şemseddin, “Selçuklular’ın Horasan’a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu”, *Belleten*, C. VII, S. 25, Ankara 1943, ss. 59-99.

Güner, Ahmet, “Kâkûyîler”, *DİA*, C. XXIV, ss. 219-21.

Güner, Ahmet, “Merdâvîc b. Ziyâr”, *DİA*, C. XXIX, ss. 178-9.

Güner, Ahmet, “Nûh I”, *DİA*, C. XXXIII, ss. 227-8.

Güner, Ahmet, “Rüknüddevle”, *DİA*, C. XXXV, ss. 285.

Güneş, Hasan Hüseyin, “Abdullah Me’mun ve Muhammed Emin’in Hilafet Mücadelesi”, *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E - Dergisi*, S. 2, Bartın 2015, ss. 8-28.

Güzel, Fatih, “Irak Selçuklu Devletinin Yıkılmasında Halife Nasır Li-Dinillah’ın Rolü”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. VI, S. VI, Çankırı 2015, ss. 75-92.

Hacıyev, Khanoghan, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muizzüddevle Dönemi (334-356/945-967)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2012.

Halaçoğlu, Yusuf, “Fersah” *DİA*, C. XII, ss. 412.

Hartmann, Angelika, “Muktedî-Biemrillâh”, *DİA*, C. 31, ss. 142-3.

Hartmann, Angelika, “Nâsır-Lidînillâh”, *DİA*, C. 32, ss. 399-402.

Huart, Cl., “Fersah”, *İA*, C. IV, ss. 574.

Jackson, A. V. Williams, *Persia Past and Present*, The Macmillan Company, London 1906.

Kaçın, Bülent, *Selçuklu Hatunları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.

Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.

- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşâh*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yay., 2. Baskı, İstanbul 2014.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklar ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yay., 2. Baskı, İstanbul 2016.
- Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yay., İstanbul 2007.
- Karakoç, Eren, *Pers ve Greklerde Ordu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Gazi Üniversitesi S.B.E., Ankara 2014.
- Karpuz, Haşim, Eravşar, Osman, *Büyük Selçuklu Mirası: Mimari*, C. I, Selçuklu Belediyesi, İstanbul 2013.
- Kavalcı, Ömer, *Baba Tahîr Uryan ve Şiirleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.
- Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001.
- Kayhan, Hüseyin, “Selçukluların Yıkılışından Sonra Irak ve Azerbaycan’ın Durumu”, *Bulleten*, C. LXXI, S. 262, Ankara 2007, ss. 891-907.
- Keklik, Nihat, “Türk Filozofu İbn Sînâ (980-1037), Hayatı ve Eserleri” *Felsefe Arkivi*, S. 22-23, İstanbul 1981, ss. 1-53.
- Kıraç, Mustafa, *Kâmûsü’l-A’lâm’daki Selçuklularla İlgili Maddelerin Günümüz Türkçesine Dönüşümü (Son Üç Cilt)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi E.B.E., Konya 2010.
- Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (II. Cilt, İkinci İmparatorluk Devri)*, 4. Baskı, TTK Yay., Ankara 2011.
- Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2013.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (III. Cilt, Alparslan ve Zamanı)*, 6. Baskı, TTK Yay., Ankara 2016.
- Köymen, Mehmet Altay, “Tuğrul I”, *İA*, C. XII, ss. 14-9.

Köymen, Mehmet Altay, “Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamani”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 13, Erzurum 1985, ss. 215-34.

Kurt, Hasan, “Tâhir b. Hüseyin”, *DİA*, C. XXXIX, ss. 399-400.

Kutluer, İlhan, “İbnü'r-Râvendî”, *DİA*, C. XXI, ss. 82-183.

Küçükbekir, Esin, *Sultan Tuğrul Bey Dönemi Tâbi Devletler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi S.B.E., Ordu 2016.

Lane Poole, Stanley, *Catalogue of Oriental Coins In The British Museum*, Vol. III, Bologna 1967.

Lewis, Bernard, *Haşîşiler*, Çev. Ali Aktan, Sebil Yay., İstanbul 1995.

Madelung, W., “The Minor Dynasties of Northern Iran”, *The Cambridge History of Iran*, Vol. IV, 5. Printing, Ed. R. N. Frye, Cambridge 2007, ss. 199-249.

Madelung, Wilferd, “Maturidiliğin Yayılışı ve Türkler”, *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*, Çev. Muzaffer Tan, Haz. Sönmez Kutlu, Kitâbiyat Yay., Ankara 2006, ss. 305-68.

Mansurov, Fatkhiddin, Hj. Badaruddin, Faudzinaim, “Hace Yusuf Hemedani: İki Büyük Sufî Tarikatının İlham Kaynağı”, *Harran Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXVI, Şanlıurfa 2011, ss. 159-73.

Margoliouth, D. S., “Hemedânî”, *İA*, C. V/I, ss. 425-6.

Margoliouth, D. S., “Hurremiye”, *İA*, C. V/I, ss. 596-7.

Masse, H., "Ibn al-Fakih", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, C. III, London 1986, ss. 761-2.

Mazahari, Ali, *Ortaçağ Müslümanlarının Yaşayışları*, Çev. Bahriye Üçok, İstanbul 1972.

Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1989.

Merçil, Erdoğan, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK Basımevi, Ankara 1991.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK Yay., Ankara 2007.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklular (Makaleler)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015.

Merçil, Erdoğan, "Besâsîrî", *DİA*, C. V, ss. 528-9.

Merçil, Erdoğan, "Büveyhîler", *DİA*, C. VI, ss. 496-500.

Merçil, Erdoğan, "Gazneliler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, ss. 479-508.

Merçil, Erdoğan, "Ziyârîler", *DİA*, C. XLIV, ss. 498-9.

Miles, G. C., "Numismatics", *The Cambridge History of Iran*, Vol. IV, 5. Printing, Ed. R. N. Frye, Cambridge 2007, ss. 364-77.

Minorsky, V., "Baba Tahir Uryan", *İA*, C. II, ss. 166-70.

Mottahedeh, Roy, "The `Abbâsid Caliphate in Iran", *The Cambridge History of Iran*, Vol. IV, 5. Printing, Ed. R. N. Frye, Cambridge 2007, ss. 57-89.

Muhammedoğlu, Aliyev Salih, "Hurremiye", *DİA*, C. XVIII, ss. 500-1.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel (Selçuklular Tarihi I)*, Yay. Ali Öndül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

Naskalı, Esko, "İran", *DİA*, C. XXII, ss. 394-5.

Naskalı, Esko, "Sâsânîler", *DİA*, C. XXXVI, ss. 174-6.

Nasr, S. H., "Philosophy And Cosmology", *The Cambridge History of Iran*, Vol. IV, 5. Printing, Ed. R. N. Frye, Cambridge 2007, ss. 419-41.

Ocak, Ahmet, *Selçuklular ve Dinî Siyaseti (1040-1092)*, Tatav Yay., İstanbul 2002.

Ocak, Ahmet, *Nizâmiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2017.

Ocak, Ahmet, "Bir Terör Örgütü Olarak "Bâtınlık" ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. VII, S. 20, 2004, ss. 163-178.

Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Basımevi, Ankara 1990.

Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 2001.

Özaydın, Abdülkerim, “*Türklerin İslâmiyeti Kabulü*”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 239-62.

Özaydın, Abdülkerim, “*Berkyaruk*”, *DİA*, C. V, ss. 514-6.

Özaydın, Abdülkerim, “*Bündârî*”, *DİA*, C. VI, ss. 489-90.

Özaydın, Abdülkerim, “*Fahrüddeve*”, *DİA*, C. XII, ss. 98-9.

Özaydın, Abdülkerim, “*Hamdullah el-Müstevfî*”, *DİA*, C. XV, ss. 454-5.

Özaydın, Abdülkerim, “*İbnü'l-Esîr*”, *DİA*, C. XXI, ss. 26-7.

Özaydın, Abdülkerim, “*İbn Kesîr, Ebû'l- Fidâ*”, *DİA*, C. XX, ss. 132-134.

Özaydın, Abdülkerim, “*Kâim-Biemrillâh*”, *DİA*, C. XXIV, ss. 210-1.

Özaydın, Abdülkerim, “*Kavurd Bey*”, *DİA*, C. XXV, ss. 73-4.

Özaydın, Abdülkerim, “*Mahmûd b. Muhammed Tapar*”, *DİA*, C. XXVII, ss. 371-2.

Özaydın, Abdülkerim, “*Muhammed Tapar*”, *DİA*, C. XXX, ss. 579-81.

Özaydın, Abdülkerim, “*Muhammed b. Rüstem*”, *DİA*, C. XXX, ss. 567-8.

Özaydın, Abdülkerim, “*Muktedir-Billâh*”, *DİA*, C. XXXI, ss. 144-5.

Özaydın, Abdülkerim, “*Muktefi-Liemrillâh*”, *DİA*, C. XXXI, ss. 145-6.

Özaydın, Abdülkerim, “*Müstazhir-Billâh*”, *DİA*, C. XXXII, ss. 127-8.

Özaydın, Abdülkerim, “*Nizâmülmülk*”, *DİA*, XXXIII, ss. 194-6.

Özaydın, Abdülkerim, “*Râşid-Billâh*”, *DİA*, C. XXXIV, ss. 465-6.

Özaydın, Abdülkerim, “*Sencer*”, *DİA*, C. XXXVI, ss. 507-11.

Özaydın, Abdülkerim, “*Tutuş*”, *DİA*, C. XLI, ss. 446-9.

Özçamca, Salih, *Büyük Selçuklu Şehirleri ve Ulaşım-Ticaretteki Yerleri (Üç Kaynağa Göre- El-Belazuri, El-Bundari, Er-Ravendi)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi S.B.E., Bursa 2007.

Özden, Ömer, “İbni Sînâ (980-1037) Hayatı ve Felsefesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. V, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 535-44.

Özgüdenli, Osman Gazi, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2006.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, 2. Baskı, Ed. Refik Turan, Grafiker Yay., Ankara 2014, ss. 39-56.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Tuğrul Bey Dönemi”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, 2. Baskı, Ed. Refik Turan, Grafiker Yay., Ankara 2014, ss. 57-80.

Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, C. I, 2. Baskı, İsam Yay., İstanbul 2015.

Özgüdenli, Osman Gazi, “İran”, *DİA*, C. XXII, ss. 395-400.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Müsterşid-Billâh”, *DİA*, C. XXXII, ss. 145-7.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî”, *DİA*, C. XXXV, ss. 19-21.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Selçuklular (Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat.)”, *DİA*, C. XXXVI, ss. 388-9.

Öztuna, Yılmaz, *Devlet ve Hânedanlar İslam Devletleri*, C. I, 3. Baskı, Öncü Basımevi, Ankara 2005.

Öztürk, Murat, *Irak Selçuklu Atabegleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2004.

Piyadeoğlu, Cihan, “Selçuklu Hanedanının Öneli Bir Mensubu: İbrahim Yınal”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 23/Güz, 2013, ss. 117-143.

Rezaei, Davood, *Büyük Selçuklu’dan Günümüze İntikal Eden Mimari Gelenek ve Bunların Günümüz Restorasyonlarında Kullanımı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi F.B.E., Ankara 2007.

- Sarıçam, İbrahim, “Nihâvend“, *DİA*, C. XXXIII, ss. 98-9.
- Seccâdî, Sâdık, “Muhammed b. Abdülmelik Hemedânî”, *DİA*, C. XVII, ss. 188-9
- Serinsu, Ahmet Nedim, “Dülefiler”, *DİA*, C. X, ss. 21.
- Serinsu, Ahmet Nedim, “Ebû Dülef el-İclî”, *DİA*, C. X, ss. 123.
- Sevim, Ali, *Malazgirt Meydan Savaşı*, TTK Basımevi, Ankara 1971.
- Sevim, Ali, *Suriye - Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989.
- Sevim, Ali, Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1995.
- Sevim, Ali, “Sıbt İbnu'l-Cevzî”, *DİA*, C. XXXVII, ss. 87-8.
- Sevim Ali, “Tutuş”, *İA*, C. XII, ss. 134-137.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre, “İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü”, *Turkish Studies*, Vol. 10/9 Summer 2015, ss. 389-428.
- Sohrabiabad, Hamidreze, *Hemedân (İran) Türk Dönemi Yapılarındaki İnşa, Usta ve Onarım Kitabeleri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2016.
- Stephen Album Rare Coins (Auction 20), 2014.
- Stephen Album Rare Coins (Auction 21), 2015.
- Stephen Album Rare Coins (Auction 27), 2017.
- Stephen Album Rare Coins (Auction 28), 2017.
- Strange, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Yeditepe Yay., Çev. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomer, İstanbul 2015.
- Sürgit, Fatih, *Selçuklu Dönemi Alimleri (1040-1092)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2010.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1972.
- Sümer, Faruk, “Aksungur Ahmedîli“, *DİA*, C. II, ss. 295-6.
- Sümer, Faruk, “Arslanşâh b. Tuğrul”, *DİA*, C. III, ss. 404-6.

- Sümer, Faruk, “Kızılarslan”, *DİA*, C. XXV, ss. 544.
- Sümer, Faruk, “Mes‘ûd b. Muhammed Tapar”, *DİA*, C. XXIX, ss. 349-51.
- Sümer, Faruk, “Selçuklular”, *DİA*, C. XXXVI, ss. 365-71.
- Sümer, Faruk, “Tuğrul Bey”, *DİA*, C. XLI, ss. 344-6.
- Sümer, Faruk, “Tuğrul I”, *DİA*, C. XLI, ss. 341-2.
- Sümer, Faruk, “Tuğrul II”, *DİA*, C. XLI, s 342-3.
- Sykes, P. M., *A History of Persia*, Vol. I, II., Macmillan and. Co., Limited, London 1915.
- Şahin, Mustafa, *Orta Çağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar) (961-1507)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi S.B.E., Tokat 2013.
- Şahin, Mustafa, “Büyük Selçuklu Devleti Vezîri Nizâmü’l-Mülk’ün Siyasal, Sosyal, Dinî ve Kültürel Hayattaki Rolü (1018-1092)”, *History Studies*, C. V, S. VI, 2013, ss. 225-45.
- Şebankâreî, Muhammed, “Selçuklular”, *Tarih Okulu*, Çev. Ahmad Hesamipour, S. 4, 2009, ss. 137-161.
- Şeşen, Ramazan, “İbn Havkal”, *DİA*, C. XX, ss. 34-35.
- Taneri, Aydın, *Harzemşahlar Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993.
- Taşkıran, Hasan, *Selçuklu Devletlerinde Suikastlar*, Selenge Yay., İstanbul 2015.
- Tezcan, Mehmet, “İpek Yolu'nun İnan Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İnan Engelleme”, *TEKE Dergisi*, C. I, S. I, 2014, ss. 96-123.
- Togan, Zegi Velidi, “İbnül Fakîh”, *İA*, C. V/II, ss. 853.
- Tolmacheva, Marina A., “İstahrî”, *DİA*, C. XXIII, ss. 203-5.
- Tolmacheva, Marina A., “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, C. XXVII, ss. 431-2.
- Tomar, Cengiz, “İbnü'l-Fakîh”, *DİA*, C. XXI, ss. 38-9.
- Top, Mehmet, “Ortaçağ Türk Mimarisinde Mihrab”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 87-98.

- Tosun, Necdet, “Yûsuf el-Hemedânî”, *DİA*, C. XLIV, ss. 12-3.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.
- Tüten, Murat, *Büyük Selçuklu, Irak Selçuklu ve Kirman Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömlülü Oldukları Yerler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi S.B.E., İzmir 1998.
- Tüysüz, Cem, “Türkmenler”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 552-79.
- Uğur, Mücteba, “Deylemî, Şhredâr b. Şîrûye”, *DİA*, C. IX, ss. 266.
- Uğur, Mücteba, “Deylemî, Şîrûye b. Şhredâr”, *DİA*, C. IX, ss. 266.
- Uğur, Mücteba, “Ebü'l-Fazl el-Hemedânî”, *DİA*, C. X, ss. 315.
- Uludağ, Süleyman, “Aynü'l-Kudât Hemedânî”, *SGAD*, C. VII, Şûle Yay., İstanbul 2003.
- Uludağ, Süleyman, “Hankah”, *DİA*, C. XVI, ss. 42-3.
- Uludağ, Süleyman, Bayburtgil, Nurettin, “Aynü'l-Kudât el-Hemedânî”, *DİA*, C. IV, ss. 280-2.
- Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi (Emevîler - Abbasîler)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1979.
- Yakupoğlu, Cevdet, “Sultan Sancar Devri”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, 2. Baskı, Ed. Refik Turan, Grafiker Yay., Ankara 2014, ss. 153-68.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Müşebbihe”, *DİA*, C. XXXII, ss. 156-8.
- Yavuz, Yusuf Şevki, Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, *DİA*, C. XX, ss. 543-9.
- Yazar, Nurullah, *Büyük Selçuklu Devleti'nde İktidar Mücadeleleri*, Otto Yay., Ankara 2017.
- Yazar, Nurullah, *Selçuklu Devleti'nde İsyandar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi S.B.E., Ankara 2007.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1992.

Yazıcı, Tahsin, “Baba Tâhir-i Uryân”, *DİA*, C. IV, ss. 370-1.

Yazıcı, Tahsin, “Deylem”, *DİA*, C. IX, ss. 263-5.

Yazıcı, Tahsin, “Dînever”, *DİA*, C. IX, ss. 356.

Yazıcı, Tahsin, “Hemedân”, *DİA*, XVII, ss. 183-5.

Yerebakan, Muhammet, *Azerbaycan Atabegliği (İldenizoğulları)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars Üniversitesi S.B.E., Kars 2013.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *DİA*, C. I, ss. 31-48.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Bâbek”, *DİA*, C. IV, ss. 376-7.

Yıldız, Hakkı Dursun, *DGBİT*, Çağ Yay., İstanbul 1986.

Yurtalan, Betül, *İslam Coğrafyacılara Göre Mezhepler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi S.B.E., Ankara 2015.

Yücesoy, Hayrettin, “Ka‘kâ‘ b. Amr”, *DİA*, C. XXIV, ss. 216.

Yürekli, Tülay, *Samaniler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi S.B.E., Ankara 2002.

Zaporozhets, V. M., *The Seljuks*, Translated K. A. Nazarévskaa, Hannover 2012.

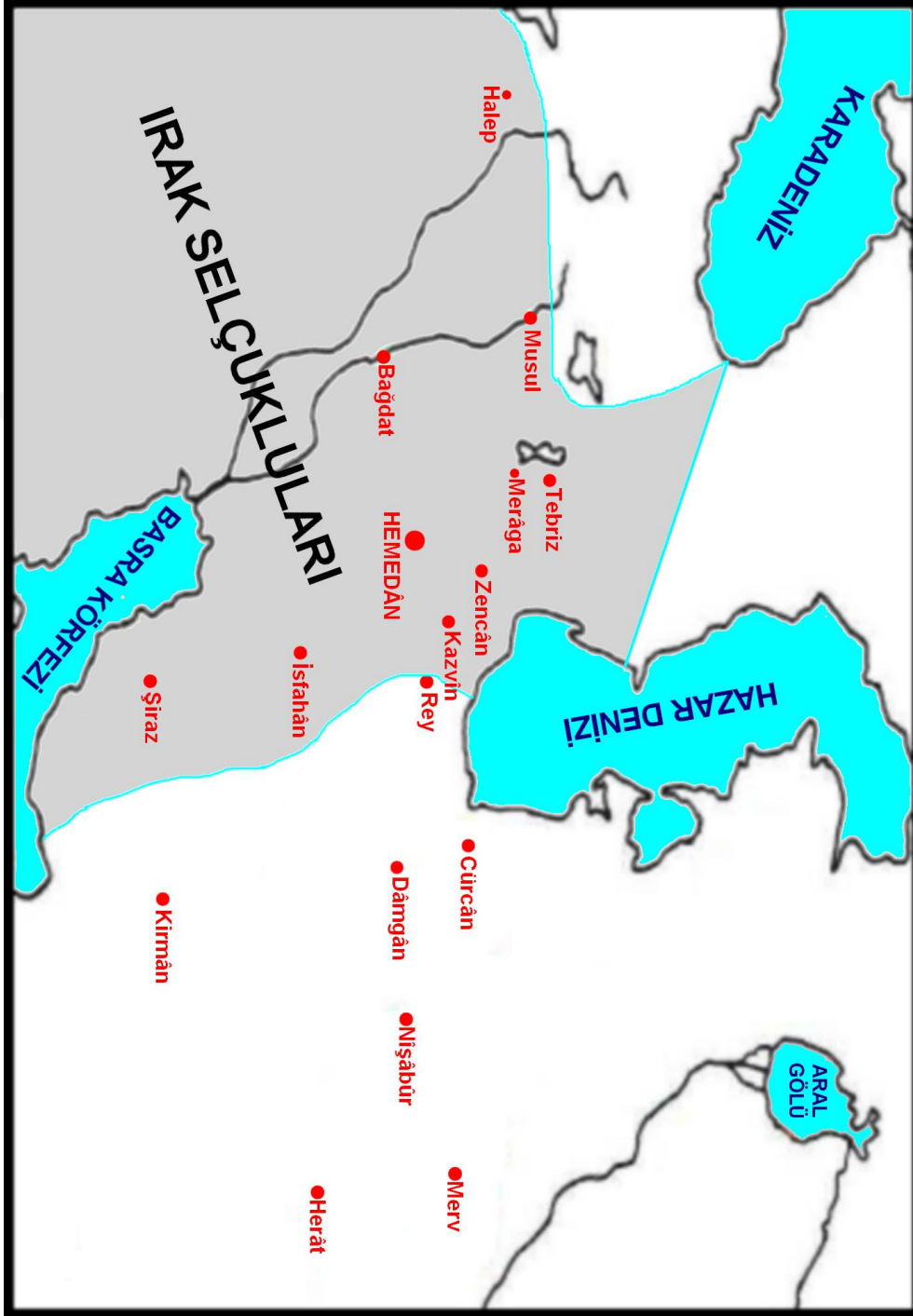
Zarrînkûb, Abdul-Husain, “The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath”, *The Cambridge History of Iran*, Vol. IV, 5. Printing, Ed. R. N. Frye, Cambridge 2007, ss. 1-56.

Zehtabî, Muhammed Tâkî, *İrân Türklerinin Eski Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2010.

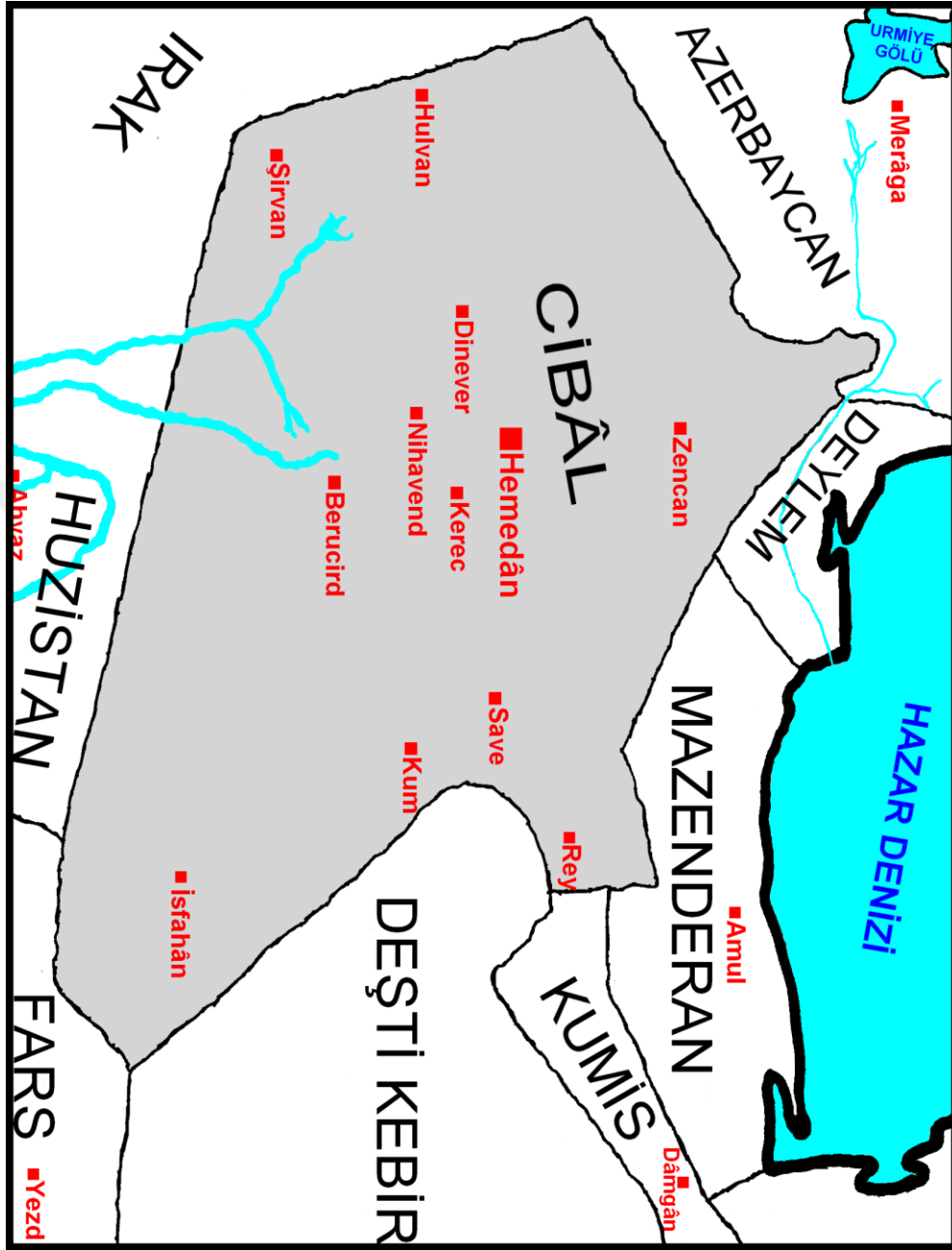
Zerkaya, Fikret, *Sultan Sencer Devri Selçuklu Dış Siyaseti H. 512–552 / M. 1118–1157*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi S.B.E., Van 2012.

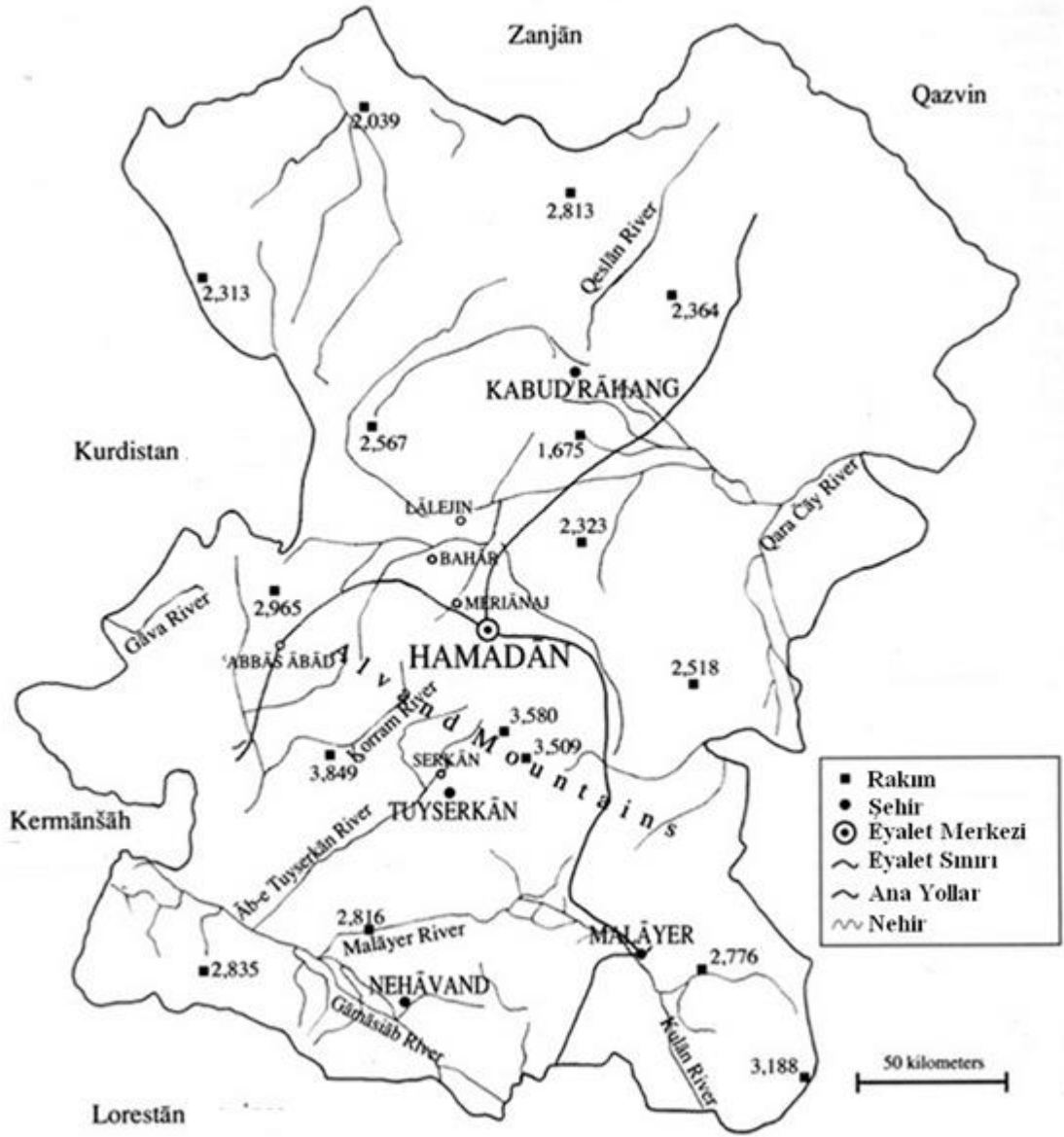
EKLER

EK1: Irak Selçukluları haritası.

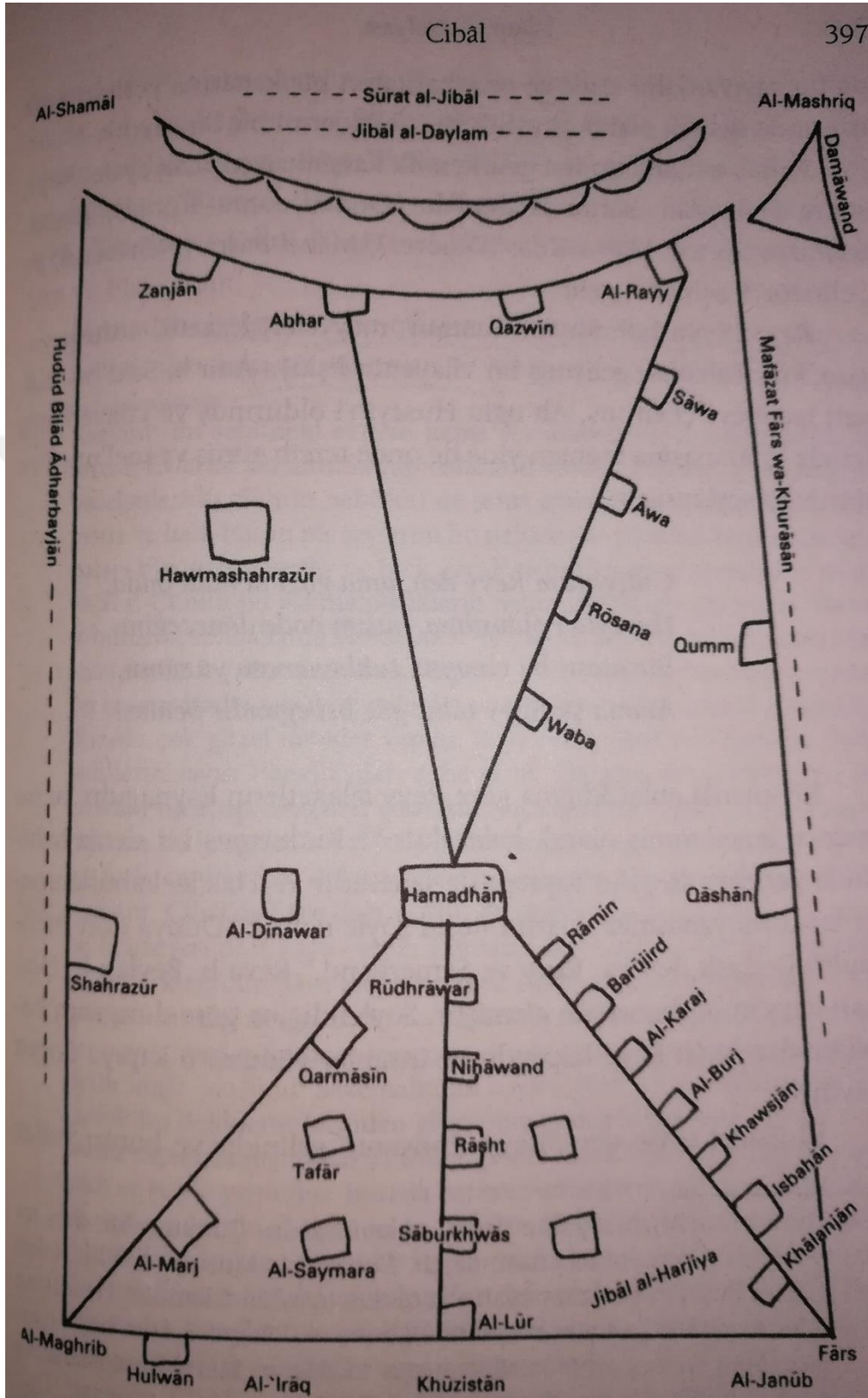
EK2: Hemedân'ın Cibâl bölgesindeki konumunu gösteren bir harita.

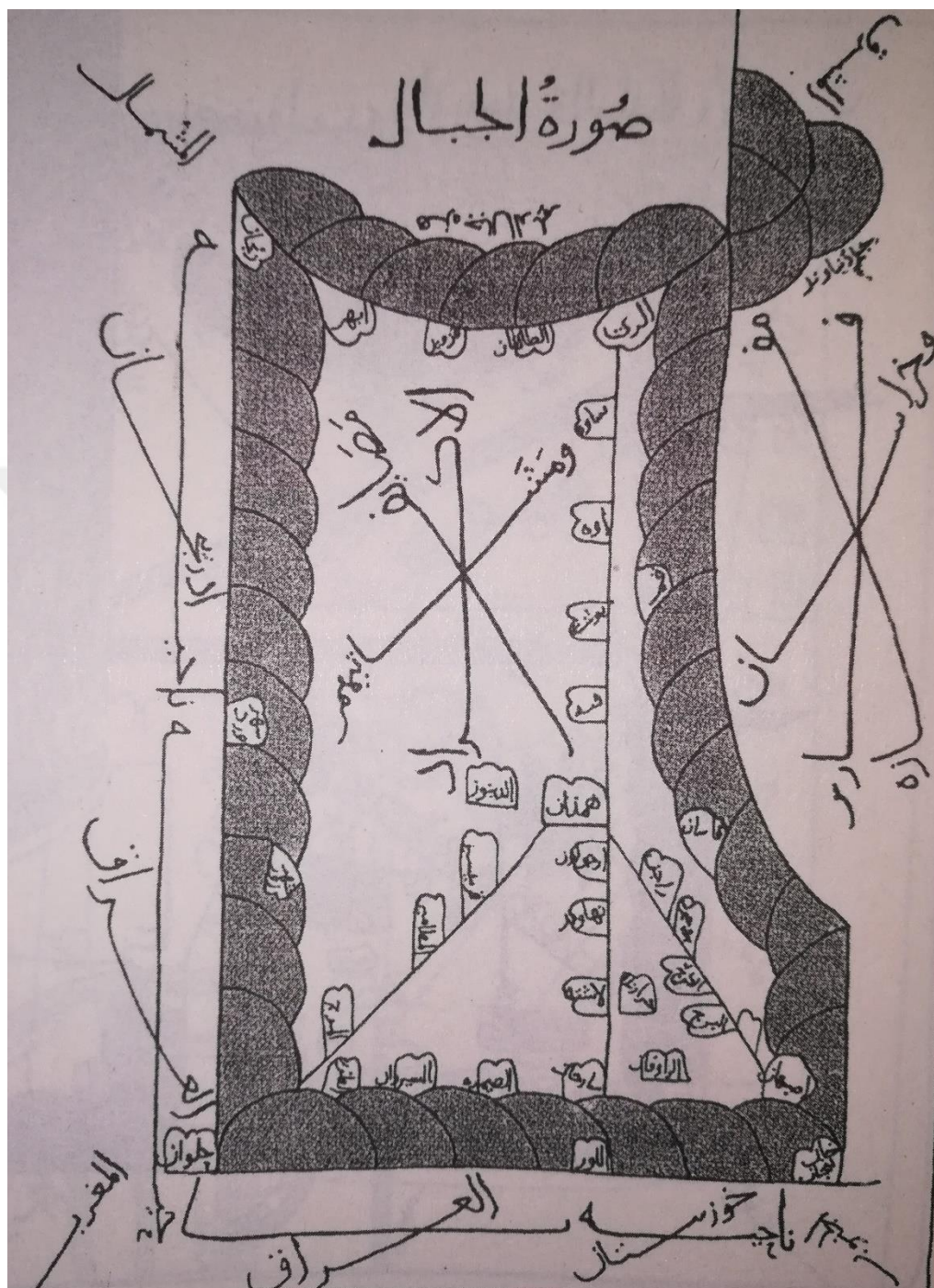
EK3: Hemedân haritası.⁴⁶⁷

⁴⁶⁷ <http://www.iranicaonline.org/articles/hamadan-i> (06.02.2018)

EK4: Mukaddesî'nin ünlü coğrafya eserindeki Cibâl bölgesi ve Hemedân.⁴⁶⁸

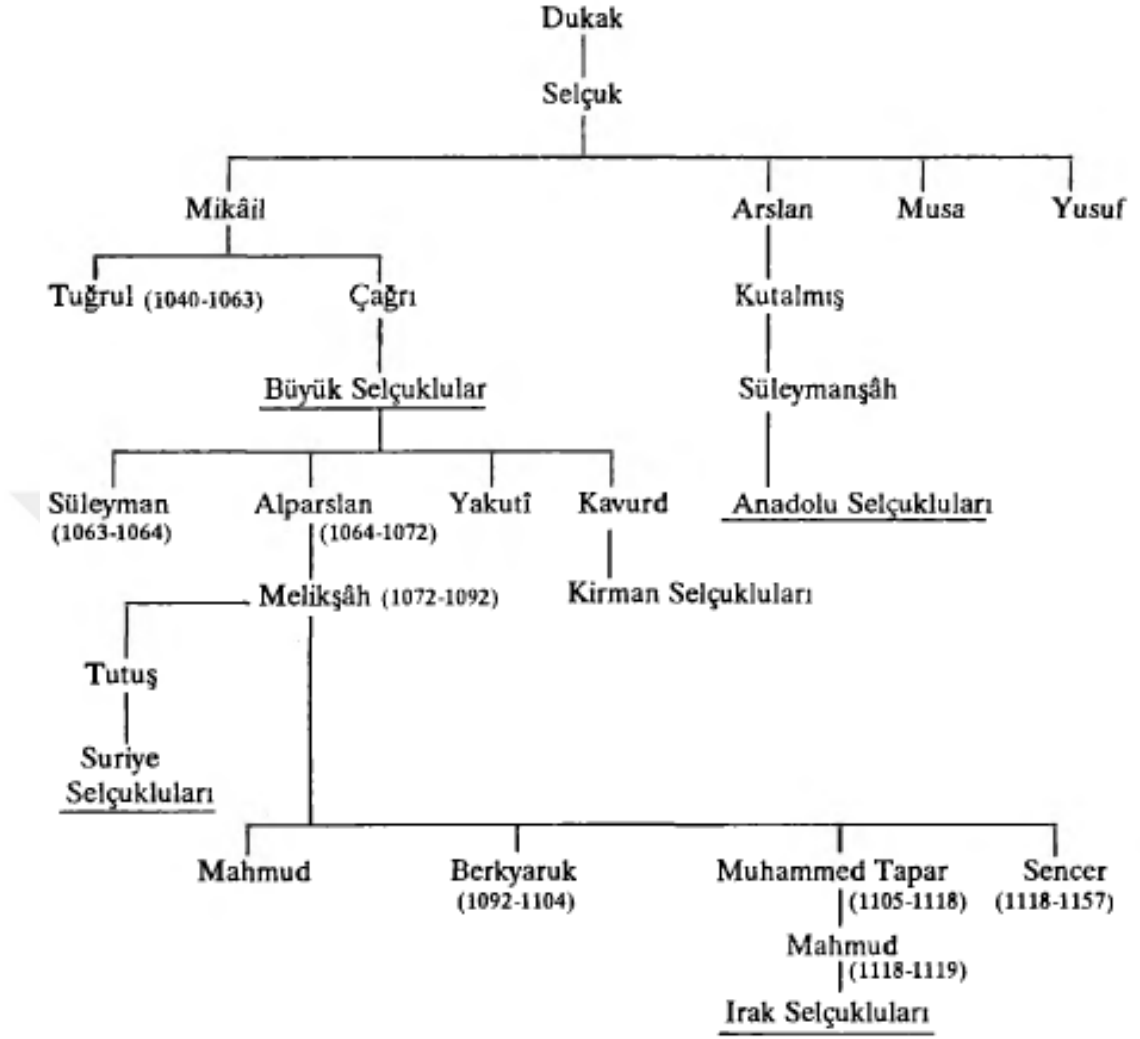

⁴⁶⁸ Mukaddesî, s. 397.

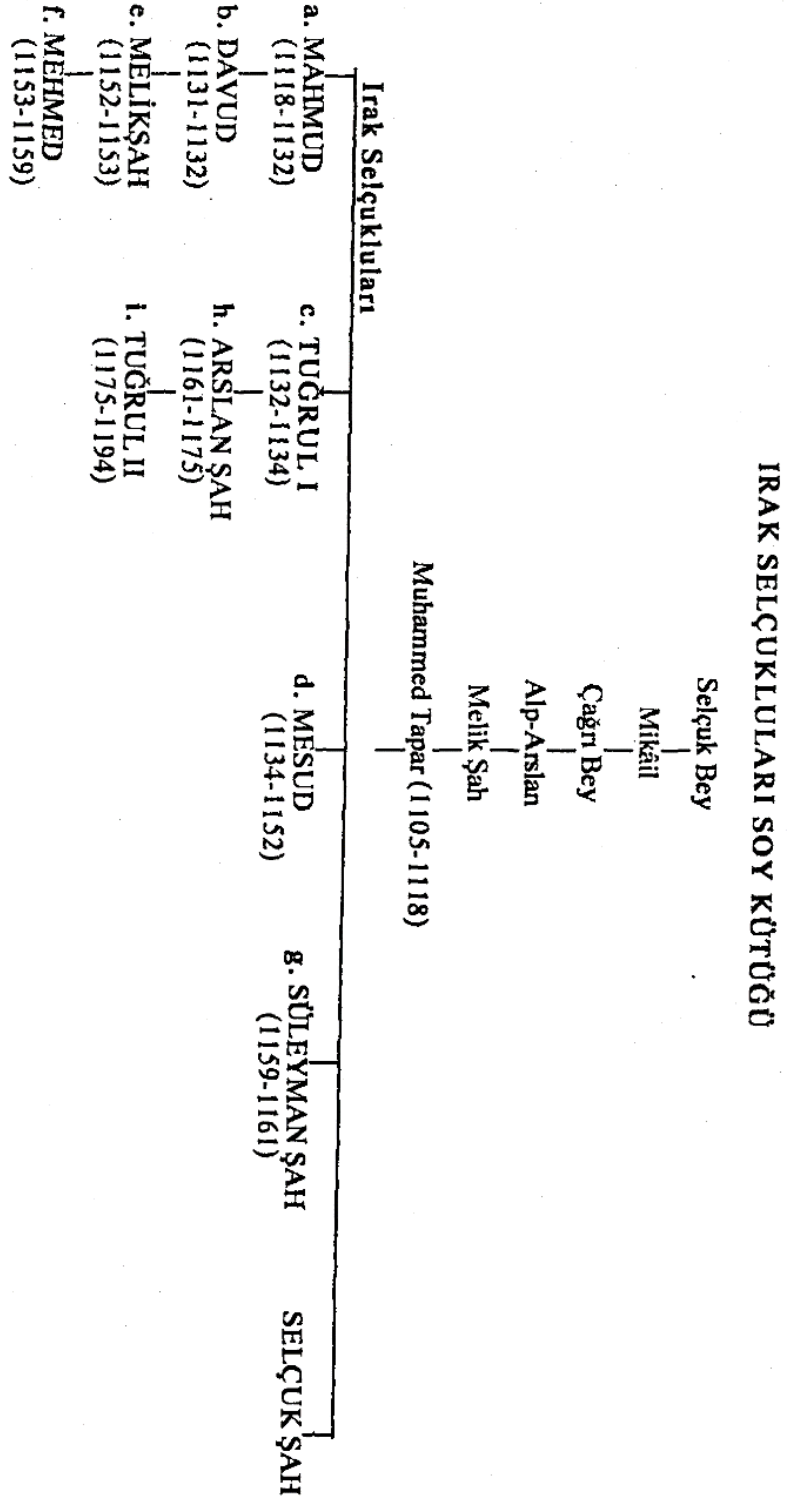
EK5: İbn Havkal'in coğrafya eserindeki Cibâl haritası.⁴⁶⁹

⁴⁶⁹ İbn Havkal, s. 498.

EK6: Büyük Selçuklu Devleti Hânedanı.

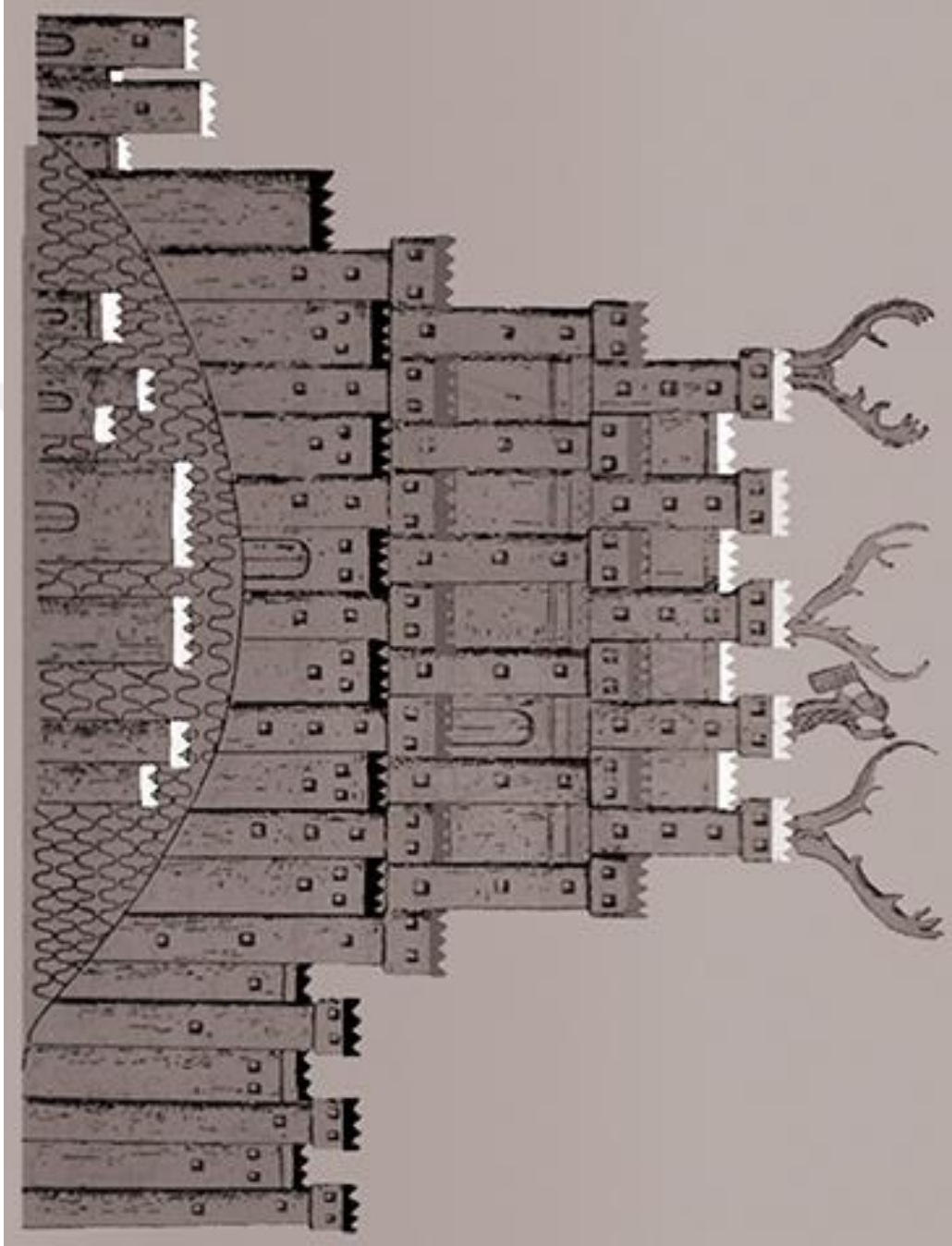
EK7: Irak Selçuklu Devleti Hânedanı.

EK8: Eski Hemedân ve meşhur yedi sur.⁴⁷⁰

⁴⁷⁰ <http://www.esascosas.com/murallas-de-hamadan/> (06.02.2018)

EK9: Medler zamanında inşâ edilen efsanevi Yedi Hisar Sarayı.⁴⁷¹

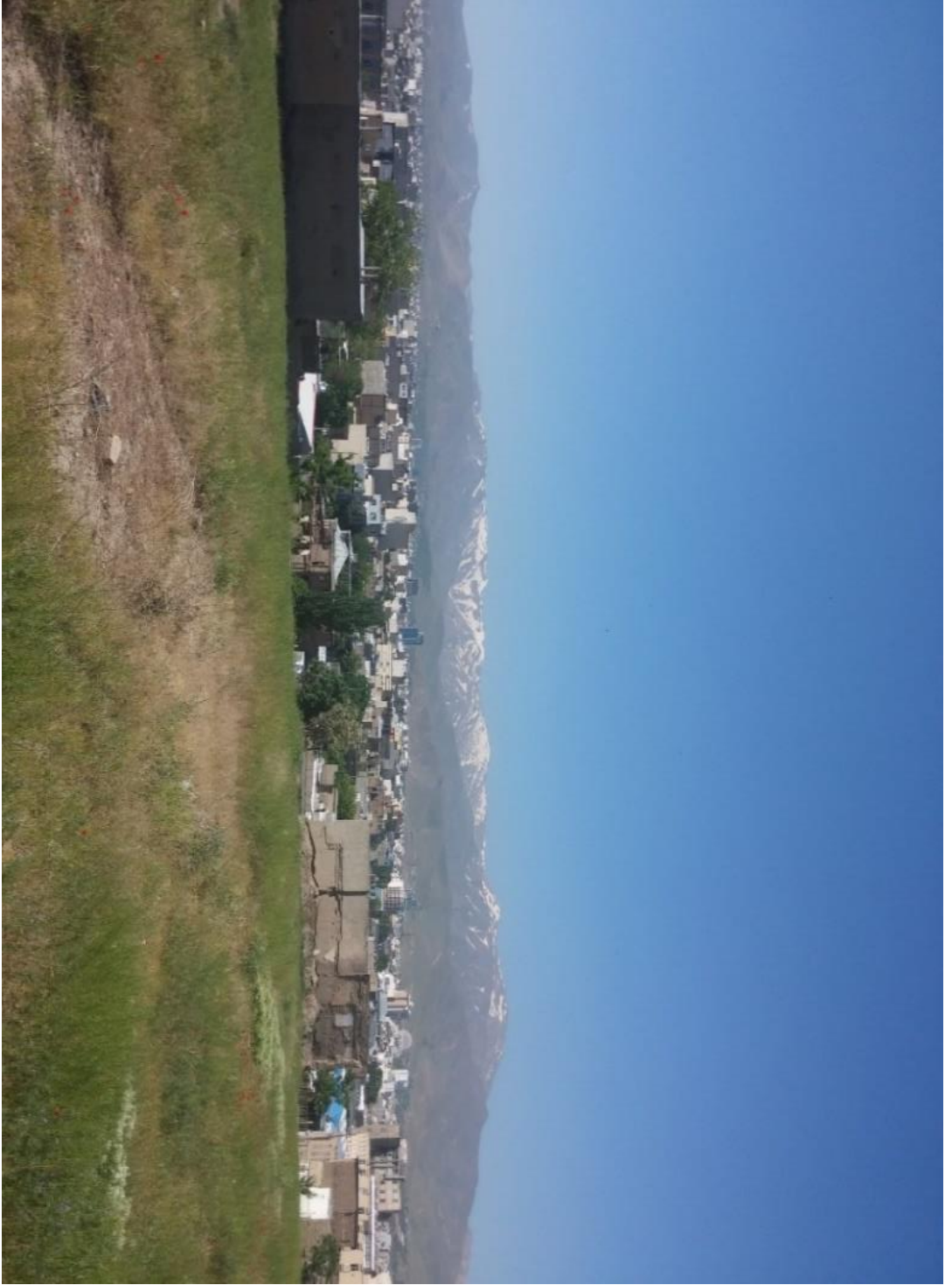
⁴⁷¹ <http://www.teheran.ir/spip.php?article2227#gsc.tab=0> (06.02.2018)

EK10: Ganjnameh Yazıtı.⁴⁷²

⁴⁷² <https://en.wikipedia.org/wiki/Ganjnameh> (06.02.2018)

EK11: Antik Hemedân (Ekbatana).⁴⁷³

⁴⁷³ Bu fotoğraf özel arşivimizden alınmıştır.

EK12: Günümüzde Hemedân ve Elvend sıra dağları.⁴⁷⁴

⁴⁷⁴ Bu fotoğraf özel arşivimizden alınmıştır.

EK13: Kümbed-i Aleviyan.⁴⁷⁵

⁴⁷⁵ Bu fotoğraf özel arşivimizden alınmıştır.

EK14: Ester ve Mordehay Türbesi.⁴⁷⁶

⁴⁷⁶ Bu fotoğraf özel arşivimizden alınmıştır.

EK15: Baba Tahîr-i Uryan'ın Hemedân'daki türbesi.⁴⁷⁷

⁴⁷⁷ Bu fotoğraf özel arşivimizden alınmıştır.

EK16: Kurban Burcu türbesi (Kümbed-i Gurban).⁴⁷⁸

⁴⁷⁸ Bu fotoğraf özel arşivimizden alınmıştır.

EK17: Taş Aslan.⁴⁷⁹

⁴⁷⁹ Bu fotoğraf özel arşivimizden alınmıştır.

EK18: İbn Sînâ'nın kabri.⁴⁸⁰

⁴⁸⁰ Bu fotoğraf özel arşivimizden alınmıştır.

EK19: Selçuklular döneminden kalma toprak sürahi. (Hemedân Arkeoloji Müzesi)⁴⁸¹

⁴⁸¹ Bu fotoğraf özel arşivimizden alınmıştır.

EK20: Selçuklular döneminden kalma bakır tabak. (Hemedân Arkeoloji Müzesi)⁴⁸²

⁴⁸² Bu fotoğraf özel arşivimizden alınmıştır.

EK21: Selçuklular döneminden kalma bakır ibrik. (Hemedân Arkeoloji Müzesi)⁴⁸³

⁴⁸³ Bu fotoğraf özel arşivimizden alınmıştır.

EK22: Selçuklular Dönerinde Hemedân'da darp edilmiş paralar.

Hükümdar	Yılı	Cinsi	Ağırlık	Çapı
Tuğrul Bey ⁴⁸⁴	438/1046-7	Altın	2.04	25.5
İbrahim Yınal ⁴⁸⁵	441/1049-50	-	-	-
Tuğrul Bey ⁴⁸⁶	442/1050-1	Altın	4.34	23
Tuğrul Bey ⁴⁸⁷	452/1060-1	Altın	4.05	-
Tuğrul Bey ⁴⁸⁸	452/1060-1	Altın	4.06	22
Alparslan ⁴⁸⁹	461/1068-9	Altın	2.21	23
Alparslan ⁴⁹⁰	463/ 1070-1	-	-	-
Alparslan ⁴⁹¹	464/1071-2	Altın	2.378	25
Melikşâh ⁴⁹²	465/1072-3	Altın	2.71	-
Melikşâh ⁴⁹³	467/ 1074-5	-	-	-
Melikşâh ⁴⁹⁴	484/ 1091-2	-	-	-
Melikşâh ⁴⁹⁵	485/ 1092-3	-	-	-
Berkyaruk ⁴⁹⁶	48x/1092-5	Altın	2.734	24.5
Melikşâh ⁴⁹⁷	498/ 1104-5	-	-	-
Muhammed Tapar ⁴⁹⁸	-	Altın	4.146	23
Mahmûd ⁴⁹⁹	509/ 1115-6	-	-	-
Mahmûd ⁵⁰⁰	510/ 1116-7	-	-	-
Mahmûd ⁵⁰¹	512/1118-9	Altın	3.576	24.5

⁴⁸⁴ <http://numismatics.org/collection/1971.14.10?lang=tr> (21.01.2018)

⁴⁸⁵ Diler, s. 1320.

⁴⁸⁶ <http://numismatics.org/collection/1922.211.138?lang=tr> (21.01.2018)

⁴⁸⁷ Stephen Album Rare Coins (Auction 27), 2017, s. 57.

⁴⁸⁸ <https://www.acsearch.info/search.html?id=4245303> (2.03.2018)

⁴⁸⁹ <https://www.acsearch.info/search.html?id=3333954> (2.03.2018)

⁴⁹⁰ Diler, s. 1320.

⁴⁹¹ <http://numismatics.org/collection/1965.94.2?lang=tr> (21.01.2018)

⁴⁹² Stephen Album Rare Coins (Auction 28), 2017, s. 49.

⁴⁹³ Diler, s. 1320.

⁴⁹⁴ Diler, s. 1320.

⁴⁹⁵ Diler, s. 1320.

⁴⁹⁶ <http://numismatics.org/collection/1967.272.4?lang=tr> (21.01.2018)

⁴⁹⁷ Diler, s. 1320.

⁴⁹⁸ <http://numismatics.org/collection/1967.268.8?lang=tr> (21.01.2018)

⁴⁹⁹ Diler, s. 1320.

⁵⁰⁰ Diler, s. 1320.

⁵⁰¹ <http://numismatics.org/collection/1985.116.3?lang=tr> (21.01.2018)

Sencer ⁵⁰²	513/1119-20	-	-	-
Mahmûd ⁵⁰³	514/ 1120-1	-	-	-
Mahmûd ⁵⁰⁴	516/1122-3	Altın	3.42	-
Mahmûd ⁵⁰⁵	519/1125-6	Altın	-	-
Muhammed Şâh ⁵⁰⁶	550/1155-6	Gümüş	6.234	-

⁵⁰² Diler, s. 1321.

⁵⁰³ Diler, s. 1321.

⁵⁰⁴ Stephen Album Rare Coins (Auction 21), 2015, s. 45.

⁵⁰⁵ Stanley Lane Poole, *Catalogue of Oriental Coins In The British Museum*, Vol. III, Bologna 1967, s. 42-3

⁵⁰⁶ <http://numismatics.org/collection/1922.211.148?lang=tr> (21.01.1018)

Tuğrul Bey - 438/1046-7

Tuğrul Bey - 442/1050-1

Tuğrul Bey - 452/1060-1

Tuğrul Bey 452/1060-1

Alparslan - 461/1068-9

Alparslan - 464/1071-2

Melikshâh - 465/1072-3

Berkyaruk - 48x/1087-95.

Muhammed Tapar

Mahmûd - 512/1118-9

Mahmûd - 516/1122-3

Muhammed Şâh - 550/1155-6

ÖZGEÇMİŞ

1991 yılında Samsun’da doğdu. İlköğrenimini ve liseyi Samsun’da tamamladı. 2010 yılında kazandığı Samsun Ondokuzmayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü lisans eğitimini 2014 yılında tamamladı. 2015’de Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisans eğitimine başladı. Yüksek Lisans Eğitimi sırasında üç ay İran’da bulundu.

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Hasancan Meral
Doğum Yeri ve Tarihi	Samsun - 1991
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	Mırza Mıranşâh ve Askeri Faaliyetleri
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	hcmeral@gmail.com